

**ATATÜRK İLKELERİ
VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

Graduate School of Atatürk Principles
and Revolution History

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ / ATATÜRK UNIVERSITY

**ATATÜRK
DERGİSİ
JOURNAL OF
ATATÜRK**

E-ISSN 1302-7549

Temmuz/July 2021

Cilt/Volume 10

Sayı/Number 1

“Medeniyet yolunda başarı, yenileşmeye bağlıdır”. (1924)

K. Atatürk

ATATÜRK DERGİSİ

(Journal of Atatürk)

ISSN: 1302-7549

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

2021 (Temmuz)

CİLT: X

SAYI:1

ATATÜRK DERGİSİ

(Journal of Atatürk)

2021 (Temmuz)

CİLT: X

SAYI:1

Yılda iki kez yayınlanan Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Uluslararası Hakemli Dergisi

(Ataturk University, Directorate of the Principles of Ataturk and History of Reforms And Internationally Recognised Refereed Journal Published Biannually)

Atatürk Dergisi, Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBİAD) ve Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS INDEX) tarafından taranmaktadır.

Journal of Atatürk Scanned by SOBİAD and ASOS INDEX.

Atatürk Dergisi'nin Yayın Dili Türkçedir.

Araştırma ve Yayın Etiği: Makaleler için Benzerlik Oranı

%30 dur. Dergimize ulaşan her bir makale etik kurallar

çerçevesinde iThenticate Programında denetlenmektedir.

Yazarların bu kuralı dikkate almaları rica olunur.

SAHİBİ / OWNER

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Adına Atatürk Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI

(In the name of Ataturk University, Ataturk's Principles and Revolution History Institution, Rector of Atatürk University)

Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üniversitesi)

Prof.Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Milli Savunma Üni.)

Prof. Dr. Saime YÜCEER (Uludağ Üni.)

Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üni.)

Prof. Dr. Tülay Alim BARAN (Yeditepe Üni.)

Prof. Dr. Nurettin GÜLMEZ (Celal Bayar Üni.)

Doç. Dr. Dilşen İnce ERDOĞAN (Dokuz Eylül Üni.)

Doç. Dr. Nilüfer ERDEM (İstanbul Üni.)

Dr. Öğr. Üyesi Veysi AKIN (Trakya Üni.)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof.Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üni.)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üni.)
Prof. Dr. Serpil SÜRMEİİ (Ondokuz Mayıs Üni.)
Prof. Dr. Selçuk URAL (Kafkas Üni.)
Prof. Dr. Zafer KOYLU (Osmangazi Üni.)
Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN (Sıtkı Koçman Üni.)
Prof. Dr. Mustafa BUDAK (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üni.)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Üni.)
Prof. Dr. Nejla GÜNAY (Gazi Üni.)
Doç. Dr. Orhan TURAN (Batman Üni.)
Doç. Dr. Ömer Erden (Ordu Üni.)
Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ (Hacı Bektaşı Veli Üni.)
Doç. Dr. Makbule SARIKAYA (Ardahan Üni.)

Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üni.)

İngilizce Dil Editörü/English Language Editor

Öğr. Gör. Tevfik DARIYEMEZ (Atatürk Üni.)

Dizgi ve Tasarım/Design

Öğr. Gör. Muhammed GÜLER (Ağrı İbrahim Çeçen Üni.)

Hakem Kurulu/Referees Board

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üni.-Samsun)
Prof. Dr. Gen Stoyan ANDREEV (Bulgaristan)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üni.-Ankara) Prof. Dr.
Habibbeyli İsa EKBEROGLU (Azerbaycan)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üni.-İstanbul)
Prof. Dr. Selami KILIÇ (Atatürk Üni.-Erzurum)
Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Yeditepe Üni.-İstanbul) (E)
Prof. Dr. Cengiz HAKOV (Bulgaristan)
Prof. Dr. Cemil HASANLI (Azerbaycan)
Prof. Dr. Hajı Muhammed HUZHENHUA (Çin)

Prof. Dr. Şakir İLBAY (Kazakistan)
Prof. Dr. Musa QASIMLI (Azerbaycan)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Üni.-Konya)
Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üni.-Konya)
Prof. Dr. Mihail MAXİM (Romanya)
Prof. Dr. Justin McCARHTY (Amerika Birleşik Devletleri)
Prof. Dr. Muhammed NUREDDİN (Lübnan)
Prof. Dr. Asan ORMUŞEV (Kırgızistan)
Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU (Dumlupınar Üni.-Kütahya)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Gazi Üni.-Ankara)
Prof. Dr. Mehmet Akif TURAL (Gazi Üni.-Ankara)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üni.-Ankara)
Prof. Dr. Yavuz ASLAN (Atatürk Üni.-Erzurum)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Milli Savunma Üni.-Ankara)
Prof. Dr. Serpil SÜRMEİ (Ondokuz Mayıs Üni.-Samsun)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üni.-Sakarya)
Prof. Dr. Betül ASLAN (Atatürk Üni.-Erzurum)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üni.-Sakarya)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üni.-Trabzon)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üni.-Trabzon)
Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU (Ondokuz Mayıs Üni.-Samsun)
Prof. Dr. Mustafa ORAL (Giresun Üni.-Giresun)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üni.-Erzurum)
Prof. Dr. Salim GÖKÇEN (Erzincan Binali Yıldırım Üni.-Erzincan)
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN (Ahi Evran Üni.-Kırşehir)
Prof. Dr. Necmi UYANIK (Selçuk Üni.-Konya)

Prof. Dr. İhsan BALKAYA (Atatürk Üni.-Erzurum)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üni.-Denizli)
Prof. Dr. Zafer KOYLU (Osmangazi Üni.- Eskişehir)
Prof. Dr. Mehmet KÖÇER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni.-Nevşehir)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üni.-Elazığ)
Prof. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Üni.-Denizli)
Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN (Çankırı Karatekin Üni.-Çankırı)
Prof. Dr. İsmail EYYUPOĞLU (Atatürk Üni.-Erzurum)
Prof. Dr. Makbule SARIKAYA (Ardahan Üni.- Ardahan)
Prof. Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üni.-Erzurum)
Doç. Dr. Firdovsiye AHMADOVA (Azerbaycan)
Doç.Dr. Faik ELEKBERLİ (Milli Bilimler Akademisi – Azerbaycan)
Doç. Dr. Hayat ŞAMIYEVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Erkan CEVİZLİLER (Atatürk Üni.-Erzurum)
Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üni.-Erzurum)
Doç. Dr. Recep Murat GEÇİKLİ (Atatürk Üni.-Erzurum)
Doç. Dr. Ömer ERDEN (Ordu Üni.-Ordu)
Doç. Dr. Ahmet İLYAS (Batman Üni.-Batman)
Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN (Çankırı Karatekin Üni.-Çankırı)
Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni.-Nevşehir)
Doç. Dr. Üyesi Mevlüt YÜKSEL (Atatürk Üni.-Erzurum)
Dr. Öğr. Üyesi Asuman DEMİRCİOĞLU (Atatürk Üni.-Erzurum)
Dr. Öğr. Üyesi Elif AKTAŞ (Atatürk Üni.-Erzurum)
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ÖZDEMİR (Atatürk Üni.-Erzurum)
Dr. Öğr. Üyesi Orhan TURAN (Batman Üni.- Batman)

NOT: Dergide yayınlanan makalelerin içeriğinden yazarlar sorumludur.

(The articles expressed in the journal are the responsibility of the individual authors)

Yazışma Adresi / Corresponding Adress:

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü

25240 / Yakutiye-Erzurum

e-posta: atailens@atauni.edu.tr

Belgegeçer: (0442) 231 58 82

Tlf. : (0442) 2314463-64-65

ATATÜRK DERGİSİ

(JOURNAL OF ATATÜRK)

İÇİNDEKİLER

Turan AKKOYUN

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Umudun Toprağı Belgeseli: Erzurum ve Kongresi

Land Of Hope Documentary: Erzurum And Congress

1-20

Erkan CEVİZLİLER- Seyhan AKBULUT

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Mudanya Mütarekesi Ve Lozan Barış Konferansı
Tartışmaları

Mudanya Armistice And Lausanne Peace Conference Debates In Grand National
Assembly Of Turkey

21-48

Alaattin UCA

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Milli Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa'yı Teftiş Etmek İçin İstanbul'dan
Erzurum'a Gönderilen Tahkik Heyetleri

Investigation Commitments Sent To Erzurum From Istanbul To Inspect Mustafa Kemal
Pasha During The National Struggle

49-67

Ahmet GÜLEN

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

1946 Milletvekili Seçimleri ve Celâl Bayar'ın Siyasî Faaliyetleri

1946 Parliamentary Elections And Political Activites Of Celâl Bayar

69-97

Kadir KURT

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Ayrılıkçı Bir Cemiyet: Diyarbakır Kürt Kulübü'nünfaaliyetleri ve Kapatılması

A Secessionist Community: Activities And Closure Of The Diyarbakir Kurdish Club

99-131

Hatice AMARATLI

(Türü: Kitap Tanıtımı)

Mehmet Ali Öz, Atatürk'ün Ailesi Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk'ün Soykütüğü, Asi Kitap, İstanbul, 2017², S. 500+XL, ISBN: 978-605-9331-43-2.

Mehmet Ali Öz, Atatürk's Family Atatürk's Genealogy According To Ottoman Archive Documents, Rebel Book, İstanbul, 2017², P. 500 + XL, ISBN: 978-605-9331-43-2.

133-139

UMUDUN TOPRAĞI BELGESELİ: ERZURUM VE KONGRESİ

LAND OF HOPE DOCUMENTARY: ERZURUM AND CONGRESS

Turan AKKOYUN*

ÖZ

Birçok sanat kolunun birleşiminden meydana geldiği gibi pek çok türü barındıran sinemanın belgesel filmleri bünyesinde farklı stilleri barındırmaktadır.

Toplumun gerçeklerinden hareket esas alındığında Türklerin yakın dönemdeki en önemli hakikati “*haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşama*” esasını seçerek giriştiği bağımsızlık mücadelesi ile birlikte millî egemenliğe dayalı yeni bir devlet kurmasıdır. 1918-1923 yılları arasında beş yıl süren hadisenin “*kesişme ve kırılma noktası*” Erzurum ve Kongresi’dir.

Toplumun gerçeklerinden hareket eden sinemanın, belgesel türüne dair TRT tarafından projelendirilen ve çekilen Umudun Toprağı hem teknik hem de akademik bir bütünlük sağlayarak, yıkıcı unsurun tehdidinin en fazla hissedildiği coğrafyanın yakın geçmişini, hadisenin cereyan ettiği günleri, o günlerden bugüne erişen mekanlar ve akademik ofislerde, akan görüntülerle destekleyerek ortaya koymuştur. Anadolu hareketinde toplumsal, bireysel ve meşru varlık mücadelesi filme yansıtılmıştır.

Çalışmanın amacı; Anadolu Türklüğünün yüzyıl evvel yaşadıklarını belgelere, hatıralara ve araştırmalara dayanarak belgesele dönüştürülmesi ile üretilen “*Umudun Toprağı*” üzerinden bağımsızlık hareketinin iletişim bilimleri ve filmcilik açısından değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Belgesel, Erzurum, Bağımsızlık.

* Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü Öğretim Üyesi; Sinema Anabilim Dalı Başkanı; Adnan Menderes Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü; Söke İşletme Fakültesi Dekanı: turan.akkoyun@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6391-3905: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Turan Akkoyun, “*Umudun Toprağı Belgeseli: Erzurum ve Kongresi*”, Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, X, S.1, (Temmuz-2021), s.1-20. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

ABSTRACT

The documentary films of the cinema, which includes many genres as it is composed of a combination of many art branches, have different styles.

Based on the facts of the society, the most important truth of the Turks in the recent period is the establishment of a new state based on national sovereignty, together with the struggle for independence, by choosing the principle of “*living as a dignified and honorable nation*”. The “*intersection and breaking point*” of the event, which lasted for five years between 1918-1923, was Erzurum and its Congress.

Based on the realities of the society, the documentary *The Land of Hope*, which is projected and shot by TRT, about the documentary genre of the cinema, provides both a technical and academic integrity, the recent past of the geography where the threat of the destructive element was felt the most, the days when the incident took place, the places that have reached today and the academic offices. has revealed by supporting it with flowing images. The step of the social, individual and legitimate existence struggle in the Anatolian movement was reflected in the film.

Purpose of the study; It is to evaluate the experiences of Anatolian Turkishness a century ago in terms of communication sciences and filmmaking through the documentary “*The Land of Hope*” produced by transforming them into documentaries based on documents, memories and researches.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Documentary, Erzurum, Independence.

GİRİŞ

Birey, toplum ve devlet arasındaki rabıtada coğrafya müşterek unsurdur. Türkler için coğrafya toprak ya da vatandır. Toprak, coğrafi bir terim olup herkesin bildiği bir manası bulunmaktadır. Ancak uğrunda ölüm göze alınmaya başlandığında anlamı kut kazanarak vatanlaşır. O artık herkesin bilebildiği bir toprak değildir. Bu durum kısa vadeli olduğunda bireysel, topyekûn olduğunda toplumsal, en üst organizasyonu ilgilendirdiğinde millî bir nitelik kazanır. Nesiller boyunca sahiplenilmesi durumunda “*coğrafyadan vatana*” ulaşılır.¹

¹ “*İnsan kütlesinin bu adsız coğrafya üstünde yaşama ve mesut olma şartlarını yaratırken birleşmeleri, birleşik kitlelerin zaman içinde müşterek hareketleri milletin ilk büyük şartını meydana getirir*”, (Remzi Oğuz Arık, *Coğrafyadan Vatana*, 4. b., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 13.)

XIX. yüzyılın sonlarına doğru icat edilen sınırsız sayıda kitlelere seslenen, toplumun aynası² sinema, bir taraftan teknolojik gelişmelerden yararlanmakta, bir taraftan zamanın hadiselerini kayıt altına almakta, diğer taraftan da sonradan yapılan çekimlere kaynak teşkil etmektedir. Aynı zamanda edebiyat başta olmak üzere diğer sanat ve bilim dallarına katkı sağlamaktadır.

Çağdaş dünyanın “*hakiki seviyesini veren faktörlerin başında, endüstrileri ve kültürel müesseseleri gelir. Bu müesseselerden, kültürle sanatın ve sanatla endüstrinin birleştiği tek saha da filmcilik ve sinemacılıktır.*”³

BELGESEL FİMLER

Kendini keşfedenlerin tahmin dahi edemedikleri bir gelişim ve yayılma gösteren çok geçmeden büyük bir kültür endüstrisi haline gelen, hiçbir insan ya da toplumun kayıtsız kalamadığı, birçok sanat dalını bünyesinde toplayan sinemacılığın ve filmciliğin ilk anlarından itibaren en önemli türlerinden birisi de belgesellerdir.⁴

Hemen her sektörün içinde kendine yer bulabilen mantıkla “*bir koyup beş almak kaidelerini güderek harıl harıl*” çalışan⁵ “*gişe*” ya da “*kasa*” unsurunu her zaman dikkate alarak ilerleyen sinemacılıkta diğer film türlerine nazaran ekseriyetle daha az rağbet gören belgesel türü filmler hazır bir kitleye hitap eder.

İnsanla ilgili “*geçmiş olmayan hiçbir şey olamaz. Belgeler, öykülerdir, tespitlerdir, doğrulardır, yanlışlardır, geçmişi var edenlerdir. Belgeler, belgesel sinemanın en önemli malzemesidir.*”⁶ Üzerinde fikir birliği edildiği üzere belgesel film, sinema ile doğmuştur “*çünkü belgesel filmler ilk sinema ürünleridir.*”⁷ Bu ürünler, sektörde teknolojik ve bilimsel gelişmelerle her dönemde üretilmeye devam etmiştir. “*Toplumsal değişimde siyasal ve bağımsız bir değişken*”⁸ teknolojinin doğrudan

² Nilüfer Öcel, **Türk ve Dünya Sinemasında Çocuk İmgesi**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yay., İstanbul 2001, s. 7.

³ Yücel Çakmaklı, “*Sinemamızdan Beklenen Sinemamızın Beklediği*”, **Yol**, nr. 1, 15 Aralık 1965, s. 2.

⁴ Genel bir kanaat için bk. Erik Barnouw, **Documentary: A History of the Non-Fiction Film**, Oxford University Press, New York 1983. Bilgin Adalı, **Belgesel Sinema**, Hil Yay., İstanbul 1986; Sedat Cerci, **Belgesel Film**, Şule Yay., İstanbul 1997; Paul Rotha, **Belgesel Sinema**, (Trc. İ. Şener), İzdüşüm Yay., İstanbul 2000, M. Sadık Aslankara, “*Belgesel Sinema Sanat değilse Nedir?*”, **Belgesel Sinema**, nr. 2, 2003, Kış 2003, s. 31-34; Nilüfer Pembecioğlu, **Belgesel Film üzerine Yazılar**, Babil Yay., Ankara 2005; A. Filiz Susar, **Türkiye’de Belgesel Sinemacılar**, Es Yay., İstanbul 2014; Dave Saunders, **Belgesel**, (Trc. Ali Nejat Kaniyaş), Kolektif Kitap, İstanbul 2014.

⁵ Nurullah Tilgen, “*Bugüne Kadar Filmciliğimiz*”, **Kebikeç**, nr. 28, 2008, s. 131.

⁶ Özlem Arda, **Belgesel Film**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yay., Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü Ders Notu, İstanbul t.y., s. 7.

⁷ Simten Gündeş, **Belgesel Filmin Yapısal Gelişimi: Türkiye’ye Yansıması**, Alfa Yay., İstanbul Aralık 1998, s. 9.

⁸ Erol Mutlu, **İletişim Sözlüğü**, 2. b., Ark Yay., Ankara Ekim 1995, s. 328.

şekillendirdiği sektörlerin başında sinema gelmektedir. Her türlü bilimsel ve teknolojik gelişmelerden doğan kolaylık bu sanat dalında anında karşılık bulmakta, ayak uyduramayanlar sahneden çekilmektedir. Sesli sinema, renkli film, hareketli kamera, video, dijital çekim vb. hususlar bunlardan sadece birkaçıdır. Bahsi geçen gelişim esnasında belgesel tür filmcilik, yapımcıların ve yönetmenlerin gündeminde varlığını muhafaza etmiştir.

Araştırma için gerekli olan kaynak sinema disiplinde doğrudan filmin kendisidir. Bir şekilde kurgulanarak çekimi gerçekleştirilen kaynağın da esaslı bir iç ve dış tenkide tabi tutulması kaçınılmazdır. Yani doğru ya da geçerlilik dengesi. Tasarlanması, projelendirilmesi, yürütülmesi, çekimi, kuruma ve izleyiciye servis edilmesi aşamalarında belirli bir yöntemden ilerlenmesi gerekmektedir.

Toplumun gerçekleri dikkate alınarak tasarlanan belgesel filmler toplumsal karşılık bulmaktadır. Bu ülkenin en önemli gerçeği istiklal mukavemetidir. Toplumun istisnasız hemen her kesiminin dahil olmasından dolayı Millî Mücadele olarak adlandırılan dönemin içinde birbiriyle bağlantılı/ bağlantısız bir çok gerçeği daha bulunmaktadır. Diğer film türlerine göre kurgusal olmayan ya da daha az kurgu gerektiren belgesel filmler Türklüğün varlık mücadelesini de konu seçebilmektedir. Burada hareketin zafere uzanmasında liderin tartışmasız çekiciliği kadar bir çobanın katkısı da eserlerde tercih edilebilecek mahiyettedir.⁹

Yaşam tarzı olarak kabul edilen kültür, devamlılık arz etmektedir. Türk kültürünün önemli unsurlarının başında bağımsızlık tutkusu gelmektedir. "*Kendini ve gelecek kuşaklara bırakmayı hedeflediği dilsel, düşünsel, duygusal ve kültürel 'özgün seçkisini' aktarabilmenin bir yolu olarak karşımıza Belgesel Film çıkmaktadır.*"¹⁰ Türk milletinin her dönemdeki bağımsızlık teşebbüsleri, sinemanın belgesel türünde projeler üretebilecek kültürel zenginlikler barındırmaktadır.

⁹ Millî Mücadele'de dönüm noktası durumunda olan büyük hadiseler yanı sıra akademik hayatımızda ilgi alanımızda bulunan bir kısma dair daha önceleri işaret ettiğimiz proje tekliflerimiz şunlardır: Ödemiş'te ilk milis kurşunun atılması, efelerin- zeybeklerin mukavemet hareketine katılması, Sütçü İmam'ın kahramanca çıkışı, Telgrafçıların faaliyetleri, Özbekler Tekkesinin misyonu, Nene Hatun'un Direnişi, Şerife Bacı'nın Fedakarlığı, Türk kadınının Kastamonu'da düzenlediği İstiklal Mitingi, Karahisar'dan gönderilerek matbaa ile basılan **Aydıneli** Gazetesi, Buhara'dan Anadolu'ya gönderilen kılıçların hikayesi, demiryollarının bağımsızlık ruhunu taşıması, Büyük Taarruz Harekatı, kaçma çabasındaki Yunanlıları yanlış dağa sevk ederek Başkumandanlık savaşına hesapsız bir katkı sağlayan çoban çocuk ve abartısız kadar belgeselcileri hasretle beklemektedir kanaatindeyiz. Geçmişte heyecan uyandıran bu projelerin yanı sıra o zamanlardan beri Türk milletinin önünde birer engel olarak çıkartılmakta bir an bile tereddüt edilmeyen, tarihen her aşamasında haklılık payımızın yüksek olduğu hassas konuların da sinemacılık ve filmcilik sektöründe projelendirilmesi gerektiğine inananlarıdır.

¹⁰ Nilüfer Pembeoğlu Öcel, **Belgesel Film Üstüne Yazılar**, Babil Yay., Ankara 2005, s. 1.

Bizzat yaşananların yanında kültürün başka bir cephesi edebî eserlerden de konulu ya da belgesel film türleri projelendirilebilmektedir. Burada roman yazarının, senaristin, yönetmenin bakış açısı yaşanmış gerçeklerle örtüşmesine rağmen ortaya yepyeni bir eser ve belgesel çıkabilir. Bir örnek olması bakımından; defalarca perdeye uyarlanan *Vurun Kahbeye* romanı, Türk Dili ve Edebiyatı disiplince şöyle değerlendirilmiştir; "*Türk edebiyatının güzel, fakat çok yanlış anlaşılmuş eseridir. Eseri anlamadan, oradaki unsurların manaları ve birbirleriyle münasebeti üzerinde durmadan çevrilen film, aslında sadece senaristin veya rejisörün kafasındaki bu tür eserlere ait bir şemayı ortaya koymaktadır. ... Bir film elbette romanın aynı olamaz; olması da beklenemez. Her sanat eserinin kendine has ifade özellikleri vardır. Ama, benzer konulardaki her filmin de aynı özellikleri taşıması gerekmez. Hele o filmin arkasında başarılı bir roman varsa, romanın iyi anlaşılması, filmi çok daha zengin çizgilere kavuşturur. ... Edebi eserleri ve belgeselleri çevirmekle rakipsiz görünen İngiliz televizyonundan bu hususta alınacak ders çoktur. Yapımcılar, hiç değilse onları seyretmek zahmetine katlansalar. Eğer bilgilerine rağmen hala bu tür yapımları ortaya çıkarabiliyorlarsa, o zaman iyi niyetlerinden şüphelenmek gerekir.*"¹¹ Bazen de tarihî şahsiyetlere dair eserler beyazperdede karşılık bulabilmiştir. Böylelikle sinema filmleri belgesel türden çıkarak yaşanmış hikayelere dönüşür. XIX. Yüzyılın sonlarında doğru dünyaya gelen XX. yüzyılın başlarında Oxford Üniversitesinde arkeoloji tahsil eden Arabistan, Suriye, Mısır ve Filistin'de araştırmalarda bulunan dil ve din alanlarındaki yetenekleri sayesinde doğu ile bütünleşen, savaş başladığında da Filistin'de araştırmalarına devam etmekte olan bir genç, yetenekleri dikkate alınarak Mısır'da bulunan istihbarat şubesine atanmıştır. Ortadoğu'yu Türklerden koparıp almayı, Arapların hayal bile edemedikleri Arap Milliyetçiliğini, heybelerindeki altınların desteği ile aştığı çölde ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti açısından da son kırk yılda yürüttüğü hilafet merkezli İslam dünyası politikasının hayal olduğunu empoze edecek örneklemelerle sonraki dönemlerde bile yıkıcı bir rol üstlenmiştir. Lawrence'nin böylesine yaşamı yazarların¹² ve sinemanın¹³ gündeminin uzağında kalamamıştır.

¹¹ İnci Enginün, "*Roman- Film*", *Hisar*, nr. 250, Temmuz 1978, s. 24-25.

¹² Jeremy Wilson, *Lawrence of Arabia a Concise Biography*, Unaebridged Edition, London 1999.

¹³ Turan Akkoyun, "*Orta Doğu'da Emperyalist Bilgelğin Beyaz Perde Görüntüsü*", *Yeni Türkiye*, XXIII, nr. 83, Ocak- Haziran 2016, s. 664-675.

Sinema içinde belgesel¹⁴ türün seçkin bir yeri bulunmaktadır. "Sosyal, tarihsel ve günlük olayları kaydetmekle oluşan ürüne belge film, görüntü ve sesleri belli bir görüş doğrultusunda yorumlayan, biçimsel olarak tasarlayan ve anlatısal olarak kurgulayan ürüne belgesel film diyoruz. Sinemanın ilk ürünlerinin tamamı belge filmidir. Aslına bakarsanız bütün filmler belgedir. Belgesel sinema bellektir ve bellek yaratır. O tanıklık eden ve tanıklar yaratandır. Akla zarar olsa da bilinçtir ve bilinç yaratır. Görülmeyen, sorulmayan, anlaşılmayan ve algılanmayan dünyanın sunumu ve paylaşımıdır belgesel sinema"¹⁵. Belgesel film projesinde yeni bir gerçeklik değil mevcut¹⁶ dünyanın aktarımı söz konusudur. Şüphesiz "gerçeklik belgesel sinemanın tekelinde olmayan bir olgu olsa da, belgesel sinemanın temel çıkış ve hatta varoluş noktasını oluşturmaktadır"¹⁷. "Gerçekliğin yeniden üretilmesi değil, halihazırda içinde bulunduğumuz dünyanın temsil edilmesidir"¹⁸.

"Halk eğitimi bakımından asıl önemli olan filmler belgesel olanlardır. Halbuki bizde belge filmine, haber filmine gereken önem verilemedi, gelişemedi"¹⁹. Bu tür filmler "ticari yapımcıların veya resmi kurumların tekelinde"²⁰ kaldığından fazla gelişme imkanı bulamamıştır. Oysa sinemacı yetiştirmenin en kolay yolu "belgesellerden " kalkınma da "öğretici filmlerden" geçmektedir. Kitle iletişim araçlarında kârdan ziyade "toplum yararı"²¹ önde olduğundan bilhassa televizyon kanalları belgeseller başta olmak üzere farklı türlerde filmciliğe katkı yapmaktadır.

¹⁴ Bilgin Adalı, **Belgesel Sinema: Belgesel Sinemanın Doğuşu, İngiliz Belgesel Okulu ve Türk Belgesel Okulu**, Hil Yay., İstanbul 1986.

¹⁵ Gökhan Erkılıç, "Popüler Kültür ve Bir Karşı Söylem Aracı Olarak Belgesel Sinema", *Sekans Sinema Yazıları Seçkisi*, II, Tan Kitabevi Yay., Ankara Nisan 2010, s. 69.

¹⁶ "Örneğin belgesel sinemacıysanız ve örneğin Türkiye'de yaşıyorsanız, ülkeniz hakkında derin bir sosyal ve kültürel antropoloji çalışması yaparsanız ve oyun kültüründen yemek kültürüne, müzik kültüründen dans kültürüne, meddahların ve dengbejlerinin öykü anlatma kültüründen minyatür sanatına kadar geniş bir alanda karşılaşacağınız zenginlikleri, kamera devriminden kurgu ritmine, anlatım uygulamalarından müzik seçimine kadar sinema dilinizin bir parçası yapar ve böylece küreselleşmenin karşısına yerelliğinizin gücüyle çıkarsınız. Belgesel sinemacıysanız, bir noktadan itibaren bunu yapmak zorundasınız da zaten." Uğur Kutay, "Küresel Akla Karşı Yerel Sinema Dilleri", **Belgesel Sinema 2007**, Belgesel Sinemacılar Birliği Yay., İstanbul 2007, s. 255-265.

¹⁷ Hakan Aytekin, "Belgesel Sinemacı Bir Parrhesiastes Olabilir mi? 'Hakikati Söylemek' " Üzerinden Türkiye'de Belgesel Sinema Tarihine Bir Bakış", **SineFilozofi Dergisi**, III, nr. 5, 2018, s. 49.

¹⁸ Bill Nichols, **Belgesel Sinemaya Giriş**, (Trc. Duygu Eruçman), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2017, s. 33-34.

¹⁹ Mahmut Tezcan, "Toplumsal Yaşantımızda Sinema ve Halk Eğitimindeki Rolü", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, V, nr. 3, 1972, s. 175.

²⁰ Giovanni Scognamillo, "Türkiye'de Belge Filmi Çalışmaları", **Yeni Sinema**, nr. 10/11, Eylül-Ekim 1967, s. 38-40.

²¹ Ersan İlal, "Türkiye'de Radyo ve Televizyon Yayınlarına İlişkin Yasal ve Anayasal Düzenlemeler: Bir Yanlılıklar Güldürüsü", **Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, nr. 1, 2000, s. 8.

Atatürk'ün ifadesiyle “sinema öyle bir keşiftir ki bir gün gelecek barutun, elektriğin, kıtaların keşfinden dünya medeniyetinin vechesini değiştireceği görülecektir. Sinema dünyanın en uzak köşelerinde oturan insanların birbirlerini sevmelerini, tanımlarını temin edecektir. Sinema insanlar arasındaki görüş ayrılıklarını silecek, insanlık idealinin tahakkukuna yardımcı yapacaktır. Sinemaya layık olduğu ehemmiyeti vermeliyiz.”²²

MİLLÎ MÜCADELE VE ERZURUM KONGRESİ

30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması ile ordusuz, haberleşme imkanları kısıtlı, işgale açık bırakılmış memleket; zifiri karanlık bir devre girmişti. Üstelik hangi amaçla ateşkes metnine konulduğu gayet açık olan "*Vilayet-i Sitte*" coğrafyasındaki Erzurum, Erzincan, Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan, Van, Hakkari, Bitlis, Muş, Şırnak, Batman, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Elazığ, Tunceli, Malatya, Bingöl, Sivas, Amasya, Gümüşhane, Batman, Bayburt, Tokat ve Giresun vilayetleri de açık bir tehdit altındaydı.

Ateşkes, nihayetinde Batı'nın galipleri yanında, halkın unutmamasına imkan bulunmayan beşeriyetin yüzünü kızartacak zulümlerin, katliamların sahiplerini de işgallere ortak kılınca; halkın tereddütleri yerini mahallî arayışlara bıraktı, tecrübesi ve lideriyle mahallî direnişten topyekûn çıkışa yöneldiler. “*Türk tarihi incelendiğinde, savaşçı zihnin var kalmak, barış ve huzur içinde yaşamak, dahası egemen olduğu diğer toplulukları da barış ve huzur içinde yaşatmak için geliştiği görülecektir.*”²³

Batılı devletlerin kendi tahminlerine göre; olukça kısa bir sürede biteceği ön görülen Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin harbe dahil olmasıyla dört yıldan daha fazla devam etmiş, Rusya'da Çarlık rejimi yıkılmış Komünizm dünyanın üzerine çökmüş, Okyanusun diğer tarafında güçlenmekte olan yeni dünya devletinin iştiraki ve yayınlanan "*Wilson Prensipleri*" ile ancak sonuçlanmış, ülkeler-toplumlar yerle bir olmuş, ayakta kalabilen birkaç ordudan birisi Türk Ordusu ateşkes gereği küçülme yoluyla terhis edilmiş, lağvedilen II. Ordudan XII., XV. ve XX. Kolordular tesis edilmiş, bunlardan XV. Kolordu Erzurum'a gönderilmiştir.

“*Verdiği şehitlerin sayısı, bu ülkeyi ayakta tutmak için yıkılan yuvaların sayısı bilinmeyen ... ebedî tek parça bir Türkiye görmeye hasret çeken vatanseverlerin ayağa*

²² Füsun Balkaya, *Türkiye’de Belgesel Film Çalışmaları*, Basım ve Grafik Matbaası, Ağustos Ankara 1993, s. 34.

²³ Erol Göka, *Türklerde Liderlik ve Fanatizm: Yedi Düvele Karşı*, Timaş Yay., İstanbul 2014, s. 163.

kalkmak için, üzerinde bir taht gibi yükselen eşsiz yüksek yaylamız Erzurum"²⁴ mukavemet hareketinin dikkate değer bir durağı olmuştur.

5 Nisan 1919 tarihinde Kazım Karabekir Paşa XV. Kolordu Kumandanı olarak görevlendirilmiştir. Paşa, Trabzon üzerinden 3 Mayıs 1919 günü Erzurum'a ulaşmıştır. Bu görev Doğu Anadolu'nun ve Türk Milleti'nin tarihi akışına doğrudan tesir etmiştir.

Ateşkesin ağır hükümleri, yine Türk evlatlarının iyice zayıflayan omuzlarına bırakıldığında, İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar gizli antlaşmalarla aralarında paylaştıkları mıntıkaları işgal hususunda bir anlık gecikmeyi dahi kabullenmediler. İtilaf devletleri işgallerine, iki yeni ortak ekleyip, Karadeniz sahillerinden hayal perdesi ardındaki mezarlıktan bir "*hortlak*" çıkarmayı ihmal etmediler. Genel hüküm "*savaşın kazananı savaşmayanlardır*"²⁵ kuralı bu defa işlemedi.

Paris Barış Konferansı'nda diplomatik oyunlarla Adalar Denizi kıyısındaki İzmir'in, 15 Mayıs 1919 tarihinde işgale²⁶ uğramasından bir gün sonra Çanakkale Kahramanı Mustafa Kemal Paşa; IX. Ordu Kıtaat Müfettişi görevi, "*Fahrî Yaver-i Hazreti Şehriyârî*" sıfatı ve üniforması ile payitahttan ayrılırken, Türklüğün tarihî kaderindeki kahramanların yalnızlığını ancak milletine güven ve hedefe kilitlenmenin kararlılığını yaşıyordu.

Memleket, İzmir'in işgaline tepkilerini açıkça ortaya koymaktaydı ki bunların da başında Doğu Anadolu ve Erzurum gelmekteydi. Bu arada hatırasının unutulmaması adına Meşrutiyet devrinde çıkarılan Albayrak Gazetesi, Mütareke döneminde Türklüğün gür seslerinden birisi olarak yayın hayatına geri döndü.

Samsun'a çıkış, hedefin plan ve programını da işletmeye başladı. 28 Mayıs 1919 tarihli Havza Genelgesi'nde yer alan "*tamamiyeti mülkiyemizin muhafazası için tezahürat-ı millîyenin daha canlı olarak, izhar ve idamesi lâzımdır*" ifadesi devamlılık ile bağımsızlık düşüncesinin diri tutulmasını amaçlarken, 21/22 Haziran 1919 tarihinde yayınlanan Amasya Tamimi ile tarihe bir not düşüldü. Zira "*vatanın tamamiyeti, milletin istiklali tehlikededir*" denilerek "*milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracağı*" ilan edildi. Bunun için Sivas'ta millî kongre toplanması "*tamim*" edilmişti. Bu gelişmeler yaşanırken Doğu Anadolu Kasım 1918'den beri Kars, Ardahan, Oltu,

²⁴ Remzi Oğuz Arık, *Coğrafyadan Vatana*, s. 226.

²⁵ B. Zakir Avşar, "*Savaşın Kazananı Savaşmayanlardır*", *Süper Haber*, 16 Aralık 2016.

²⁶ "*İzmir'in işgali hadisesi, İtilaf Devletlerinin, Osmanlı topraklarını Osmanlı'ya bırakmayacaklarını, devleti ortadan kaldırmayı amaçladıklarının ve İstanbul'un yanında diğer yerlerin de işgalcisi habercisi niteliğindedir. Böylesi bir amaçla hareket eden İtilaf Devletlerine karşı İstanbul Hükümeti ciddi bir karşı çıkış göstermemiş veya gösterememiştir.*" (Osman Akandere, *Atatürk'ün Seçim Yolu ile Üstlendiği Vazifeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 10.)

Trabzon ve Erzurum Vilayet Kongrelerini gerçekleştirmiş bilhassa Karabekir Paşa'nın gelmesinden sonra çok daha azimli, sistemli bir teşkilatlanmaya girişmişti. Şehir kongrelerinden bir bölge kongresine geçilmesi çalışmalarına Ordu Kıtaat Müfettişi de davet edildi.

Davete icabet eden Mustafa Kemal Paşa 3 Temmuz 1919 tarihinde "halkın ve askerinin içten gelen samimi gösterileri arasında" gösterileri arasında Erzurum'a dahil oldu. Şehre gelir gelmez vakit kaybetmeden Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ziyaret etmiş, geçmişteki faaliyetlerinden haberdar olmuş, yakın gelecekte toplanacak kongrenin hazırlıkları hakkında bilgi almıştır.²⁷ 7/8 Temmuz akşamı da görevden alınmasıyla beraber ömrünü verdiği askerlik mesleğinden istifa²⁸ ederek "*bundan sonra gaye-yi mukaddese-i milliyemiz için her türlü fedakarlıkla çalışmak üzere sine-i millete 'bir ferd-i mücahit suretiyle'*" yoluna devam etti. Millî Mücadele'nin sivil kahramanlarından Muallim Cevat Bey'in çekilmesiyle kongreye önce delege ardından başkan kongre sonrasında da tesis edilen Heyet-i Temsiliye'ye "*Reis*" seçildi. Böylelikle Millî Mücadele hareketini sürdürecektir meşru bir zemin kazanmış oldu. "Kongre Reisi" seçilmesi sonrasındaki tarihi konuşmasında belirttiği gibi "tarih, bir milletin kanını, hakkını ve varlığını hiçbir zaman inkar edemez. Bundan dolayı vatanımız ve milletin aleyhine verilecek hükümler, iflas etmeye mahkumdur."

Ciddi bir hazırlık²⁹ merhalesinin ardından gerçekleştirilen Erzurum Kongresi sadece Milli Mücadele'nin değil, yeni Türk devletinin tesisinde önemli bir basamak haline gelmiş, Türklüğün kaderinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Kongre kararları ile "*millî hudutlar dahilinde vatan bir bütündür*" denilerek vatan kavramına bir çizgi daha konulmuştur. Çizginin belirgin bir sınıra dönüşümü 28 Ocak 1920 günü kabul edilerek, 17 Şubat 1920 tarihinde dünya kamuoyuna duyurulan Misak-ı Millî Kararları ile mümkün olabilmıştır. İsbetli bir değerlendirmeye "gerçekten Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk temeli" Erzurum Kongresi'nde atılmıştır³⁰.

²⁷ Cevat Dursunoğlu, **Millî Mücadele'de Erzurum**, 2. b., Kaynak Yay., İstanbul 2000, s. 90.

²⁸ Yaşar Özüçetin, "*Erzurum Kongresi Öncesi Gelişmeler ve Mustafa Kemal Paşa'nın İstifası Meselesi*", **Erzurum Teknik Üniversitesi 100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu 23-25 Temmuz 2019**, Erzurum 2019, s. 584-607.

²⁹ Veysi Akın, "*Erzurum Kongresi'nin Hazırlık Safahatı: Mekân, İaşe ve Barınma Meselesi*", **Belgi**, nr. 8-II, Yaz 2014, s. 1007-1031.

³⁰ Fahrettin Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, I-II, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yay., Ankara 1993; Coşkun Alptekin, "*Erzurum Kongresi*", **Atatürk Üniversitesi Atatürk Devrimleri Dergisi**, nr. I-1, Temmuz 1978, s. 35-49; Erzurum Kongresi belgeleri ve kararları hakkında ayrıca bk. Bekir Sıtkı Baykal, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1969; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, VII, nr. 20, 1991, s. 223-283.

1919 yılında Erzurum'da yaşananlar, bilhassa 23 Temmuz-7 Ağustos tarihlerindeki müzakereler ve alınan kararlar mevzuunun şehrin sınırlarını aşmasına vesile olmuş, bu tarihten sonra hiç kimse projelerinden vazgeçmese de Türk milletini görmezlikten gelememiştir. Çünkü Türkler, her zaman kendisine meydan okunduğunda meydana çıkar ve tarihe not düşerek yolculuğunu sürdürür, anlayışına uygun hareket etmiştir.

Mütareke hükümlerinin açık bir Ermeni tehdidi³¹ ile karşı karşıya bıraktığı Erzurum, yakın geçmişin acı tecrübelerinin etkisiyle son derece dinamik günler yaşayıp, halkı uyanık hareket etmek durumunda kalmıştır. Halk; muhtemel bir Ermeni zulmüne karşı hazırlanmış, bilhassa Trabzon ile birlikte hareket etmeye özen göstermiştir. Erkeklerinin büyük bir kısmını Birinci Dünya Savaşı içinde yitiren bölge batıda ve güneyde olduğu gibi bir Kuva-yı Milliye teşkilatlanmasına gidememiştir. Sadece halk değil Türk milletinin kahraman evlatları da Doğu Anadolu ile Erzurum'un stratejik konumunun farkındadırlar.

İlgili yerde bahsedildiği gibi 1918 yılı sonunda tesis edilen XV. Kolordu Karargahı'nın Erzurum'a gönderilmesi, askerî yönetimin her şeyin farkında olduğunu gösterdiği gibi kumandanlığına Kazım Karabekir Paşa'nın getirilmesi, şehre gelerek kumandayı devralması, ateşkese göre değil şartlara göre hareket etmesi nihayetinde olağanüstü yetkilerle Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919 günü Samsun'dan Anadolu'ya ayak basması asla basit düşüncelerin aktarımı değildir. Bundan sonrasında da evlatlarının vatan ve millet yolunda iç ve dış mihraklarla dansı şeklinde gerçekleşmiş, "söz konusu vatansa gerisi teferruattır" düşüncesinin gereği yapılmıştır.

UMUDUN TOPRAĞI

II. Meşrutiyet dönemindeki gelişmelerden birisi de sinema salonlarının Anadolu'da taşrada ortaya çıkması ve süratle yayılmasıdır. Bu anlamda "*sinemanın taşradaki serüveni 1909 yılında açılan ilk sinema salonu ile Adalar Denizi'nin incisi konumundaki İzmir'de başlamış, ardından Ankara ve Bursa'da³² müesseseler tesis³³ edilmiştir. Ülkemizde genç kuşakların kültürel birikimden istifade edebilmeleri için son*

³¹ Turan Akkoyun, "The Struggle for Existence of Turkishness against the Destructive Factor", **I. International Symposium on Turkish-Armenian Relations in the First Half of the 20th Century 16-18 October 2019: Proceeding Book**, Iğdır University Press 2019, pp.1142-1161.

³² Hamza Çakır, "1920'lerde 'Taşrada Sinema Hayatı' ", **Toplumsal Tarih**, nr. 48, Aralık 1997, s. 44-45.

³³ Hakan Aydın, "Sinemanın Taşrada Gelişim Süreci: Konya'da İlk Sinemalar ve Gösterilen Filmler (1910-1950)", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, nr. 19, 2008, s. 62.

*bağımsız Türk devleti esas alınmıştır. 1927 senesinde yayınlanan "Tarih ve Yeni Nesil" başlıklı makaledeki şu ifadeler dikkat çekmektedir:*³⁴

"İnkılâb nesline göre birinci derecede ehemmiyetli olması icab eden tarih, yeni cemiyeti doğuran yeni hukuk ve hayat telakkisi veren muazzam cidâl tarihidir. Bu en ehemmiyetli ve zaruri tarih sahifesini ihmal ederek zihniyet itibariyle çok yabancı olan tarih dünyasına dalmak nihayet bütün manasıyla gülünç bir hareket olur. Asıl öğrenilecek tarih yeni devletin temelidir. Çünkü ancak o vakit tarihle nesil arasında bir münasebet vardır. Çünkü ancak o vakit böyle bir tarih nesil, şuuriyetini işlemek hususunda amil olabilir." Türklüğün, ikinci vatanına koyun, koçbaşı mezar taşlarıyla "damga"³⁵, edebiyatıyla, lisanıyla, destanlarıyla, masallarıyla "mühür"³⁶ vurarak milli hafızaya görsel ve işitsel olarak yerleşir.

"Devlet kurabilmek deyip geçtiğimiz bir etkinliğin başarılabilmesi için bir topluluğun ortak bir tarih, ortak bir toprak, ortak bir değerler sistemi, ortak bir bellek geliştirebilecek ünsiyete sahip olması, bu temelde de bir kamu kültürü, hukuk ve ekonomi üzerinde anlaşmış bulunması gerekir"³⁷. "Damat Ferit denilen oyuncak adam, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını ortadan kaldırmak için o kadar çaba sarf etti ki, açın tarihi okuyun"³⁸. Ancak Mustafa Kemal Paşa meşruiyet üzerinden yürümeye özen göstermiş, "hiçbir peyki, mandayı kabul etmemiş, milli ve bağımsız bir ülke peşinde koşmuştur. Zaferi cumhuriyet rejimi ile bütünleştirmiştir." Bu köşe taşlarının temelleştiği ve sütûnlaştığı topraklarda ilk yükseliş doğuda olmuştur. Anadolu Türklüğünün yüz yıl evvelki mücadelesinde kendisine yer açan şahsiyetlere çağdaş bir bakış açısıyla hazırlanan belgesel film, yaşananlardan kayıtlarda kalanların bilim insanlarının katkısıyla görüntü akışının da desteği ile yorumlanması ilgililer kadar, hassasiyet sahibi izleyicilerin beğenisini kazanabilmektedir.

"Tarih, dünle bugün arasında bitmez bir diyalogdur" prensibinden hareketle "bazen bir heykel ya da müze geçmişe götürür bizi. Bir bakmışız, tam da içinde bulmuşuz kendimizi o diyalogun. Bir asır öncesinin fotoğrafını çeken biz olmuşuz, tarihî bir yolculuğa çıkmışız. Kentler tarihin yaşayan bellekleridir. Bir tarafta savaşlar, işgaller ve yoksulluğun yarattığı umutsuzluk ve yıkımlarla harap olmuş bir kent, diğer tarafta ise

³⁴ "Tarih ve Yeni Nesil", *Ahenk* (İzmir), nr. 10214, 20 Ağustos 1927.

³⁵ M. Abdülhaluk Çay, **Anadolu'da Türk Damgası: Koç Heykel- Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1983; Tuncer Gülensoy, **Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989.

³⁶ Tahir Kutsi Makal, **Anadolu'da Türk Mührü**, 3.b., Toker Yay., İstanbul 1997.

³⁷ Erol Göka, **Türklerin Psikolojisi**, Kapı yay., İstanbul Haziran 2017, s. 32.

³⁸ B. Zakir Avşar, "Boş Tartışmalar ve 19 Mayıs", **Süper Haber**, 20 Mayıs 2020.

umut, millî ruh ve geleceğe yönelik atılan cesur adımların toprağı, tarihî kader çizgisinin önemli durağı umudun tohumları 1919’da Erzurum’da atılmıştı toprağa. Sonra o umut büyümüş, sepilmiş adı Cumhuriyet olmuştu”³⁹. Böylelikle Erzurum şehri⁴⁰ millî egemenliğe dayanan yeni Türk devletinin tesisinde dünya kamuoyuna not düşerken geçmişten birikimini, geleceğe taşıma adına esaslı duraklardan birisine dönüşmüş, yakın geçmişteki acılarını zaferin umudu örtüsüyle “*kara bağına basarak*” ardında bırakmış, vakur ancak sessizliğine geri dönmüştür.

Tarihen yaşananların belgeselleştirilmesi her zaman sinemanın önemli türlerinden sayılmıştır. Erzurum’da yaşananlar bilhassa Kongre sürecinin 100. Yılında TRT Belgesel Kanalı için hazırlanan Umudun Toprağı (Yönetmen: F. Neslihan Semerci, 2019) filmi hadiseyi bir kere daha kamuoyuna sunmuştur. 39 dakikalık, metin yazarlığı Banu Mertürek Güler tarafından üstlenen belgesel filmle toplumun hafızası; iletişim araçlarında kayıt altına alınan bilgiler, anında ya da sonrasında kaleme alınan yorumlar, folklorik unsurlar, hatıralar, akademik sosyal araştırmalar, resmî vesikalar, siyasi birikimlerden beslenerek gelişmiştir. Üzüntü ya da sevinç bahsedilen hafızayı güçlendirir. Bu hususlara dair projelendirilecek film türlerinin tamamı toplumsal hafızanın canlanması, renklenmesi ve büyümesine katkı yapmaktadır. Toplumun bu tür filmlere verdiği destek her zaman dikkati çekmesine rağmen örneklerin fazla olmaması ayrıca dikkat çekici ola gelmiştir. Yeniden bahsi geçen filme ve konusuna dönecek olursa;

Üzerine basılıp geçildiğinde sadece toprak olan coğrafya eğer uğrunda mücadele ediliyorsa, ölünebiliyorsa vatanlaşır. II. bin yılbaşlarında Oğuz Türkleri tarafından keşfedilen çeyrek yüzyıl sonra devletleşip on yıl geçmeden Pasinler Savaşıyla yönünü Anadolu’ya dönmüş, çeyrek yüzyıl sonra Malazgirt Savaşı ile Türklüğün ikinci anavatanı netleşmeye başlamıştır. Özetlenmeye çalışılan askerî cihetin yanında hatta az öncesinde Kars’a yerleşip menzili kutlulaştıran Harakani Hazretlerinin faaliyetleri de göz ardı edilmemelidir. Ani Şehrinin fethedilmesinin 900. Yılı vesilesiyle M. Fahrettin Kırzioğlu’nun yardımıyla yakın dönem düşünce dünyasının önemli şahsiyetlerinden birisi Necip Fazıl Kısakürek tarafından kaleme alınıp sahnelenen Kanlı Sarık piyesi de

³⁹ “Umudun Toprağı”, Neslihan.semerci@trt.net.tr

⁴⁰ “Her şehrin rengi bir başkadır; kokusu, sesi, hüznü de. Mevsimler her birinin üstünde başka durur. Sonbahar yapraklarını, bahar çiçeklerini, güneşi, karları, yağmurları, sevinçleri, hüznüleri her biri bir başka edayla taşır. Şehirler sürekli huy değiştirirler. Yaşanırken başka, zaferlerde, yenilgilerde her yaşta, her aşta başkadırlar.” (Oya Baydar, “Bir Şehri Hatırlamak”, **Kadın Öykülerinde İstanbul** (Haz. Hande Ögüt), Sel Yay., İstanbul 2008, s. 130)

aynı hususlara işaret etmektedir.⁴¹ Hadisenin akışında II. bin yılbaşlarından III. bin yılbaşlarına geldiğimizde Umudun Toprağı yüz yıl evvelinin heyecanlı çıkış arayışlarını yansıtmaktadır.

Program Danışmanı Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Sinever Esin Derinsu Dayı ve şehrin yakın dönemine hakimiyeti farkındalık ortaya çıkarmıştır. Aynı şekilde programda yer alan Prof. Dr. Murat Küçükuşurlu da bilhassa 100. Yılında Uluslararası Erzurum Kongresi Sempozyumu⁴² editörlüğü ile önemli bir bütünü oluşturmuştur. Millî Mücadele’de Erzurum denildiğinde ilk akla gelen isim şüphesiz XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dır. Ömrünün son yıllarında dünyaya gelen kızı Timsal Karabekir programa babasının hatıraları kadar isim olarak da değer katmıştır. Atatürk, vatan uğruna giriştiği mücadelede tahsil yılları hariç hiçbir yerde uzun müddet kalamamıştır. Onun Erzurum hemşehriliği bu yüzden son derece anlamlıdır. Onun hemşehriliğinin ehemmiyeti Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK) Başkanı Erdal Güzel tarafından belgesele yansıtılmıştır. Buradan kaynaklanan yakınlık artık “*sine-yi millete*” dönmüş olan Mustafa Kemal Paşa’ya Son Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında Erzurum Mebusluğu getirmiş, Birinci BMM’de de durumu devam etmiştir. Kısaca bu belgeselin gelişigüzel tasarlanan bir eser olmadığı, mühim bir birikim sayesinde hazırlandığı ifade edilmelidir. Ayrıca sinemanın geneli içinde de; “*tarih belgeselinde tarih içerisinde gerçeklerin doğruluğu ve anlamı önem kazanmaktadır. Amacı, tarihî gerçekleri doğruya uygun bir şekilde yansıtarak toplumun dününi aydınlatarak bugün ve gelecek için alınması gereken önlemlerle ilgili bir takım sonuçlar çıkarmaktadır.*”⁴³

Millî Mücadele’nin mahallilikten milliliğe geçiş süreci üzerinde çokça durulmuştur. Bu hususların iç içe geçtiği ve sağlıklı geçişin sağlandığı vilayet Erzurum

⁴¹ "Kırzioğlu, Türk tarihi ve dili çalışmalarının yanında diğer kültürel faaliyetlere katkıda bulunmuştur. Mesela 1964 yılında konusu ve malzemeleri Kırzioğlu tarafından temin edilen ve ünlü Şair Necip Fazıl Kısakürek tarafından yazılan Kanlı Sarık adlı tiyatro eseri "1064-1964 Selçukluların Kars'ı Fetihlerinin 900. Yıl Dönümü" kutlamaları dolayısıyla Kars'ta sahneye konulmuştur. Bu eser, zamanın Kars Belediye Başkanı ve Kırzioğlu'nun ortaokul arkadaşı olan Rahmetli Arif Taşçı tarafından maddi olarak desteklenmiştir." (Sinever Esin Derinsu Dayı, "Fahrettin Kırzioğlu'nun Bilim Hayatı", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, nr. 28, 2005: 7-8) "Sürdürdüğü araştırmaları, metodolojik kaideler çerçevesinde tasnifi, sentezlemesi, bir takım sonuçlara ulaşması neticesinde ortaya koyduğu ürünü bilim ve fikir dünyası ile paylaşması bireysel maddî kazanç getirmese dahi esas işi" sayan "M. Fahrettin Kırzioğlu, yakın tehditleri fark ederek" (Turan Akkoyun, "Belirsiz Menzilin Belirli Yolcu Kervanı", **Yerli Düşünce**, nr. 65, Mayıs 2020, 78-81) bu çabasıyla tehditlerden sadece birisi olan Ermeni iddialarına karşı tarihî ve edebî bir tavrın gelişimine katkı yapmak, tiyatronun sanat gücü etkisinden yararlanmak istemiştir.

⁴² Turan Akkoyun, "İstiklalin Erzurum Kavşağı: Yüzyıl Sonra", **Yerli Düşünce**, nr. 58, Ekim 2019, s. 74-78.

⁴³ Özlem Arda, **Belgesel Film**, s. 29.

olmuştur. Her şeyden evvel Doğu Anadolu’da başlayan bölgesel kongrelerden bir tanesi de 17-22 Haziran 1919 tarihlerinde vilayet kongresi toplanmış, bir ay sonrasındaki kongrenin temeli oluşturulduğu gibi göçün durdurulması, vatanın her karış toprağının gerekirse silahla muhafazası, sosyo-ekonomik teşkilatlanma kararları alınarak karanlık tünelin ucunda bir ışık göstermiştir.

Millî Mücadele mevzusunun temel unsuru Mustafa Kemal Paşa’nın Mütareke’nin başlarından itibaren girişimleri, Samsun’a çıkması sonrasında Havza, Amasya, Sivas, Erzurum güzergahındaki her adımı, 3 Temmuz 1919 günü Erzurum’a gelişinde milli mukavemete hazır bir topluluk ve kadro ile karşılaşması hareketin rengini ülkenin tamamına, payitahta, yıkıcı-işgalci unsurlara ve emperyalist küresel güçlere göstermiştir. 7/8 Temmuz akşamı askerlikten istifası, karşı unsurların umduğu gibi bir kenara çekiliş olmaması, Türk Milletini doğrudan harekete geçirmiştir.

Millî Mücadele’nin basın cephesinde matbaalarda mukavemet hareketi kayıt altına alındığı gibi Erzurum’da Albayrak Gazetesi cesur haberleriyle olayı kamuoyuna anında duyurmuş, tehdidi haykırmış haklı bir şöret kazanmıştır. “*Şarkî Anadolu Ermenistan’a bırakılmaz*” şeklinde son derece açık ve net ifadelerle yer vererek birinci elden kaynaklar arasındaki yerini almıştır. İletişim bilimlerinin etkili unsuru gazetelerin Millî Mücadele’deki durumu ülkemizde çokça araştırılmış, bütün halinde iller açısından ya da tek bir gazete olarak ortaya konulmuştur. Bahsi geçen mahallî basın yayın organı, Meşrutiyet döneminde kazandığı tecrübesiyle ismiyle müsemma bir halde mukavemetin güçlü bir iletişim gücü haline gelmiştir. Ermeni tehdidini son derece açık bir şekilde ortaya koymuş, bir devlet mantığı ile çözümler sergilemiştir. Millî mukavemetin dayandığı temel unsurlardan birisi Anadolu basınıdır. Bunların çıkış noktası da faaliyetlerinden dolayı her hangi bir maddi kazanım sağlamaları da söz konusu değildir. Konu yeniden “*umudun toprağı*” ya da Erzurum’a geldiğinde Albayrak iletişimde de umudun göstergesi olarak harekete katılanlara güç, karşıdakilere de korku salmıştır. Umudun toprakta yeşermesi, pekişmesi hususunda filmde hakkının net bir şekilde verildiği fark edilmektedir.

SONUÇ

Çağdaş dünyaya hakim küresel güçlerin kültür endüstrilerinin başında yer alan sinemacılık, sektörü kültür ile sanatı, sanatla endüstriyi birleştirebildiği ender alanlardan birisidir. Birçok sanat kolunun birleşiminden meydana geldiği gibi pek çok türe sahip sinemanın belgesel filmleri de bünyesinde farklı stilleri barındırmaktadır.

Toplumun gerçeklerinden hareket esas alındığında Türklerin yakın dönemdeki en önemli hakikati “*haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşama*” esasını seçerek giriştiği bağımsızlık mücadelesi ile birlikte millî egemenliğe dayalı yeni bir devlet kurmasıdır. Başlı başına iki ayrı husus gibi duran bu tarihî hadise, “*vatanın istiklali ve milletin bağımsızlığının tehlikeye*” girmesi sonrasında iç içe giren, zaman zaman birbirine karışan unsurlar arasında ince bir çizgiden ilerleyerek mümkün olabilmiştir. Burada Türk Milletinin bağımsızlık birikimi, Mustafa Kemal Paşa’nın lider şahsiyeti etkili olmuştur. Gerçekleşme zaman kapsamının 1918-1923 yılları arasında beş yıl süren hadisenin “*kesişme ve kırılma noktası*” Erzurum ve Kongresi olmuştur. Hadisenin önce yaşanmışlara ya da hemen sonrasında yaşanacaklara üstünlüğü iddiasında olamayız ancak toplumun mevcudiyetini dünyaya kabul ettirmesinin önemli bir halkası olmuştur.

Toplumun gerçeklerinden hareket eden sinemanın, belgesel türüne dair TRT tarafından projelendirilen ve çekilen Umudun Toprağı hem teknik hem de akademik bir bütünlük sağlayarak, yıkıcı unsurun tehdidinin en fazla hissedildiği coğrafyanın yakın geçmişini, hadisenin cereyan ettiği günleri, o günlerden bugüne erişen mekanlar ve akademik ofislerde, akan görüntülerle destekleyerek ortaya koymuştur. Anadolu hareketinde toplumsal, bireysel ve meşru varlık mücadelesinin adımının filme yansıtılmıştır. Yüzlerle, binlerle ifade edilebilecek vesika, hatırat, araştırma ile basın-yayın organlarındaki haberlerden ve makalelerden yararlanılarak akademik yorumların, hemşehrilik söyleminin yanında kongre delegelerinin torunlarının, Kolordu Kumandanı kızının katkıları belgeselin daha da renklenmesine ve zenginleşmesini sağlamıştır.

850 yıldır bedeli ödenerek vatanlaşan coğrafyadaki umudun şanlı ve teşkilatlı direnişi, şehri kurtardığı gibi vatanın tamamının kurtuluşunun reçetesini bir heyet kararıyla ortaya koymuş, yol haritasını kamuoyuna ilan etmiştir. Umut ile toprak kavramlarının eserin ismine afişe edilmesinin ötesinde yepyeni anlam kazanmıştır. Şarktan doğan istiklal güneşi, “*aşama aşama*” yükselerek toprağın “*coğrafyadan vatana*” anlayışını daha da pekiştirmiştir. Böylesine dikkate değer bir hadisenin farklı açılar ve bakışlarla ekrana getirilmesi akademinin ulaştığı olduğu bilgilerin kitle iletişim araçlarıyla bugünkü nesillere ulaştırılması mümkün olabilecektir. Muhtemel benzer

hususların yaşanmaması adına yepyeni ufuklara yönelmesi hususunda kazanım sağlayabilecektir. Umudun Toprağı böylesine şanlı toplumsal bir çıkışın ufak bir yansıması ve kahramanlarımıza küçük saygı işareti olmuştur.

KAYNAKLAR

1- Film

“*Umudun Toprağı*”, Neslihan.semerci@trt.net.tr

2- Kitaplar

Adalı, Bilgin, **Belgesel Sinema**, Hil Yay., İstanbul 1986

Adalı, Bilgin, **Belgesel Sinema: Belgesel Sinemanın Doğuşu, İngiliz Belgesel Okulu Ve Türk Belgesel Okulu**, Hil Yay., İstanbul 1986.

Akandere, Osman, **Atatürk'ün Seçim Yolu İle Üstlendiği Vazifeler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

Arda, Özlem, **Belgesel Film**, İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yay., Radyo Televizyon Ve Sinema Bölümü Ders Notu, İstanbul T.Y.

Arık, Remzi Oğuz, **Coğrafyadan Vatana**, 4. B., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

Balkaya, Füsün, **Türkiye’de Belgesel Film Çalışmaları**, Basım Ve Grafik Matbaası, Ağustos Ankara 1993.

Barnouw, Erik, **Documentary: A History Of The Non-Fiction Film**, Oxford University Press, New York 1983.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1969.

Cereci, Sedat, **Belgesel Film**, Şule Yay., İstanbul 1997.

Çay, M. Abdülhaluk, **Anadolu’da Türk Damgası: Koç Heykel- Mezar Taşları Ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1983.

Dursunoğlu, Cevat, **Milli Mücadele’de Erzurum**, 2. B., Kaynak Yay., İstanbul 2000.

Göka, Erol, **Türklerde Liderlik Ve Fanatizm: Yedi Düvele Karşı**, Timaş Yay., İstanbul 2014.

Göka, Erol, **Türklerin Psikolojisi**, Kapı Yay., İstanbul Haziran 2017.

Gülensoy, Tuncer, **Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989.

Gündeş, Simten, **Belgesel Filmin Yapısal Gelişimi: Türkiye'ye Yansıması**, Alfa Yay., İstanbul Aralık 1998.

Kırzioğlu, Fahrettin, **Bütünöyle Erzurum Kongresi**, I-I1, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yay., Ankara 1993.

Makal, Tahir Kutsi, **Anadolu'da Türk Mührü**, 3.B., Toker Yay., İstanbul 1997.

Mutlu, Erol, **İletişim Sözlüğü**, 2. B., Ark Yay., Ankara Ekim 1995.

Nichols, Bill, **Belgesel Sinemaya Giriş**, (Trc. Duygu Eruçman), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2017.

Öcel, Nilüfer, **Türk Ve Dünya Sinemasında Çocuk İmgesi**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yay., İstanbul 2001.

Pembecioğlu, Nilüfer, **Belgesel Film Üzerine Yazılar**, Babil Yay., Ankara 2005.

Rotha, Paul, **Belgesel Sinema**, (Trc. İ. Şener), İzdüşüm Yay., İstanbul 2000.

Saunders, Dave, **Belgesel**, (Trc. Ali Nejat Kaniyaş), Kolektif Kitap, İstanbul 2014.

Susar, A. Filiz, **Türkiye'de Belgesel Sinemacılar**, Es Yay., İstanbul 2014.

Wilson, Jeremy, **Lawrence Of Arabia A Concise Biography**, Unabridged Edition, London 1999.

3- Makaleler ve Sempozyumlar

"*Tarih Ve Yeni Nesil*", **Ahenk** (İzmir), Nr. 10214, 20 Ağustos 1927.

Akın, Veysi, "*Erzurum Kongresi'nin Hazırlık Safahatı: Mekân, İaşe Ve Barınma Meselesi*", **Belgi**, Nr. 8-II, Yaz 2014, s. 1007-1031.

Akkoyun, Turan, "*Orta Doğu'da Emperyalist Bilgeliğin Beyaz Perde Görüntüsü*", **Yeni Türkiye**, Nr. 83, Ocak- Haziran 2016, s. 664-675.

Akkoyun, Turan, "*Belirsiz Menzilin Belirli Yolcu Kervanı*", **Yerli Düşünce**, Nr. 65, Mayıs 2020, s.78-81.

Akkoyun, Turan, "*İstiklalin Erzurum Kavşaağı: Yüzyıl Sonra*", **Yerli Düşünce**, Nr. 58, Ekim 2019, s. 74-78.

Akkoyun, Turan, "*The Struggle For Existence Of Turkishness Against The Destructive Factor*", **I. International Symposium On Turkish-Armenian Relations İn The First Half Of The 20th Century 16-18 October 2019: Proceeding Book**, İğdir University Press 2019, pp.1142-1161.

Alptekin, Coşkun, "*Erzurum Kongresi*", **Atatürk Üniversitesi Atatürk Devrimleri Dergisi**, Nr. I-1, Temmuz 1978, s. 35-49.

Aslankara, M. Sadık, "*Belgesel Sinema Sanat Değilse Nedir?*", **Belgesel Sinema**, Nr. 2, 2003, Kış 2003, s. 31-34.

Avşar, B. Zakir, "*Boş Tartışmalar Ve 19 Mayıs*", **Süper Haber**, 20 Mayıs 2020.

- Avşar, B. Zakir, “*Savaşın Kazananı Savaşmayanlardır*”, **Süper Haber**, 16 Aralık 2016.
- Aydın, Hakan, “*Sinemanın Taşrada Gelişim Süreci: Konya’da İlk Sinemalar Ve Gösterilen Filmler (1910-1950)*”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nr. 19, 2008, Ss. 61-74.
- Aytekin, Hakan, “*Belgesel Sinemacı Bir Parrhesiastes Olabilir Mi? ‘Hakikati Söylemek’ Üzerinden Türkiye’de Belgesel Sinema Tarihine Bir Bakış*”, **Sinefilozofi Dergisi**, III, Nr. 5, 2018, s. 45-66.
- Baydar, Oya, “*Bir Şehri Hatırlamak*”, **Kadın Öykülerinde İstanbul** (Haz. Hande Öğüt), Sel Yay., İstanbul 2008, s. 131-135.
- Çakır, Hamza, “*1920’lerde ‘Taşrada Sinema Hayatı’*”, **Toplumsal Tarih**, Nr. 48, Aralık 1997, s. 44-45.
- Çakmaklı, Yücel, “*Sinemamızdan Beklenen Sinemamızın Beklediği*”, **Yol**, Nr. 1, 15 Aralık 1965, s. 2, 4.
- Dayı, Sinever Esin Derinsu, “*Fahrettin Kırzıoğlu’nun Bilim Hayatı*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Nr. 28, 2005, s. 11-36.
- Enginün, İnci, “*Roman- Filim*”, **Hisar**, Nr. 250, Temmuz 1978, s. 24-25.
- Erkılıç, Gökhan, “*Popüler Kültür Ve Bir Karşı Söylem Aracı Olarak Belgesel Sinema*”, **Sekans Sinema Yazıları Seçkisi**, II, Tan Kitabevi Yay., Ankara Nisan 2010.
- İlal, Ersan, “*Türkiye’de Radyo Ve Televizyon Yayınlarına İlişkin Yasal Ve Anayasal Düzenlemeler: Bir Yanlılıklar Güldürüsü*”, **Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Nr. 1, 2000, s. 7-20.
- Kırzıoğlu, M. Fahrettin, “*Mustafa Kemal Paşa Ve Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, VII, Nr. 20, 1991, s. 223-283.
- Kutay, Uğur, “*Küresel Akla Karşı Yerel Sinema Dilleri*”, **Belgesel Sinema 2007**, Belgesel Sinemacılar Birliği Yay., İstanbul 2007, s. 255-265.
- Özüçetin, Yaşar, “*Erzurum Kongresi Öncesi Gelişmeler Ve Mustafa Kemal Paşa’nın İstifası Meselesi*”, **Erzurum Teknik Üniversitesi 100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu 23-25 Temmuz 2019**, Erzurum 2019, s. 584-607.
- Scognamillo, Giovanni., “*Türkiye’de Belge Filmi Çalışmaları*”, **Yeni Sinema**, Nr. 10/11, Eylül-Ekim 1967, s. 38-40.

Tezcan, Mahmut, "*Toplumsal Yaşantımızda Sinema Ve Halk Eğitimindeki Rolü*", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakóltesi Dergisi**, V, Nr. 3, 1972, Ss. 171-204.

Tilgen, Nurullah, "*Bugüne Kadar Filmciliğimiz*", **Kebikeç**, Nr. 28, 2008, Ss. 113-134.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE MUDANYA MÜTAREKESİ VE LOZAN BARIŞ KONFERANSI TARTIŞMALARI

MUDANYA ARMISTICE AND LAUSANNE PEACE CONFERENCE DEBATES IN GRAND NATIONAL ASSEMBLY OF TURKEY

Erkan CEVİZLİLER*

Seyhan AKBULUT**

ÖZ

Milli Mücadele Dönemi'nde Türk ordusunun başlattığı Büyük Taarruz zaferle sonuçlanınca mütarekenin yolu açılmıştı. Mudanya'da yapılacak olan mütareke görüşmelerinde Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükümeti'ni temsil etmek üzere, Mustafa Kemal Paşa adına İsmet Paşa görevlendirilmişti. 3 – 11 Ekim 1922 tarihleri arasında yapılan Mudanya Mütarekesi TBMM Hükümeti için büyük bir diplomatik ve askeri başarı olmuş, mütareke sonrasında barış konferansı için hazırlıklara başlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa Mudanya Mütarekesi'nde etkin olan İsmet Paşa'yı barış görüşmelerine de göndermek niyetindeydi. Meclis içerisinde genel kanaat ise Rauf Bey ve Rıza Nur Bey'in gönderilmesi yönündeydi. Nihayetinde İsmet Paşa önce Hariciye Vekilliği'ne ardından konferansa gidecek heyetin başkanlığına tayin edildi. TBMM, konferansa gidecek heyete 12 maddelik bir talimatname verdi. İsmet Paşa, Lozan görüşmelerine ara verilip heyetiyle Türkiye'ye döndüğünde Meclis'i bilgilendirdiği oturumlarda, Misak-ı Milli'ye ve bu talimatnameye uymadığı gerekçesiyle, özellikle İkinci Grup'un ağır eleştirilerine maruz kalmış, İkinci Grup, İsmet Paşa kadar Mustafa Kemal Paşa'nın da Misak-ı Milli'yi yok saydığını ileri sürmüştür. Nihayetinde Lozan Barış Antlaşması 13 oya karşı 206 oy ile TBMM tarafından onaylanmıştı.

*Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi: erkanc@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1199-3610

**Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi; tarihciakbulut27@gmail.com; ORCID: 0000-0002-3573-2151

Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article: Erkan Cevizliler-Seyhan Akbulut, “*Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Mudanya Mütarekesi ve Lozan Barış Konferansı Tartışmaları*”, Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi, X, S.1, (Temmuz-2021), s.21-48. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

Anahtar Kelimeler: Mudanya Mütarekesi, Lozan Barış Antlaşması, İsmet Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi.

ABSTRACT

When the Great Offensive launched by the Turkish army during the national struggle ended in victory, the path of the armistice was opened. Ismet Pasha was appointed on behalf of Mustafa Kemal Pasha to represent the Government of the Grand National Assembly of Turkey (TBMM) at the armistice talks to be held in Mudanya. The Armistice of Mudanya, held between 3 and 11 October 1922, was a great diplomatic success for the government of the parliament. After the armistice, preparations for the peace conference began. Mustafa Kemal Pasha intended to send Ismet Pasha, who was active in the Mudanya armistice, to peace talks. The general opinion within the assembly was that Rauf Bey and Reza Nur Bey should be sent. After all, Ismet Pasha was first appointed head of the delegation that would go to the Ministry of Foreign Affairs and then to the conference. Parliament gave a 12-point instruction to the delegation that will go to the conference. When Ismet Pasha returned to Turkey with his delegation, he was subjected to heavy criticism from the second group, especially on the grounds that he did not comply with Misaki Milli and this instruction. The second group claimed that Mustafa Kemal Pasha, as well as Ismet Pasha, ignored Misaki Milli. In the end, the Lausanne peace treaty was approved by the parliament with 206 votes against 13 votes.

Keywords: Mudanya Armistice, Lausanne Peace Treaty, Ismet Pasha, Grand National Assembly Of Turkey.

GİRİŞ

Batı cephesinde Türk kuvvetlerinin taarruzunun çabukluğu, geniş bir alanı kapsaması ve kesin bir sonuç alması tüm dünyanın ilgisini çekmişti. Büyük Taarruzdan sonra, Müttefikler askeri ve siyasi girişimlere başlamışlar, Türk yönetimi ise Boğazlar, Çanakkale ve Kocaeli bölgesine askeri birlikler göndermiştir. Taraflar arasında askeri bir harekât olmamasına karşın siyasi temaslar oldukça gergin yürütülmekteydi.¹

İngiliz Hükümeti, Büyük Taarruzun sonuçlarını değerlendirmek üzere 7 Eylül 1922 tarihinde bir toplantı yapmış, toplantıda boğazları bırakmamak ve Gelibolu'yu korumak amacıyla bölgeye gerekirse takviye kuvvetler gönderilmesi gibi konular

¹ Tefik Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 435; David Walder, **Çanakkale Olayı**, (Çev. M. Ali Kayabal), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s. 84.

müzakere edilmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Kedleston Markisi Curzon², mücadeleye devam etme düşüncesini taşıırken Fransa Hükümeti Türk birliklerinin kesin zaferinin ardından Boğazlara doğru ilerlemesinden kaygılanarak İngiltere’yi desteklemeye karar vermiştir.³ Ancak Fransa, kamuoyunun yeni bir savaşa karşı olmasından dolayı orta yol bulabilmek ümidiyle Yüksek Komiser General Maurice Cesar Joseph Pelle’yi⁴ Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere İzmir’e göndermiştir. Pelle, İngilizlerin ilan ettiği tarafsız bölgeye Türk birliklerinin girmemesi gerektiği düşüncesindeydi. Mustafa Kemal Paşa ise TBMM Hükümeti’nin böyle bir bölgeyi tanımadığını, Trakya’yı kurtarmadan ordunun durdurulmasının hata olacağı fikrini taşıyordu.⁵

Aynı günlerde İngiliz İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Charles Harrington⁶ İngiliz kuvvetlerini İstanbul ve Boğazlara yönlendirmeye başlamış, İngiliz Savaş Bakanı Winston Churchill ise bir bildiri yayınlarak ülkesinin ittifak halinde olduğu bağlantılı tüm devlet ve İngiliz dominyonlarını, Türk kuvvetlerine karşı birlikte hareket etmeye çağırmıştır. Ancak Churchill’in bu çağrısı büyük tepkiyle karşılanmış, özellikle dominyonlar beklenen desteği vermeyeceklerini belli etmişlerdir. İtalya ve Fransa ise bildiriden sonra askeri birliklerini geri çekerek Türkiye ile savaşa girmeyeceklerini açıklamışlar, savaş söylemlerinin dillendirilmesi İngiliz kamuoyunda da eleştirilmiştir.⁷

TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa ise sorunların diplomatik yolla çözülmesi görüşündeydi ve o günlerde bir İngiliz gazeteciye verdiği demeçte, Misak-ı Millî sınırlarına riayet edeceklerini ve toplanacak bir konferansa katılmaya hazır olduklarını açıklamıştı. Mustafa Kemal Paşa bu çerçevede ülke basınına verdiği demeçlerde de Misak-ı Millî sınırları gerçekleşinceye kadar askeri hareketten vazgeçilmeyeceğini ifade ediyordu.⁸

Müttefikler Türk kuvvetlerinin ilerlemesini durdurmak ve yapılacak olan mütareke şartlarını belirlemek amacıyla 20 - 23 Eylül 1922’de Paris’te bir araya gelmişler

² İngiliz devlet adamı Lloyd Curzon of Kedleston, 1922’de Andrew Bonar Law kabinesinde Dışişleri Bakanı oldu. 1922-1923 Lozan görüşmelerinde İngiliz Heyetine Başkanlık etti. (D. Walder, **Çanakkale Olayı**, s. 84).

³ Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 269-270; Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletlerinin Dış Siyaseti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973, s. 118; T. Bıyıklıoğlu, **Trakya’da Milli Mücadele**, I, s. 434.

⁴ 10 Şubat 1921’de Fransız Yüksek Komiseri sıfatıyla İstanbul’a geldi. Lozan Konferansı’nın İkinci Dönem görüşmelerinde Fransa’yı temsil etti. Fransa adına Lozan Antlaşması’nı imzaladı (Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991, s. 270).

⁵ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s. 451.

⁶ İstanbul’a İngiltere’nin Yüksek Komiseri olarak atandı. Mudanya Mütarekesi’nde İngiltere’yi temsil etti. (D. Walder, **Çanakkale Olayı**, s. 154-155).

⁷ İsmail Eyyupoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s. 85-88.

⁸ S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II, s. 273-274.

ve burada aldıkları kararları TBMM Hükümeti'ne bir nota ile bildirmişlerdir. Müttefikler verdikleri notayla mütareke istemekte ve mütareke görüşmelerinin de Mudanya ya da İzmir'de yapılmasını teklif etmekteydiler. Mustafa Kemal Paşa notaya hemen cevap vermemiş, Müttefiklerin hassas oldukları tarafsız bölgeye Türk birliklerini sevk etmeye karar vermiştir. Gelişmeler üzerine Fransız diplomat Franklin Bouillon ile Mustafa Kemal Paşa arasında 28 Eylül'de İzmir'de bir görüşme gerçekleşmiş, Bouillon görüşmeye Müttefik devletleri temsilen katılmıştır. Bouillon görüşmede askeri harekâtın durdurulmasını, bir mütareke komisyonu kurulmasını gündeme getirmiş, Trakya'nın Meriç'e kadar olan kısmının TBMM Hükümeti'ne ait olduğunu kabul ettiklerini açıklamıştır. Bouillon ayrıca İstanbul'un boşaltılacağını ve TBMM Hükümeti'nin Milletler Cemiyeti'ne kabul edileceğini beyan, karşılığında ise Boğazların serbestliği ve azınlıkların korunmasını talep etmiştir. Yine Bouillon, Yunanlıların Doğu Trakya'dan çıkarılmasına karşılık tarafsız bölgeye asker gönderilmemesini istemiştir. Görüşmelerde bu konularda mutabakata varılmış ve Mudanya Mütarekesi'ne giden yol açılmıştır.⁹

A- MUDANYA MÜTAREKESİ GÖRÜŞMELERİ VE MÜTAREKENİN İMZALANMASI

İsmet Paşa, TBMM Başkanı ve Türk Orduları Başkumandanı Mustafa Kemal Paşa adına Büyük Millet Meclisi tarafından mütareke görüşmelerine katılmakla görevlendirilmiş, İsmet Paşa'nın başkanlık ettiği heyette, Garp Cephesi Kurmay Başkanı Asım Paşa ve Garp Cephesi Harekât Şubesi Müdürü Kurmay Yarıbay Tevfik Bey de bulunmuştur.

Taraflar arasında bir mütareke imzalanması için düzenlenen konferans 3 Ekim 1922'de Mudanya'da başlamıştır. Konferansta Müttefikleri Yüksek Komiserler temsil etmiş, görüşmelere İngiltere adına General Harrington, Fransa adına General Charpy, İtalya adına General Monbelli katılmıştır. Yunanistan mütareke görüşmelerine temsilcisi olarak General Mazaraki ve Albay Sarıyannis'i göndermiş fakat Ankara Hükümeti'nin itirazları üzerine Yunan Heyeti, konferansa katılmayarak görüşmelere Müttefik generalleri aracılığıyla dolaylı dâhil olmuşlardır. Konferansın açılışında İsmet Paşa ev sahibi olarak generallere yer göstermiş, böylece toplantılara kimin başkanlık edeceğini de ilan etmiştir. TBMM Hükümeti'nin mütarekeden beklentisi; Doğu Trakya'nın Meriç

⁹ İ. Eyyupoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, s. 103-111; D. Walder, **Çanakkale Olayı**, s. 334-337.

Nehri'ne kadar olan kısmının boşaltılması ve Türkiye'ye iadesinin sağlanması şeklindeydi.¹⁰

Karaağaç'ı da içine alacak şekilde tüm Doğu Trakya'nın, 30 gün içerisinde boşaltılarak TBMM Hükümetine devredilmesiyle ilgili Türk talebinin kabul edilmemesi üzerine konferans görüşmeleri 5 Ekim'de çıkmaza girmiş, Müttefik devletlerin temsilcileri aralarında anlaşmak ve hükümetlerinden talimat almak üzere İstanbul'a dönmüşlerdir.¹¹ Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa 6 Ekim'de Türk kuvvetlerine Boğazlara yönelme emri vermiş ve İsmet Paşa'ya gönderdiği telgrafta Doğu Trakya'nın TBMM Hükümetine bırakılmaması durumunda bu emri geri çekmeyeceğini bildirmiştir.¹²

Konferans görüşmeleri tekrar başladıktan sonra İsmet Paşa'ya önerilen taslakta Karaağaç'ın Türk topraklarına dâhil edileceği ifadesi yer almamış, ayrıca Doğu Trakya'nın boşaltılması için 45 gün süre istenmiştir. 10 Ekim günü yapılan görüşmelerde bu hususlar tartışılmış, Doğu Trakya'nın işgal kuvvetleri tarafından boşaltılıp TBMM Hükümeti'ne iadesi için teklif edilen 45 günlük süre 15 güne indirilmiştir. Bölgenin TBMM Hükümeti'nin kontrolüne geçmesi ise İtilaf Devletleri kuvvetlerinin çekilmesinden 30 gün sonra gerçekleşecekti. Bu kararlar üzerine Mustafa Kemal Paşa Meclis'te Mudanya'da istedikleri şartların elde edildiğini beyan etmiş, Mütareke'nin imzalanmasının gerektiğini bildirmiş, TBMM 10 Ekim günü Mütareke'nin imzalanmasını kabul etmiştir.¹³

Mütarekeye göre taraflar, aralarındaki düşmanca tutumlara 15 Ekim itibariyle son vereceklerdi. Trakya'daki Yunan ordusu 15 gün içerisinde, Yunan jandarması ve sivil yetkilileri en kısa zamanda Meriç Nehri'nin sol kıyısına çekilecekti. Karaağaç da dâhil olmak üzere Meriç Nehri'nin sağ kısmı barışın sağlanmasına kadar Müttefik askeri birliklerince işgal edilecek, sivil yönetim ilk olarak Müttefik yetkililerine, Yunanlıların bölgeyi otuz gün içinde boşaltmalarından sonra da TBMM Hükümeti'ne devredilecekti. Bölgede asayiş ve güvenliği sağlamak için bulundurulacak kuvvet 8.000 subay ve eri geçmeyecek, Türk jandarması Doğu Trakya'ya geçebilecekti. Müttefik askeri birlik ve

¹⁰ İ. Eyyupoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, s. 138-146; İsmet İnönü, **Defterler**, (Haz.: Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Haziran 2016, s. 44.

¹¹ İ. Eyyupoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, s. 169-170.

¹² **Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 030.10.218.472.36.

¹³ **BCA**, 030.18.1.1.30.20; **TBMMGCZ**, III/1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, s. 932-944; T. Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, I, s. 434.

komisyonları Yunanlıların Doğu Trakya'yı boşaltmalarından sonra bu bölgeden çekilecekler, Anadolu'daki Türk kuvvetleri belirlenen sınırlar üzerinde duracaklardı.¹⁴

B- MUDANYA MÜTAREKESİ'NİN MECLİS'TE GÖRÜŞÜLMESİ VE ONAYLANMASI SIRASINDA YAPILAN TARTIŞMALAR

TBMM'nin 4 Ekim 1922 tarihli gizli oturumunda, Müttefiklerin 23 Eylül'de göndermiş oldukları nota ele alınmış, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey notayı okumuş ve müttefiklere verilecek cevap tartışılmıştır. Müttefik devletlerin verdiği notada Trakya'nın teslim tarihi belirlenmediği için Yusuf Kemal Bey, bölgenin bir an önce işgal kuvvetlerinden arındırılarak Türk kuvvetlerine teslim edilmesi gerektiğinin Müttefiklere bildirilmesini savunmuştur. Yusuf Kemal Bey, ertesi gün yapılan görüşmede ise Müttefiklerin notayı gönderdikleri güne kadar yaşanan olayları özetlemiş, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey mütareke akdinin imzalanmasına kadar notaya cevap verilmemesini istemiştir. Fakat Yusuf Kemal Bey, Müttefiklerin cevabi bir nota beklediklerini ve cevap verilmediği takdirde durumun bundan olumsuz etkileneceğini savunmuştur. Görüşmelerde Trabzon Mebusu Nebi Zade Hamdi Bey mütareke şartlarının oluşmasını beklemekten yana olduğunu bildirmiş, Mustafa Kemal Paşa ise Mudanya'da görüşmelerin sürdüğünü, endişe edilen hususların orada ele alındığını hatırlatmıştır. Meclisteki görüşmeler neticesinde müttefiklerin gönderdiği notaya verilecek cevabın ertelenmesini savunan mebuslar ikna olmuş ve mevcut notanın gönderilmesi kabul edilmiştir.¹⁵

Mütareke görüşmeleri devam ederken İsmet Paşa görüşülen hususları maddeleyerek Mustafa Kemal Paşa'ya raporlamakta ve Mustafa Kemal Paşa'dan gelen cevaplar doğrultusunda hareket etmekteydi. Yusuf Kemal Bey 7 Ekim'de bu raporları içeren telgrafları sırasıyla Meclis'te okumuştur. Buna göre Müttefikler; Doğu Trakya'nın Yunan askerinden arındırılmasını kabul etmekteydiler ancak Türk idaresinin kurulmasını barış antlaşmasından sonraya bırakmak istemekte ve Karaağaç'ı Doğu Trakya sınırlarına dâhil etmemekteydiler. Mecliste bu raporlar ve mütarekenin genel gidişatı ile ilgili görüşmeler bir süre sonra çıkmaza girmiş ve İsmet Paşa'nın müzakerelerde yeterince etkili olmadığı yönünde eleştiriler baş göstermiş, İsmet Paşa'nın yanında siyasi meselelere hâkim birisinin olması gerektiği şeklinde düşünceler dile getirilmiştir.

¹⁴ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), 16.121; İsmail Soysal, *Tarihçeler ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, (1920 – 1945), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s. 63-66.

¹⁵ TBMMGCZ, III/1, s. 861-873.

Mütareke hakkındaki görüş alış verişinin İsmet Paşa ve Mustafa Kemal Paşa arasında yapılması, meclise danışılmaması, mebusların geç bilgilendirilmeleri ve askeri harekâtın devam etmesi talebi yapılan diğer eleştiriler ve istekler arasındaydı.¹⁶

Mudanya görüşmeleri ile ilgili diğer bir Meclis toplantısı 9 Ekim günü gerçekleştirilmiştir. Toplantıda görüşmelere yönelik eleştiri; Trakya meselesinin ve Misak-ı Milli'nin ciddiye alınmaması olmuştur. Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey, Trakya'da yaşanan mezalimlerden hükümetin de sorumlu olduğunu ileri sürmüş, görüşmeler Mustafa Kemal Paşa ve Yusuf Kemal Bey'in izahatları ile nihayetlenmiştir.¹⁷

Yusuf Kemal Bey 10 Ekim günü yapılan toplantıda ise İsmet Paşa'nın o günün sabahında gönderdiği ve Mudanya'da alınan son kararları içeren telgrafi okumuştur. Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey, Doğu Trakya'nın işgal kuvvetlerinden boşaltılması için verilen 15 günlük ve TBMM Hükümeti'nin bölgede idareyi ele alması için verilen 30 günlük süreyi fazla bulduğunu söylemiş, Mustafa Kemal Paşa ise süreci makul bulduğunu ve bu süre zarfında bahsi geçen işlemlerin ancak tamamlanabileceğini vurgulamıştır. Görüşmelerde Mentеше Mebusu Tevfik Rüştü Bey mevcut hükümlerin reddedilmesini, böylelikle İngilizlerin daha makul tekliflerle geleceklerini iddia etmiş, Mersin Mebusu Selahaddin Bey de İstanbul'un tahliye meselesinin mütareke görüşmeleri sürecinde halledilmesi gerektiğini, bu meselenin sonraki sürece kalması durumunda Müttefiklerin tahliyeyi gerçekleştirmeyeceklerini ileri sürmüştür.

Tüm görüşler dile getirildikten sonra söz alan Mustafa Kemal Paşa ise İsmet Paşa'nın gönderdiği telgrafi defalarca okuyup tetkik ettiklerini, kabul edilemeyecek herhangi bir hususun bulunmadığına kanaat getirdiklerini söyledikten sonra, eleştiri yapan mebuslara İsmet Paşa'nın mütareke masasına hangi amaçla oturduğunu sormuştur. Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey amacın, mütarekeden önce gönderilen notaların içeriğindeki hususların gerçekleştirilmesi olduğu söylemiş, Mustafa Kemal Paşa bu sözleri onaylayarak amaca ulaşıldığını dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca Müttefiklerin; İstanbul'un tahliyesi için barış antlaşmasını beklemekte ısrarcı olduklarından dolayı konuyla ilgili kararın bu şekilde kabul edildiğini ifade etmiştir. Müzakerelerde Tevfik Rüştü Bey mütarekeden önce devamlı dile getirilen tarafsız bölgeyi hatırlatmış, Mustafa Kemal Paşa da TBMM Hükümeti'nin, Müttefiklere böyle bir bölgeyi tanımadığını kabul ettirdikten sonra mütareke görüşmelerinin başladığını

¹⁶ TBMMGCZ, III/1, s. 897-906.

¹⁷ TBMMGCZ, III/1, s. 917.

ifade etmiştir. Müzakerelerde son olarak Aydın Mebusu Tahsin Bey söz almış ve Batı Trakya'da kalan Müslümanlar için ne yapılacağını sormuş; Mustafa Kemal Paşa ise güçlerinin tüm dünyayı kurtarmaya yetmeyeceğini ifade etmiştir.

Mecliste konu ile ilgili müzakerelerin ardından Mudanya Konferansı'nda Ankara Hükümetini temsil eden delegasyona mütarekeyi imza etme yetkisi verilmiştir.¹⁸ 11 Ekim günü yapılan toplantıda, İzmir Mebusu Refet Paşa Trakya'yı geri almakla görevlendirilmiştir.¹⁹ Daha sonra Bolu Mebusu Fuat Bey ve Konya Mebusu Refik Bey İsmet Paşa'nın Mudanya Konferansı'nda göstermiş olduğu gayretten ötürü kendisine Meclis adına teşekkür edilmesini teklif ettiler. Yapılan oylama sonucu teklif kabul edilmiştir.²⁰

C- LOZAN BARIŞ KONFERANSI'NA YÖNELİK YAPILAN HAZIRLIKLAR

1- Delege Seçimi ve Meclis'te Yapılan Tartışmalar

Mudanya Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri ile Ankara Hükümeti arasında cereyan eden görüşmelerde, barış konferansının İsviçre'nin Lozan kentinde toplanmasına karar verilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, yaptığı değerlendirmelerden sonra İsmet Paşa'nın Lozan Konferansı'nda da baş delege olarak Ankara Hükümeti'ni temsil etmesine karar vermiş ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e gizli bir telgraf göndererek görevinden istifa etmesini istemiştir. Bunun üzerine Yusuf Kemal Bey görevinden istifa etmiş²¹ ve İsmet Paşa da 26 Ekim'de önce Hariciye Vekilliğine, 31 Ekim'de de barış konferansına gidecek heyetin başkanlığına tayin edilmiştir. TBMM'nin 3 Kasım 1922 tarihli toplantısının sonunda, İsmet Paşa heyetin başkanı, Sıhhiye Vekili Rıza Bey ve Maliye Vekili Hasan Bey heyetin üyeleri olarak seçilmişlerdir.²²

Lozan'a gidecek heyet üyelerine masraflarını karşılamaları için belirli bir miktar maaş bağlanmasına yönelik yapılan meclis toplantıları tartışmalı geçmiş, bazı mebuslar Türk heyetinin konferanstaki diğer heyetlerden geri kalmaması için heyet üyelerine maaş bağlanmasını savunurken, bazı mebuslar ülkenin şartlarından dolayı bunu gereksiz

¹⁸ TBMMGCZ, III/1, s. 932-944.

¹⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), XXIII/1, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 341-342.

²⁰ TBMMZC, XXIII/1, s. 353-354.

²¹ Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 270.

²² TBMMZC, XXIV/1, s. 335-338.

masraf olarak değerlendirmişlerdir. Bu mesele aynı gün çözüme kavuşmuş, heyet başkanına 10, diğer delegelere 8, danışmanlara 5, kâtiplere 3, neferlere günlük 2 İngiliz Lirası verilmesi kararlaştırılmıştır. Elbise ihtiyacı için ise başkana 50, diğer tüm üyelere 20 İngiliz Lirası ödenmesi kabul edilmiştir.²³

2- TBMM Hükümeti'nin Konferansa Davet Edilmesi ve Meclis'te Yapılan Tartışmalar

27 Ekim'de Müttefikler, TBMM Hükümeti'nin İstanbul'daki temsilcisi olan Hamit Bey'e sözlü bir nota vererek, yapılacak olan barış konferansının 13 Kasım'da Lozan'da başlamasını teklif etmişlerdir.²⁴

Müttefikler barış konferansına TBMM Hükümeti'nin yanı sıra İstanbul Hükümeti'ni de davet etmişlerdi. Sadrazam Tevfik Paşa, Müttefiklerin davetini memnuniyetle karşılamış ve 17 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa'ya ve 27 Ekim'de de TBMM'ye telgraflar göndermiştir. 30 Ekim günü Tevfik Paşa'nın gönderdiği telgraflar Meclis'te okunmuş ve tartışılmıştır. Telgraflar konusunda yapılan konuşmalar genelde aynı noktada odaklanmış, Müttefiklere karşı yalnız mücadele verdiği için barış konferansında ülkeyi Ankara Hükümeti'nin temsil etmesi kararlaştırılmıştır.²⁵

Konu ile ilgili yapılan müzakerelerde Rıza Nur, meclise saltanatın kaldırılması için bir takrir sunmuş, takriri Mustafa Kemal Paşa dâhil 82 mebus imzalamıştır.²⁶ Takrir, 30 Ekim günü yapılan görüşmelerde ele alınmış, Hüseyin Avni Bey saltanatın kaldırılması fikrine karşı çıkmış ve sadece Tevfik Paşa'nın teklifinin reddedilmesinin yeterli olacağı fikrini savunmuştur. 1 Kasım'da yapılan müzakerelerde Halifelik kurumunun geleceğinin belirsiz bırakılması meclisteki din adamlarının tepkisini çekmiş, bu kişiler şeriatta güçsüz ve hükümsüz halifenin olamayacağı fikrini savunmuşlardır. Tartışmalar sürerken Mustafa Kemal Paşa mecliste uzun bir konuşma yapmış, halifeliğin kısa tarihinden bahsedip bu kurumun şimdiki durumdan etkilenmeyeceğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın meclisteki konuşması sonrasında, oy birliğiyle saltanatın kaldırılması yönündeki kanun teklifinin hazırlanması kabul edilmiştir.²⁷

Meclis bundan sonra Lozan Konferansı ile ilgili konularla ilgilenmiş, yapılan toplantılar sonucunda konferanstaki görüşmeler için hazırlanan ve her sayfası TBMM

²³ BCA, 30.18.1.1.6.34.7; TBMMGCZ, III/1, s. 1005-1006.

²⁴ Ali Naci Karacan, **Lozan**, Nokta Kitap, İstanbul, Kasım 2007, s. 47.

²⁵ TBMMZC, XXIV/1, s. 269-290

²⁶ R. Nur, **Lozan Hatıraları**, s. 8-9.

²⁷ TBMMZC, XXIV/1, s. 292-316.

Hükümeti ve İsmet Paşa tarafından imzalanan, üç sayfa ve 14 maddelik talimat metni TBMM Hükümeti tarafından İsmet Paşa'ya verilmiştir.²⁸

D- KONFERANSIN BİRİNCİ DÖNEM MESELELERİ VE MECLİS'TEKİ YANSIMALARI

9 Kasım günü Lozan'a hareket eden Türk Heyeti 12 Kasım sabahı Lozan'da sade bir törenle karşılanmıştır.²⁹ Lozan Konferansı'na, Türk Heyetinin yanı sıra 12 devleti temsilen heyetler de katılmıştır. Konferansın toplanma sebebi; 1914'den beri var olan savaş haline son vermek ve Türkiye ile Yunanistan arasında barışı sağlamaktır. Konferansta İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya dört Müttefik devlet ve davetçi devlet sıfatına sahip oldukları için tüm görüşmelere katılacaklardı. Amerika Birleşik Devletleri, Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı da tüm görüşmelerde bulunacaklar, ABD gözlemci sıfatına sahip olacaktı. Boğazlarla ilgili görüşmelere Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Boğazlar ve Batı Trakya ile ilgili müzakerelere Bulgaristan, kapitülasyonlar ve bazı borçlarla ilgili meselelerin görüşüldüğü toplantılara ise Belçika ve Portekiz temsilcileri katılacaklardı.³⁰

Konferansta İngiltere'yi Lord Natthaniel Curzon, Fransa'yı Camille Barrere, İtalya'yı Marki Camillo Garroni, ABD'yi Richard Washburn Child, Yunanistan'ı Eletherios Venizelos, Sovyet Rusya'yı G. V. Chicherin temsil etmekteydi. Yine Romanya'yı S. Duca, Constantin S. Diamandy, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nı Montchilo Nintchitch, Bulgaristan'ı A. Stamboliski, Arnavutluk'u M. Frasheri, Belçika'yı Baron Mon-Cheur, Portekiz'i M. De Ferreira ve Japonya'yı Baron Hayashi temsil etmekteydi.³¹

1- Sınırlar Meselesi

Trakya sınırı daha önce yapılan Mudanya Mütarekesi'nde büyük ölçüde belirlenmişti ve Doğu Trakya boşaltılıp Türk idaresi bölgeye yerleşmişti. Lozan'da Trakya sınırının belirlenmesi için yapılan oturumda söz alan İsmet Paşa, Trakya için 1913

²⁸ **TBMMGCZ**, III/1, s. 996-1003.; Verilen talimatlar için: **TBMMGCZ**, III/1, s. 1003-1006.

²⁹ İ. İnönü, **Defterler**, s. 46.

³⁰ Sevtap Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik – Stratejik – Diplomatik Mücadele 1922 – 1923**, Çev. Mehmet Morali, Alfa Yayınları, İstanbul, Mayıs 2011, s. 75.

³¹ Salahi R. Sonyel, **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 52.

sınırının kabul edilmesini, Batı Trakya için ise bir halk oylaması yapılmasını talep etmiştir.

Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti, Batı Trakya'yı Bulgaristan'a terk etmek zorunda kalmıştı. Bulgaristan'a ait olan Batı Trakya'daki topraklar, Bulgaristan tarafından 1919 Neuilly Antlaşması ile Müttefiklere bırakılmıştı ve nihayetinde Müttefikler de bu toprakları Yunanistan'a devretmişti. Yunan Başbakanı Venizelos Lozan'da bu toprakların Yunanistan'a ait olduğunu ileri sürüyordu. 25 Kasım'da Trakya için son toplantı yapılmış, İsmet Paşa isteklerini yinelemiş, Curzon ise Batı Trakya'da halk oylamasına ve Karaağaç'ın TBMM Hükümeti'ne verilmesine karşı çıkarak, konferansa katılan bütün devletlerin bu görüşte olduklarını beyan etmiştir. İsmet Paşa, Batı Trakya sınırı hakkında Curzon'un iddialarına cevap verme hakkını muhafaza ettiğini bildirmiş, Trakya sınırı meselesi şimdilik çözülememişti.³² Bu mesele TBMM'de de müzakere edilmiş, Karaağaç ve Batı Trakya konularında Lozan'daki Türk Heyeti'nin duruşu desteklenmiştir.³³ Dahası bu hususta konuşma yapan Trabzon Mebusu Nebizâde Hamdi Bey bölgeyi köy köy sayarak Türk nüfusunun çoğunlukta olduğunu dolayısıyla İsmet Paşa'nın Konferansta Batı Trakya'yı "*Alacağız*" demesi gerektiğini dile getirmiştir.³⁴

Lozan'da 25 Kasım 1922 tarihinde ele alınan Ege adaları ile ilgili Türk Heyeti'nin tezi iki esasa dayanıyordu. İlki, küçük ve yakın adalarla İmroz, Bozcaada ve Semadirek'in TBMM Hükümeti'ne verilmesi; ikincisi, diğer adaların askerden arındırılması ve tarafsız ya da bağımsız hale getirilmesiydi. Çünkü Anadolu'ya yakın olan adalar güvenlik için çok önemli ve adeta Anadolu'nun parçası konumundaydılar. Venizelos, adaların askersizleştirilmesinin uzmanlarca incelenmesini kabul etmiş, fakat adaların Anadolu için tehdit oluşturmadığını savunmuştur. Alt komisyonun çalışmaları sonunda İmroz ve Bozcaada'nın TBMM Hükümeti'ne, diğer adaların ise askerden arındırılması şartı ile Yunanistan'a verilmesi kararı alınmış ve komisyonun bu kararı tartışmalar sonucu kabul edilmiştir.³⁵

23 Ocak 1923 tarihinde Curzon'un başkanlığında açılan oturumda ülkenin güney sınırını ilgilendiren bir mesele olan Musul meselesi ele alınmış, İsmet Paşa, Musul'un TBMM Hükümeti'ne ait olduğunun siyasal, tarihsel, etnografik, coğrafik, ekonomik ve

³² Konferanstaki tartışmalar için bkz. Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 1, T. I, K. I, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969, s. 81-90.

³³ **TBMMZC**, XXIV/1, s. 112-118.

³⁴ **TBMMZC**, XXVI/1, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 169.

³⁵ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 1, T. I, K. I, s. 95-98.

askeri gerekçelerini açıklamıştır. Hukuksal olarak hâlâ Türkiye'nin parçası olan bir bölgede İngiltere'nin yaptığı sözleşme ve antlaşmaların hiçbir değeri olmadığını altını çizmiştir. İsmet Paşa, Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında ateşkesi sağlayan Mondros Mütarekesi'nin hükümlerine aykırı olarak işgal edilen Musul'un ülkesine iade edilmesi gerektiğini belirterek gerekirse bölgede halk oylaması yapılmasını teklif etmiştir. Curzon, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Müttefiklere savaş açtığı için Irak'a girdiklerini anlatmakla söze başlamıştır. Curzon, mütareke haberinin gelmesinden önce İngiliz kuvvetlerinin Musul'da değil Bağdat'ta olduğunu, Musul'da bölge halkının silahlandığını ileri sürmüştür. Ayrıca bölgenin halk oylaması yapmaya müsait olmadığını belirterek İsmet Paşa'nın teklifine sıcak bakmadıklarını ifade etmiş, diğer delegasyonlar da Curzon'un konuşmasını desteklemişlerdir.³⁶ Lozan'da İsmet Paşa ve Curzon Musul konusunda anlaşamamışlar ve meselenin iki devlet arasında yapılacak konferansta çözülmesine karar verilmiştir.

İsmet Paşa, Musul meselesi ile ilgili olarak Curzon'un Milletler Cemiyeti'ne başvurma ihtimaline karşı hazırlıklı olunması gerektiğini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiş, Mecliste İsmet Paşa'nın savunması makul karşılanıp, Musul'dan vazgeçmenin mümkün olmayacağına dair konuşmalar yapılmıştır. İcra Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey konferanstaki vaziyeti müşkül bulmuş ve meseleleri girift olarak nitelendirmişti. Yine de görüşmelerin sulh ile nihayetlenmesi arzusu Rauf Bey tarafından dile getirilirken, Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey orduların yürütülmesi önerisinde bulunmuştu. Ancak Rauf Bey sulhta ısrarcı olunacağıının altını yeniden çizmişti.³⁷

2- Mali Meseleler

İktisat ve maliye konularıyla ilgili komisyonda; Osmanlı Devleti'nin borçları meselesi, Müttefiklerin Türk Heyeti'nden ve Türk Heyeti'nin de Yunanistan'dan istediği işgal masrafları konuşulmuştur. İsmet Paşa, Osmanlı borçlarının Osmanlı Devleti'nden ayrılmış olan diğer devletlerarasında paylaştırılması gerektiğini, Yunanistan'ın tazminat ödemesini ve Ankara Hükümeti'nin Mudanya Mütarekesi'ne de atıf yaparak ülkesini işgal edenlere tazminat ödemeyeceğini bildirmiştir. Bu konuda yapılan görüşmelerin sonunda sadece Osmanlı Devleti'nden kalan borçların paylaştırılması kabul edilmiştir.³⁸

³⁶ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 1, T. I, K. I, s. 343-353.

³⁷ **BCA**, 030.10.218.472.29; **TBMMGCZ**, III/1, s. 1220-1224.

³⁸ Ahmet Yavuz, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, 3, Birinci Takım, Dışişleri Bakanlığı, 1975, s. 1-4.

İktisat ve maliye ile ilgili meseleler için Ankara'nın Lozan'daki Türk Heyeti'ne verdiği talimat meselenin özet hali olup İsmet Paşa mali işlerden sorumlu Hasan Bey'in Ankara'ya gitmesini, konuşulan tüm konular ve Müttefiklerin istekleri ile ilgili Meclis'ten detaylı talimatlar alarak Lozan'a dönmesini istemiştir.³⁹

Hasan Bey, Ankara'ya gelerek 1 Ocak 1923 tarihinde Meclis'te yapılan gizli oturumda, bahsedilen konularla ilgili geniş bir açıklama yapmıştır. Müttefiklerin Mondros Mütarekesi'ne dayanarak işgal masraflarını TBMM Hükümeti'ne ödetmeye çalıştıklarını, buna karşılık Türk Heyeti'nin bu hususu kesinlikle reddettiğini vurgulamıştır. Meclis'in İsmet Paşa'ya tavsiyesi ise Osmanlı Devleti'nin genel borcunun Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkeler arasında paylaşılması, Müttefiklerin tazminat talebinin reddedilmesi, Musul ve kapitülasyon meselelerinde herhangi bir tavizin verilmemesi ve Anadolu'daki Türk askeri kuvvetinin kesinlikle sınırlandırılmaması yönündeydi.⁴⁰

Lozan'da 15 Ocak 1923'e kadar süren görüşmelerde hangi tarihin borç başlangıcı sayılması konusunda anlaşmaya varılamamış, Türk Heyeti 1918'e kadar olan, İngiliz ve Fransız heyetleri ise 1914'e kadar olan borçların paylaşılmasını istemiştir. 27 Ocak'ta mali ve iktisadi komisyon son toplantısını yapmış ve bu konuda da herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır.⁴¹

3- Kapitülasyonlar Meselesi

Lozan'da İtalyan delegasyonu başkanı Garroni, Fransız delegasyonu başkanı Barrere ve İngiliz delegasyonu başkanı Curzon ve diğer delegeler yaptıkları konuşmalarda; Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kendi isteği ile verdiğini ve kapitülasyonların büyük faydalar sağladığını ifade etmekle beraber; bağımsız bir devletin egemenliğini kısıtladığını, bu nedenle TBMM Hükümeti'nin zamanı geçmiş olan bu rejimin ortadan kalkmasını istemesinin anlaşılır olduğunu belirtmişlerdir. Müttefikler, kapitülasyon sistemi yerine TBMM Hükümeti'nin yabancı girişimcilere güven verecek yeni bir uygulama getirmesini, Türkiye'nin büyük ölçüde işletilmemiş kaynaklarını geliştirmeye katkıda bulunmak için bu tür girişimlere ihtiyacı olduğunu savunmuşlardır.

İsmet Paşa ise Müttefiklerin kapitülasyonların bir ulusun bağımsızlık ve egemenlik hakları ile bağdaşmaz olduğu şeklindeki görüşlerini bir senet olarak saydığını

³⁹ Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları**, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 261-263.

⁴⁰ **TBMMGCZ**, III/1, s. 1169-1198.

⁴¹ A. Yavuz, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, 3, Birinci Takım, s. 156-272.

belirtmiş, Türkiye’de yaşayan yabancıların uluslararası hukuk prensiplerine göre yaşadıklarını ve bunlara gerekli güvencelerin sağlandığını söylemiştir. İsmet Paşa, kapitülasyonların kaldırılmasının gerektiğini ve bu sistem yerine getirilecek hiçbir düzenlemenin kabul edilmeyeceğini vurgulamıştır. 28 Aralık günü İtalyan delegasyonu başkanı Garroni kapitülasyonlardan vazgeçtiklerini fakat hukuk ve ceza sistemlerinde güvence istemekten vazgeçmeyeceklerini söylemiş, 6 Ocak 1923 tarihinde yapılan toplantıda İsmet Paşa ise adli kapitülasyonları kabul etmeyeceklerini yinelemiştir.⁴² Mecliste Trabzon Mebusu Nebizâde Hamdi Bey ve Rauf Bey kapitülasyonların yerine getirilmesi istenen yeni sisteminde, yine kapitülasyon demek olacağını belirtmişlerdi. Hakkari Mebusu Mazhar Müfit Bey ve Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey Fransızların söz verdikleri halde meselelerde Türk Heyetinin aleyhinde olduklarına teessüf etmişlerdi.⁴³

4- Boğazlar Meselesi

İsmet Paşa Lozan’da, Misak-ı Millî’de de değinildiği üzere boğazlardan ticaret gemilerinin geçişinin sağlanması için kolaylık gösterileceğini belirtmiştir. Boğazlar bölgesi ülkenin en stratejik alanlarından biri olduğu için bu bölgedeki askeri ve siyasi güvenlik meselesinin hayati önem taşıdığını ve güvenliğin sağlanması için alınan tedbirlerin eksiksiz olması gerektiğini ifade etmiştir.

Sovyet Rusya, güvenliği için Boğazların kapalı olmasını; İngiltere, Romanya ve Bulgaristan ise boğazlardan ticaret gemilerinin geçişine savaş ve barış zamanında tam ve mutlak serbestlik tanınmasını savunmuşlardır. Bu devletler ayrıca barış zamanında savaş gemilerinin boğazlardan geçişinin tamamen serbest olması, çıkacak bir savaşta TBMM Hükümeti tarafsız ise savaş gemilerine serbestçe geçiş hakkı verilmesi fakat TBMM Hükümeti savaşa girmişse sadece tarafsız devletlerin savaş gemilerinin boğazlardan geçmesi, Çanakkale ve İstanbul Boğazları üzerindeki belli bölgeler tespit edilerek buraların askerden arındırılması ve bu bölgelerde Boğazlar Komisyonu kurulması şeklinde görüş bildirmişlerdir.

İsmet Paşa, 8 Aralık günü yapılan toplantıda Boğazların savunmasının, İstanbul, Marmara ve Doğu Trakya’nın savunması demek olduğunu, tahkimatın kaldırılmasının bu önemli ve hayati bölgelerin savunmasız kalmasına sebep olabileceğinin altını

⁴² Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971, s. 2-3, 50-60.

⁴³ **TBMMZC**, XXVI/1, s. 149.

çizmiştir. Boğazlarda uygulanması gereken rejimin esaslarını ise; Boğazları ve İstanbul'u karadan veya denizden gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı koruma hususunda bir garantinin sağlanması, Karadeniz'e geçecek olan donanma kuvvetlerinin kısıtlanması ve ticaret gemileri için barışta ve savaşta geçiş serbestisi tanınması şeklinde sıralamıştır. Curzon ise Boğazlar ile başkent konusunda Türk Heyeti'nin isteklerini güvenliğinin sağlanması anlamında makul karşılamıştır. Ancak Gelibolu'da bulunacak Türk kuvvetlerinin gereksiz olacağını, herhangi bir tehdit durumunda Gelibolu'ya yakın olan Bandırma'dan kuvvet takviyesinin yapılabileceğini ve bu bölgede bir jandarma kuvveti bulundurulabileceğini savunmuştur.⁴⁴ İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey, İsmet Paşa'dan gelen mesajları meclis ile paylaşmış, meclis İsmet Paşa'nın savunmasını makul karşılamıştır.⁴⁵

5- Azınlıklar Meselesi

12 Aralık 1922'de Lord Curzon, Türk egemenliği altında yaşayan azınlıkların durumlarının bütün dünya tarafından takip edildiğini bu yüzden konuyla ilgili yapılacak müzakerelere ve çıkacak kararlara yoğunlaştıklarını belirtmiş, azınlıklar için birkaç ana istekte bulunmuştur. Curzon'un konu ile ilgili tekliflerinin ilki, hem Türk hem de Yunan hükümetlerinin son dokuz yılda işlenen bütün suçları kapsayacak bir genel af ilan etmeleri yönündeydi. İkincisi ise Türk hâkimiyetinde yaşayan Hristiyanlar ile Batı Trakya'da yaşayan Müslümanların vergi karşılığında askerlik hizmetinden muaf olma hakkına sahip olmalarıydı.

İsmet Paşa ise bu konuyla ilgili olarak yaptığı konuşmada azınlıkların kışkırtılması ve dış tahriklerin engellenmesi için Türk ve Rum halklarının karşılıklı olarak mübadele edilmesini istemiş, mübadele neticesinde Türk topraklarında kalacak azınlıkların Türk anayasasının teminat ve garantileri ile yetinmelerini teklif etmiştir. İsmet Paşa, Ermenilere yurt verme gibi bir teklifin çok yersiz olacağını ve bu söylem üzerinde ısrar edilmesi halinde konferansı terk etmeye yetkili olduğunu bildirmiştir.⁴⁶ İsmet Paşa'nın bu konudaki katı tutumunun sebebi, kendisine Ankara'dan verilen talimatta altı çizilen meselelerden birinin Ermenilerle ilgili olmasıydı. Bu konuda geri adım atılmayacaktı, gerekirse savaş göze alınacaktı.⁴⁷ Ancak Türk Heyetinin bu

⁴⁴ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 1, T. I, K. I, s. 129-170.

⁴⁵ **BCA**, 030.10.218.472.24; **TBMMZC**, XXVI/1, s. 145-146.

⁴⁶ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 1, T. I, K. I, s. 180-207.

⁴⁷ **TBMMZC**, XXIV/1, s. 412.

meseledeki hassasiyetine rağmen Alt Komisyon'un toplantısına Ermeniler getirilmiş, bunun üzerine Rıza Nur Bey toplantıyı terk etmiştir. Bu husus Rauf Bey tarafından Meclis kürsüsünden dile getirilerek heyetin tutumu desteklenmiştir.⁴⁸

Lozan'da 9 Ocak 1923 tarihinde gerçekleşen oturumda İsmet Paşa, Türkiye sınırları içerisinde yaşayan herkesin eşit olduğunu ve bu sebeple askerlik görevinin azınlıklar için de geçerli olması gerektiğini belirtmiş, konu Türkiye'nin istediği şekilde karara bağlanmıştır. İsmet Paşa, genel af ile ilgili Türkiye'de uygulanmak istenen şartların yabancı devletlerdeki Müslümanlara da uygulanmasını istemiş, Ermeniler için Müttefiklerin istedikleri af ve toprak taleplerini yeniden kesin bir dille reddetmiştir.⁴⁹

E- ARA DÖNEMDE MECLİS'TE KONFERANSIN TARTIŞILMASI

1- Konferansa Ara Verilmesi

27 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da konferansın resmi çalışmaları bitmişti ve sadece son değerlendirmeler yapılacaktı. Musul, adli kapitülasyonlar, Trakya sınırı, Müttefiklerin Türk Heyeti'nden istediği tazminat ve Türk Heyeti'nin Yunanistan'dan istediği tazminat meselelerinde orta bir yol bulunamamış, Müttefiklerin hazırladığı taslak 31 Ocak'ta komisyonlar toplantı halindeyken İsmet Paşa'ya resmen bildirilmişti. İsmet Paşa taslağı reddederse konferans kesilecekti, ancak taslağı hükümetiyle değerlendirecekse konferansa sadece ara verilecekti. TBMM bu meseleyi 28 Ocak 1923 tarihinde gizli oturumda görüşmüş, 29 Ocak tarihli meclis oturumunda Rauf Bey'in tavrı kabul edilerek netice İsmet Paşa'ya bildirilmişti. Tavrı göre; Lozan'da Türk Heyeti'ne sunulan taslak reddedilmiş, karşı bir taslak hazırlanarak Müttefiklere verilmesi ve bu taslağın kabul görmemesi halinde İsmet Paşa'nın Ankara'ya dönmesi istenmiştir.⁵⁰ Bunun üzerine İsmet Paşa önerileri son bir kez inceledikten sonra başta adli ve iktisadi hükümleri kabul etmemiş ve konferans kesilmiştir.⁵¹

2- Lozan Barış Konferansı'nın Birinci Döneminin Meclis'te Görüşülmesi

İsmet Paşa 20 Şubat'ta Ankara'ya dönmüş, 21 Şubat'ta konferansın birinci dönem toplantı ve kararları Meclis'te görüşülmeye başlanmıştır. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey Lozan'daki bütün müzakerelerin zabıtlarının, protokol ve belgelerinin Meclis'e

⁴⁸ TBMMZC, XXVI/1, s. 143-144.

⁴⁹ S. L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, 1, T. I, K. I, s. 298-307.

⁵⁰ TBMMGCZ, III/1, s. 1240-1260, 1267-1271; B. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, I, s. 448, 455.

⁵¹ S. Demirci, *Belgelerle Lozan Taktik – Stratejik – Diplomatik Mücadele 1922 – 1923*, s. 120.

dağıtılması gerektiğini belirtmiştir. Meclis Reisi Ali Fuat Paşa istenilen dokümanların akşama kadar hazırlanacağını söylemiştir. Daha sonra İsmet Paşa konferansla ilgili mecliste yaptığı konuşmada konferansta son güne kadar yapılan müzakereleri detaylı bir şekilde anlatmaya başlamıştır. Konferansta tartışılan konuları, karara varılan, ihtilafta kalan ve herhangi bir karara bağlanamayan meseleleri ayrıntılarıyla aktarmıştır. Bu arada Müttefik devletlerin sundukları taslak meclise dağıtılmış ve üzerinde müzakereler yapılmıştır.⁵² 27 Şubat'ta bazı mebuslar İsmet Paşa'nın meseleler üzerindeki açıklamalarını yeterli bulmayarak, Lozan'daki diğer ülkelerin meselelere yaklaşımını detaylı dinlemek istemişlerdir. Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, sunulan taslaktan bir anlam çıkaramadığını söylemiş, İsmet Paşa'nın konferansta özellikle Musul meselesiyle ilgili siyasetini yeterli görmediğini dile getirmiştir. Musul konusunda mecliste yaygın olan görüşe göre; Milletler Cemiyeti, İngiltere'nin siyaseti lehine karar vereceği için Musul meselesi cemiyete emanet edilmemeliydi. Türk ordusunun gücü yerindeyken askeri güç kullanılarak geri alınmalıydı. Bir kısım milletvekili Musul'un şimdi alınmaması halinde bir daha geri alınamayacağını iddia etmekteydi. Bu meselede gelinen son durum olan sorunun ertelenmesi, Musul'un elden çıkmasına neden olabilirdi ve bu aynı zamanda Türk-Kürt birliğini bozmaya yönelik de bir girişimdi. Bu bakımdan İsmet Paşa, Musul meselesinde Türkiye'nin çıkarlarını yeterince savunamadığı gerekçesiyle sert eleştirilere maruz kalmış, bu sert eleştirilere çoğu zaman İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey ve eleştirilerin yoğunlaştığı sırada da Mustafa Kemal Paşa müdahale etmişti. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın meseleler üzerinde daha detaylı bilgi vermesini isteyenlere; bütün meselelerin detaylı açıklanamayacağı, tüm projenin Meclis'in nazarına bırakılmadığı, sadece Musul ve Karaağaç meselelerinde beyanların yapılacağı karşılığını vermişti.

Yapılan eleştirilerden birisi de heyetin Misak-ı Milli'yi feda ettiği şeklindeydi. Mustafa Kemal Paşa ise bu eleştirilerin yapılmasının Misak-ı Milli'nin tam anlamıyla bilinmemesinden kaynaklandığını söyleyerek, Misak-ı Milli'de kati çizilen bir sınırın olmadığını, sınırların milletin menfaatine göre şekil aldığını belirtmişti. Mustafa Kemal Paşa Musul meselesinin ise Müttefiklerle değil İngiltere ve Türkiye arasında çözülmesi gerektiğini, bölgeyi askeri harekât sonucu elde etmenin mantıklı bir yaklaşım olmadığını anlatmıştı. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Musul bölgesi İngiliz işgali altındaydı ve burada seçim yapılması da mümkün değildi.⁵³

⁵² TBMMGCZ, III/1, s. 1290-1300.

⁵³ TBMMGCZ, III/1, s. 1303-1325.

Meclis'te 2 Mart günü, Lozan'da Rıza Nur'un ilgilendiği ikinci komisyonun çalışmaları değerlendirilmiş ve milletvekillerinin soruları cevaplandırılmıştır. Meclis'te Rıza Nur'un konuşması sık sık kesilmiş müzakereler tam bir tartışma havasında sürmüş, Rıza Nur'un üç buçuk saat süren açıklamalarında kırk beş mebus söz alıp sorular sormuştur. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, İsmet Paşa'nın Lozan'da sunulan projeyi kabul ettikten sonra Ankara'ya geldiğini iddia etmiştir. Rıza Nur bu iddiayı reddetmiştir. Rıza Nur bu durumla ilgili olarak yaptığı tespit; Meclis'te çok ağır eleştirilere ve çoğu zamanda düşmanca bir tutuma maruz kaldıklarını belirtmiştir.⁵⁴

3 Mart 1923'te mecliste konferansta görüşülen iktisadi ve mali meseleler ele alınmış, Hasan Bey yapılan müzakereleri ve elde edilen sonuçları anlatarak milletvekillerinin sorularını cevaplamıştır. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey: "... müzakeratin esası çürüktür. Çürük olduğu için bu müzakerat bir şey intaç etmez. Sebebi: Efendiler; bütün illet bir noktadadır. O da meclisimiz icrai ve teşrii salahiyeti haiz bir meclistir. Fakat Hükümetimiz adeta kabine usulü veçhile siyaset tedvir etmek istiyor. Yani yaptığı projeyi bizden saklıyor..." ifadeleriyle dikkat çekmiştir. Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, hayati meselelerde kendilerine danışılmamasını eleştirirken, Karahisar-1 Sahip Mebusu Hulusi Bey, bu durumu cinayet olarak nitelendirmiştir. Hüseyin Avni Bey, her konuda komisyonlar kurulup karşı tekliflerin hazırlanması ve meclisin aydınlatılması gerektiğini ileri sürerek, hükümetin Avrupalıların tuzağına düşmek üzere olduğunu ve barış taslağının Mondros'tan bir farkı olmadığını söylemiştir. Karahisar-1 Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey ise Müttefiklere gönderilecek olan karşı teklifin kendileri tarafından bilinmediğini ve hükümetin harpten korktuğunu savunmuştur.⁵⁵

Aynı gün İsmet Paşa, Hasan Bey'in konuşmasından sonra kendisine yöneltilen soruları cevaplamış, mecliste büyük tartışmalar çıkmış, Yozgat Mebusu Feyyaz Ali Bey'in "*Paşa Hazretleri sözlerinizi işitmiyoruz*" demesi üzerine İsmet Paşa: "*Benim sesim bu kadardır. Sesinizi keserseniz dinlersiniz.*" diye cevap vermek durumunda kalmıştır. 5 Mart günü yapılan gizli birleşimde de şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Sırrı Bey vatanın satıldığını, bir sömürge barışı yapılmaya çalışıldığını, Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey ise Türk askerinin süngüsü ile kazanılan toprakların masa başında kaybedildiğini dile getirmiş, Türkiye'nin bağımsızlığının ve bütünlüğünün bu heyetle

⁵⁴ TBMMGCZ, IV/1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, s. 3-26; R. Nur, **Lozan Hatıraları**, s. 206.

⁵⁵ TBMMGCZ, IV/1, s. 30-34.

sağlanamayacağını gerekçe göstererek İsmet Paşa'nın istifa edip ordudaki görevine dönmesini istemiştir. 6 Mart günü tartışmalar, şiddetli eleştirilerle devam etmiş, Erzurum Mebusu Durak Bey de, İsmet Paşa'nın şimdiki görevinden istifa ederek ordudaki görevine dönmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu söylemler üzerine Mustafa Kemal Paşa söz almış ve günlerdir aynı meseleler üzerinde birçok vekilin konuşma yaptığını, müzakerelerin bundan sonra bir fayda getirmeyeceğini belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa Lozan'a gönderilen heyetin üzerine düşen görevi tam ve eksiksiz olarak yerine getirdiğini, bundan sonra da görevini yerine getirmesi için tam ve güçlü bir desteğe ihtiyaç duyduğunu ifade etmiş, bazı mebusların bu konuda bir önerge hazırladıklarını ve kendisinin de bu önergeye destek vereceğini söyleyerek önergenin kabul edilmesini istemiştir.

Bundan sonra meclis daha rahat çalışabilecek bir duruma gelmiş, Saruhan Milletvekili Reşat Bey ve arkadaşlarının hazırladıkları önerge okunarak kabul edilmiştir. Reşat Bey'in önergesi şöyleydi: *“Müttefiklerin Lozan Konferansı neticesi olarak Heyet-i Murahhasamıza tevdi ettikleri muahede projesi istiklalimizi muhil şeraiti ihtiva ettiğinden şayan-ı kabul değildir. Müttefikler bu projenin kabulünde ısrar ettikleri halde tekliflerini katiyen reddederiz. Bu takdirde harp milletimiz için zaruri olur. Pek mühim, hayati olan Musul meselesinin hallini muvakkaten talik ve Avrupa hudutlarımızı tespit etmek için Heyet-i Murahhaslarımızın ve Heyet-i Vekilemizin verdikleri izahata muttali olduk. Mali ve iktisadi ve idari mesailde memleket ve milletimizin hukuk-ı hayatiye ve istiklaliyesini tam ve emin olarak istihsal eylemek esası dâhilinde sulh teşebbüsüne devam olunmasını ve Heyet-i Murahhasaya mezkur esasa göre vazife ve talimat vermesini teklif ediyoruz. Bilcümle memleketimizin sür'at-ı tahliyesi şart-ı katidir. Ancak neticenin her ne olacaksa bir an evvel iradesine intizar ederiz.”* Bu önerge ile Müttefiklerin verdikleri antlaşma taslağı Meclis tarafından reddedilmiş,⁵⁶ konferansa gidecek olan Hariciye Vekili İsmet Paşa'nın, Rıza Nur'un ve Hasan Bey'in görevlerinden izinli sayılmaları için hazırlanan önerge 14 Nisan'da mecliste onaylanmıştır.⁵⁷

F- İKİNCİ DÖNEM LOZAN KONFERANSI VE ANTLAŞMANIN MECLİSTE ONAYLANMASI

Konferansın kesilmesinin ardından Müttefik Devletler ve Türkiye arasında ilişkiler kopmamış karşılıklı mektuplar ile bir uzlaşma sağlanmaya çalışılmıştır. İsmet

⁵⁶ TBMMGCZ, IV/1, s. 41-174.

⁵⁷ BCA, 030.10.218.473.14; TBMMZC, XXIX/1, TBMM Matbaası, Ankara, 1961, s. 124.

Paşa, hükümeti adına son notasını 7 Nisan'da Müttefiklere göndermiş ve konferansın 23 Nisan tarihinde yeniden başlatılması için yaptığı öneri Müttefiklerce uygun görülmüştür. Konferans Genel Sekreterliği, 12 Nisan 1923 tarihinde konferansın 23 Nisan'da açılacağını tüm heyetlere bildirmiş, Türk Heyeti 22 Nisan'da Lozan'a gittiğinde kalabalık bir grup tarafından karşılanmıştır.⁵⁸

1- Meselelerin Halledilmesi

Lozan'da Trakya sınırı; yapılan görüşmelerin neticesinde 4 Haziran günü Türk Heyeti tarafından teklif edildiği şekliyle, yani Meriç'in sol kıyısı yerine Meriç'in mecrası denilerek kabul edilmiştir. Ancak Türk Heyeti Batı Trakya için 1913 sınırını istemekten vazgeçmiş, ayrıca 1921 tarihli Ankara Antlaşması'nın yürürlükte kalacağı bildirilmiştir.

Irak sınırı meselesi 24 Nisan tarihli oturumda ele alınmış, İngiliz delegesi Rumbold, bu meselenin antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonraki 9 aylık süre içerisinde Türkiye ve İngiltere hükümetleri arasında yapılacak görüşmeler sonucunda belirleneceğini, bu konuda bir anlaşmaya varılmaması durumunda ise meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürüleceğini belirtmiştir.⁵⁹

Konferansta Bozcaada ve İmroz Türkiye'ye verilmiş, Sakız, Midilli, Limni, Sisam ve Semadirek adalarının askersizleştirilmesi ve bu adaların mahalli bir idare ile yönetilmesi kabul edilmiştir. 8 Temmuz'da yapılan müzakerelerde Türk uzmanlarının iki adayı teslim almasının ve buralarda özel yönetim kurulmasının Türklerin yetkileri dâhilinde olduğu belirtilmiştir. 4 Haziran 1923 günü yapılan oturumda, Türk Heyeti'nin Eşek, Müttefiklerin Tavşan Adaları olarak adlandırdıkları adalar Türkiye'ye bırakılmış, İsmet Paşa dünya barışının sağlanması için çok ağır bir fedakârlıkta bulunarak Meis ve Adakale adalarından vazgeçtiklerini belirtmiştir.⁶⁰

Konferansın ilk devresinin son anlarında adli kapitülasyonlara ilişkin bir uzlaşma formülü olarak ortaya atılan Montaigne Formülü, konferansın ikinci safhasında 4 Mayıs 1923 tarihinde görüşülmüş ve konferansın en tartışmalı meselelerinden birisi haline gelmiştir. Nihayetinde, Türk egemenliğindeki yabancıların herhangi bir suç işlemeleri halinde Türk vatandaşlarıyla aynı cezaya çarptırılması gibi hükümleri de içeren formül 30 Mayıs oturumunda kabul edilmiştir.⁶¹

⁵⁸ A. N. Karacan, **Lozan**, s. 279.

⁵⁹ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, I, T. II, K. II, s. 151, 178-179.

⁶⁰ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, I, T. II, K. I, s. 153-154, 204-205.

⁶¹ Ahmet Temiz, **Velid Ebuzyiya'nın Lozan Mektupları**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 366.

26 Mayıs günü General Pelle başkanlığında yapılan toplantıda Türk - Yunan tazminat meselesi ele alınmış, Rumbold Türk Heyeti'nin tazminat isteğini ve tezlerini haklı bulmuş fakat Müttefiklerin Türk Heyeti'ne birçok taviz verdiğini, özellikle Türk Heyeti'nden işgal giderlerini istemekten vazgeçmelerinin göz ardı edilmeyecek bir taviz olduğunu ileri sürmüştür. İsmet Paşa ise konuşmasında; yapılan büyük tahribatı hatırlatarak Yunan ordusunun işgaller sırasında verdiği zararın onarılması halinde tazminattan vazgeçeceklerini bildirmiş fakat sorunun bu şekilde çözüme ulaştırılmasının zorluklarını da ortaya koyarak Karaağaç'ın Türkiye'ye bırakılmasını istemiştir. Toplantı sonunda İsmet Paşa'nın tüm istekleri kabul edilmiş ve Yunanistan'dan istenilen tazminattan vazgeçilmesi karşılığında Karaağaç'ın TBMM Hükümeti'ne bırakılmasına karar verilmiştir.⁶²

11 Temmuz'da yapılan toplantıda ise tahliye meselesi görüşülmüş, İstanbul, Çanakkale ve Gelibolu'nun tahliyesinin, antlaşmanın TBMM tarafından onaylanmasından hemen sonra başlaması kararlaştırılmıştır.⁶³

17 Temmuz 1923 tarihinde yapılan toplantıdaki tartışma sonrasında Fransız delege Pelle, Muharrem Kararnamesi ve borç faizlerini antlaşmanın dışında bırakmayı kabul etmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1854 yılından 1914 yılına kadar aldığı borçların, Balkan devletleri ile Asya'da kurulan yeni devletler arasında, aldıkları arazinin 1911 ve 1912 yılları ortalama gelir oranlarına göre bölüştürülmesi karara bağlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin borçları toplam 15 devlet arasında adil şekilde paylaştırılmış, borçları yüklenen devletlerin TBMM Hükümeti ile birlikte hisselerine düşen borçları faizsiz olarak antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten başlamak üzere 20 yılda ödemesi kararlaştırılmıştır. Daha önce ödenen borçlar ise anaparadan ve faizden düşürülmüştür.⁶⁴

2- İmza Töreni

Lozan'da müzakereler bittikten sonra konferansın genel sekreteri Massigli, öncelikle İsmet Paşa'yı taktim ederek antlaşmayı imzalamaya davet etmiştir. Türk Heyeti'nin antlaşmayı imzalaması yedi dakika sürmüş, Türk Heyeti'nden sonra sırayla, İngiliz, Fransız, İtalyan ve diğer delegeler antlaşmayı imzalamışlardır. İmzaların atılmasından sonra İsviçre Cumhurbaşkanı bir konuşma yapmış ardından Rumbold ve

⁶² S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, I, T. II, K. I, s. 280-290.

⁶³ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, I, T. II, K. II, s. 204-209.

⁶⁴ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, I, T. II, K. I, s. 315-321.

İsmet Paşa birer konuşma yaparak tüm heyet üyelerine ve İsviçre'ye teşekkür etmişlerdir.⁶⁵

3- Lozan Barış Antlaşması'nın Meclis'te Görüşülmesi ve Onaylanması

Lozan Antlaşması'nın TBMM tarafından bir an önce onaylanması gerekmektedir. Çünkü İstanbul ve Boğazların boşaltılması ile ilgili olan sözleşme, antlaşmanın onayından sonra yürürlüğe girecekti ve Musul meselesinin halledilmesi için belirlenen süre antlaşmanın onayı ile başlayacaktı.⁶⁶ 1 Nisan 1923'te meclisin yenilenmesiyle ilgili kanun teklifi 120 imzalı bir tavrile Meclis'e sunulmuştu.⁶⁷ Tavrilerin gerekçesi; memleketin kurtarılması amacı ile toplanan TBMM'nin gelecek nesillerin takdirini kazanacak şekilde görevini tamamladığı ve ihtiyaç duyulan barışın elde edilmesi için seçime gidilmesi gerektiği yönünde oluşturulmuştu. Ayrıca işgalden kurtulan bölgelerde de seçim yapılarak tam anlamıyla bütün halkı temsil eden bir meclisin oluşturulmasının gerekliliği de vurgulanmıştı.⁶⁸ İkinci Meclis çıkardığı 270 mebusla 1 Ağustos'ta açılmış ve Mustafa Kemal Paşa Meclis Başkanı seçilmişti. İkinci Meclis'te, Birinci Meclis'e göre az olsa da, antlaşmanın hükümleri olumsuz yönde eleştirilmiş ve hatta ret oyu kullananlar bile olmuştur.

Lozan Antlaşması, İsmet Paşa'nın ülkeye dönmesi ile 21 Ağustos'ta mecliste görüşülmeye başlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasıyla başlayan görüşmeler 23 Ağustos'ta antlaşmanın onaylanması ile sona ermiştir.⁶⁹ Mecliste devam eden müzakerelerde birkaç mebus antlaşmaya yönelik eleştirilerde bulunmuş, Mersin Mebusu Niyazi Bey, İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi Bey ve Urfa Mebusu Yahya Kemal Bey (kendisi de bir süre konferansta bulunmuştu) daha çok sınırlar konusu üzerinde durmuşlardır. Özellikle güney sınırının yanlış çizildiğini sınırlar dışında kalan Hatay gibi şehirlerde Türklerin kaldığını ve bu durumun ekonomik alanda sorunlar ortaya çıkaracağını dile getirmişlerdir. Niyazi Bey, bazı mebusların antlaşmanın geneliyle meşgul olduklarından ve Sevr projesiyle mukayese ettiklerinden dolayı antlaşmayı savunup alkışladıklarını ileri sürmüştü. Sözlerine devam ederek "...Lozan Antlaşması şanlı büyük imparatorluğun hesabının tasfiyesi anlamına geliyor. Bu antlaşmanın siyasi hükümleriyle bizim Mısır ve Sudan'dan, Kıbrıs'tan, Adalar'dan, Trablusgarp'tan ve

⁶⁵ A. Temiz, **Velid Ebuzyiya'nın Lozan Mektupları**, s. 657.

⁶⁶ İsmet İnönü, **Hatıralar**, (Yay. Haz.: Sabahattin Selek), Bilgi Yayınevi, Ankara, Ağustos 2014, s. 419.

⁶⁷ **TBMMZC**, XXVIII/1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s. 294.

⁶⁸ İ. Paşa, **Hatıralar**, s. 376-377.

⁶⁹ **TBMMZC**, I/2, TBMM Matbaası, Ankara, 1961, s. 111-222.

bütün kıtalar üzerindeki hukukumuzdan, unvanlarımızdan feragat ettiğimiz ifade ediyor...” iddialarında bulunmuştur. 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile Suriye hududunun geçici olarak belirlendiğini, Lozan Antlaşması ile bu sınırın ulusal sisteme dahil edildiğini belirtmiştir. Niyazi Bey, Ankara Antlaşması’nın imzalandığı günlerde işgallerin devam etmesi dolayısıyla üzerinde çok durulmadan sınırın çizildiğini ancak Lozan görüşmelerinde yeterince zaman olduğunu ancak geçici olarak belirtilen sınırın düzeltilmediği iddialarını da sözlerine eklemiştir. Niyazi Bey Hataylı Türklerin imzalayarak gönderdikleri bir telgrafi kürsüden okuduktan sonra konuşmasını sonlandırmıştır. Hamdullah Suphi Bey “... *Delegasyonumuzun Lozan’dan buraya getirdiği antlaşmayı onaylayanların biri de benim. Anadolu’da cereyan eden olaylar, askeri açıdan değerlendirildiği vakit, ne kadar ağır şartlarla kuşatılmış ise Lozan’da cereyan eden mücadele de aynı şartlarla kuşatılmıştı. Türk zaferi Lozan’da elde edilen zaferle tamamlanmıştır... Yazık ki bazı zayıf noktaları var...*” diyerek güney sınırını kastettiğini sonraki cümleleriyle açıklamıştı. Menteşe Mebusu Şükrü Bey ise Trakya sınırına değinerek, Lozan’da imzalanan antlaşmayı 1913 sınırını koruyamadığı için reddettiğini dile getirmiştir. Tekirdağ mebusu Faik Bey de Trakya sınırını eleştirmiş, mübadele sözleşmesinde Batı sınırının yanlış çizilmiş olduğunu iddia etmiştir. Ertesi gün yapılan görüşmelerde ilk sözü İzmir Mebusu Mustafa Necati Bey almış ve antlaşmanın tamamlanmadığını ileri sürerek, imzadan sonraki bırakılan meseleler üzerinde durmuş, kapitülasyonların tamamen kaldırılmadığını, bu sebeple antlaşmayı onaylamak için oy vermeyeceğini bildirmiştir. Yunanistan’dan tazminat olarak 4 milyar altın frank alınması gerekirken bu paranın Yunanistan’a hibe edildiğini belirtmiştir. Yunanistan’dan alınamayan tazminatın imzacı devletlerden tahsil edilmesi gerektiği önerisinde bulunmuştur. Saruhan Mebusu Vasıf Bey de Avrupalı hâkimlerin Türk mahkemelerinde bulunmasını eleştirmiş, antlaşmayla iktisadi ve ticari bağımsızlığın tam olarak elde edilemediğini ileri sürmüştür.⁷⁰

İstanbul Mebusu Süleyman Sırrı Bey ise Avrupa basınının Lozan Antlaşması’nı Türklerin zaferi olarak gördüğünü, antlaşmanın genel olarak ele alınması gerektiğini, sınırların dışında kalan toprakların da zamanla ülkeye dâhil edilebileceğini ve antlaşmayla önemli meselelerin halledildiğini belirtmiştir. Bozok Mebusu Avni Bey de Sevr Antlaşması’nın yerine önlerine şerefli bir antlaşma getirildiği için Mustafa Kemal Paşa ve onun çevresinde bulunan kadroya teşekkürlerini bildirmiş, Karesi Mebusu Ahmet

⁷⁰ TBMMZC, I/2, s. 223-251.

Süreyya Bey ve İstanbul Mebusu Abdurrahman Şeref Bey'ler de konuşmalarında antlaşmanın bağımsızlık anlamına geldiğinin altını çizmişlerdir. Ayrıca konferans sonrasına bırakılan meselelerin zamanla çözümlenebileceği belirtilmiştir. Aynı zamanda Abdurrahman Şeref Bey yaptığı uzun konuşmasında; "...*Efendiler! Bu Sulh Antlaşması, genel tarihe tam müstakil, tam hâkim ve tam devlet manasını taşıyan yeni bir siyasi ve sosyal varlığı doğurmakla da kalmıyor. Bugün dünyada mevcut olan devletlerin büyük kısmına nazaran saf ve tam homojen bir devlet doğuyor...*" ifadelerini kullanmıştır. Hariciye Encümeni Mazbata Muharriri Menteşe Mebusu Tevfik Bey ise yaptığı konuşmada tüm eleştirilere cevap vermiştir.⁷¹

23 Ağustos günü İsmet Paşa Meclis kürsüsüne çıkmış ve uzunca bir konuşma yapmıştır. İsmet Paşa konuşmasına Birinci Dünya Savaşı ve Mondros Mütarekesi sonrasındaki günleri hatırlatarak başlamış, siyasi mücadelenin Mudanya Mütarekesi ile başladığını, akabinde Lozan'da yaklaşık dokuz ay süren konferans esnasında Avrupa'nın büyük devletleriyle muhatap olunduğunu belirtmiştir. İsmet Paşa Lozan'a kendisiyle birlikte gönderilen heyetteki arkadaşlarına, özellikle Rıza Nur ve Hasan Beylere teşekkür etmiş, savaş yıllarında ve barış görüşmelerinin sürdürüldüğü günlerde en büyük destekçisinin Mustafa Kemal Paşa olduğunu vurgulamıştır. İsmet Paşa ayrıca mecliste yapılan tüm olumsuz eleştirilere tek tek cevap vermiştir. Meselelere kısa şekilde değinerek konferansı özetlemiş, mücadeleler akabinde varılmak istenen sonucun Lozan Antlaşması ile sağlanmış olduğunu belirtmiş ve Boğazlar Sözleşmesi ve yapılan diğer sözleşmelere de özetle temas etmiştir. Barış sürecinin başlaması için bir an önce antlaşmanın onaylanmasının ve artık ülkenin iç sorunlarıyla uğraşılmasının gerektiğini vurgulamıştır.

Görüşmelerden sonra Ali Fuat Paşa'nın başkanlığında aynı gün yapılan oturumda, Lozan Barış Antlaşması'na ilişkin yasa tasarısının görüşülmesine geçilmiş, Hariciye Komisyon'un hazırladığı yasa tasarısının bütün maddeleri aynen kabul edilmiştir. Her bir yasa tasarısının ayrı ayrı oylaması yapılmıştır. Birinci Kanun'un oylamasına 227 kişi katılmış ve 14 oya karşı 213 oyla kabul edilmiştir. İkinci Kanun'un oylamasına 220 kişi katılmış ve 14 oya karşı 206 oyla kabul edilmiştir. Üçüncü Kanun'un oylamasına 221 kişi katılmış ve 13 oya karşı 208 oyla kabul edilmiştir. Dördüncü Kanun'un oylamasına 225 kişi katılmış ve 13 oya karşı 212 oyla kabul edilmiştir. Oylamada, Ali Cenani Bey (Gaziantep), Besim Bey (Mersin), Faik Bey (Edirne), Hoca Esad Efendi (Menteşe), Kılıç

⁷¹ TBMMZC, I/2, s. 252-260.

Ali Bey (Gaziantep), Mustafa Necati Bey (İzmir), Necib Bey (Mardin), Niyazi Bey (Mersin), Şeyh Safvet Efendi (Urfa), Şükrü Kaya Bey (Menteşe), Vasıf Bey (Saruhan), Yahya Kemal Bey (Urfa) ve Zamir Bey (Adana) ret oyu kullanmışlardır.⁷²

⁷² TBMMZC, I/2, s. 264-291.

SONUÇ

Mudanya Mütarekesi ve Lozan Barış Antlaşması Milli Mücadelenin en önemli dönüm noktalarından ikisidir. Mudanya Mütarekesi ile ateşkes sağlanmış, Lozan Anlaşması ile de kalıcı barış tesis edilmiştir. Bu iki önemli gelişme doğal olarak hem TBMM hem de onun içinden çıkmış hükümet açısından üzerinde dikkatle durulan süreçler olmuştur. Mudanya’da yürütülen görüşmeler TBMM’nin de gündemine gelmiş ve milletvekilleri yürütülen politikaları büyük oranda desteklemişler bununla ilgili mecliste derin görüş ayrılıkları yaşanmamıştır.

Lozan Konferansı görüşmeleri ise hem görüşmeleri yürüten heyet, hem hükümet hem de meclis açısından oldukça güç ve yıpratıcı olmuştur. Bunun en önemli sebebi burada yüzlerce meselenin çözüme bağlanması zorunluluğu ve imzalanacak anlaşmanın nihai anlaşma olacak olmasıdır. Lozan’da Ankara Hükümetini temsil eden heyet görüşmeleri büyük ölçüde hükümetle birlikte sürdürmesine rağmen hükümetin birçok konuda meclisi ikna etmesi kolay olmamış bu da Lozan’da yürütülen siyasetle ilgili meclisten zaman zaman itirazların yükselmesine neden olmuştur. Hükümet, Lozan müzakereleriyle ilgili olarak ortaya çıkan bu itirazları dinleyip bunlara kendi düşüncesi çerçevesinde cevaplar vermesine rağmen meclis hiçbir zaman yüzde yüz ikna olmamış bu durum anlaşmanın yeni mecliste tasdikinde de kendisini göstermiştir.

KAYNAKÇA

1- Arşivler

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

2- Resmi Yayınlar ve Tutanaklar

TBMMZC, XXIII/1, TBMM Basımevi, Ankara, 1960.

TBMMZC, XXIV/1, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.

TBMMZC, XXVI/1, TBMM Basımevi, Ankara, 1961.

TBMMZC, XXVIII/1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992.

TBMMZC, XXIX/1, TBMM Matbaası, Ankara, 1961.

TBMMZC, I/2, TBMM Matbaası, Ankara, 1961.

TBMMGCZ, III/1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.

TBMMGCZ, IV/1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.

3- Kitaplar

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, **Trakya'da Milli Mücadele**, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973.

DEMİRCİ, Sevtap, **Belgelerle Lozan Taktik – Stratejik – Diplomatik Mücadele 1922 – 1923**, Çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul, Mayıs 2011.

EYYUPOĞLU, İsmail, **Mudanya Mütarekesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınları, Ankara Ağustos 2014.

_____, DeFTERler, Hazırlayan: Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Haziran 2016.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, Kasım 2007.

MERAY, Seha L, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 1, T. I, K. I, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.

_____ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 1, T. I, K. II, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970.

_____, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971.

_____ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 1, T. II, K. I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972.

_____ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 1, T. II, K. II, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972.

NUR, Rıza, **Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

SONYEL, Salahi R, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

_____ **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

SOYSAL, İsmail, **Tarihçeler ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, (1920 – 1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

ŞİMŞİR, Bilal, **Lozan Telgrafları I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

TEMİZ, Ahmet, **Velid Ebuuzziya'nın Lozan Mektupları**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

WALDER, David, **Çanakkale Olayı**, Çev. M. Ali Kayabal, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

YAVUZ, Ahmet, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, 3/I, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1975.

Makalenin Geliş Tarihi: 18.05.2021
Kabul Tarihi: 01.07.2020
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

**MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA MUSTAFA KEMAL PAŞA'YI
TEFTİŞ ETMEK İÇİN İSTANBUL'DAN ERZURUM'A GÖNDERİLEN
TAHKİK HEYETLERİ**

**INVESTIGATION COMMITMENTS SENT TO ERZURUM FROM
ISTANBUL TO INSPECT MUSTAFA KEMAL PASHA DURING THE
NATIONAL STRUGGLE**

Alaattin UCA*

ÖZ

1919 yılının Ağustos ve Aralık aylarında İstanbul'dan Erzurum'a iki tahkik heyeti gönderilmiştir. Ağustos'ta gelen heyetin reisi Ali Fevzi Paşa, Aralıkta gelen heyetin reisi ise Mustafa Fevzi Paşa'dır. Ahmet Fevzi Paşa da o günlerde başka bir heyetin başında başka bir bölgeye gönderilmiştir. Üç ayrı Fevzi Paşa kısa bir süre içinde üç ayrı heyete başkan olarak görevlendirilmiştir. Bu heyetlerin başındaki Fevzi Paşaların hem Mustafa Kemal Paşa hem de tarihçiler tarafından karıştırıldığı iddia edilmiştir.

Ali Fevzi Paşa başkanlığındaki tahkik heyetini Erzurum'a Damat Ferit Paşa Hükûmeti göndermiştir. Mustafa Fevzi Paşa başkanlığındakini de Ali Rıza Paşa Hükûmeti göndermiştir. Her iki heyet de kendilerini gönderen hükûmet tarafından verilen talimat doğrultusunda tahkikatta bulunmak için Erzurum'a gelmiştir.

XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa bu heyetleri karşılamış, ağırlamış ve çalışmalarını için gerekli ortamı sağlamıştır. Onları kabul etmiş ve müzakerelerde bulunmuş, Anadolu'da meydana gelen gelişmeleri görmelerini sağlamıştır.

Heyetlerin her ikisi de Erzurum'da herhangi bir etki gösterememiştir. Kendilerine verilen talimatları yerine getirecek gücü ve imkânı bulamamıştır. İncelemelerini tamamlayıp raporlarını yazıp Erzurum'dan ayrılmışlardır.

*Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi: alaattinuca@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4211-6744: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Alaattin Uca, "Milli Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa'yı Teftiş Etmek İçin İstanbul'dan Erzurum'a Gönderilen Tahkik Heyetleri", Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, X, S.1, (Temmuz-2021), s.49-67. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

Ne Damat Ferit Paşa ne de Ali Rıza Paşa Erzurum'a gönderdikleri bu heyetler vasıtasıyla sonuç almıştır. Milli Mücadele Hareketi planlandığı gibi yürütülmüş ve başarıyla tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Mustafa Fevzi Çakmak Paşa, Ali Fevzi Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum.

ABSTRACT

Two investigation committees were sent from Istanbul to Erzurum in August and December 1919. The head of the delegation in August was Ali Fevzi Pasha, and the head of the delegation in December was Mustafa Fevzi Pasha. Ahmet Fevzi Pasha was also sent to another region at the head of another delegation in those days. Three different Fevzi Pasha were appointed as chairman of three separate delegations in a short time. It was claimed that Fevzi Pashas, who led these delegations, were confused by both Mustafa Kemal Pasha and historians.

The Government of Damat Ferit Pasha sent the investigation committee headed by Ali Fevzi Pasha to Erzurum. The Ali Rıza Pasha Government sent the one headed by Mustafa Fevzi Pasha. Both delegations came to Erzurum to investigate in line with the instructions given by the government that sent them.

XV. Army Commander Kazım Karabekir Pasha welcomed and hosted these delegations and provided the necessary environment for their work. He accepted them and negotiated. He allowed them to see the developments taking place in Anatolia.

Neither delegation could show any influence in Erzurum. They could not find the strength or the opportunity to follow the instructions given to them. They had to complete their examinations, write their reports and leave Erzurum.

Neither Damat Ferit Pasha nor Ali Rıza Pasha could get results through these delegations they sent to Erzurum. The National Struggle Movement was carried out as planned and ended successfully.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Mustafa Fevzi Çakmak Pasha, Ali Fevzi Pasha, Kazım Karabekir Pasha, Erzurum.

GİRİŞ

Damat Ferit Paşa Hükûmeti Son Osmanlı Mebusan Meclisini belirlemek için yapılan seçimler sırasında incelemelerde bulunmak ve asayiş sorunlarını tespit etmek amacıyla Anadolu'ya Dâhiliye Nezaretinden birer memur ve birer kâtiple, Harbiye

Nezaretinden yüksek rütbeli birer subaydan kurulu tahkik heyetleri oluşturmuştur. Bu amaçla şu beş bölge tespit edilmiştir:

- 1- Hüdavendigâr, Karesi,
- 2- Konya, Karahisar-ı Sahip, Antalya,
- 3- Ankara, Kastamonu,
- 4- Samsun, Sivas,
- 5- Trabzon, Erzurum.

Bu heyetlerin görevi taşrada sükûn ve asayîşi bozabilecek bazı “*ahval ve hadisat ve muamelatın*” meydana gelmekte olması dolayısıyla soruşturmalarda bulunup rapor vermek ve bölgelerindeki gelişmeleri telgrafla payitahta bildirmektir.¹

Alemdar gazetesi heyetlerin amaçlarını daha somut bir şekilde şöyle açıklamıştır: Her türlü tetkikat ve tahkikat dışında, “*cihet-i askeriye ve mülkiye*” arasında anlaşmazlık varsa bunu çözmek ve bu iki kuvvet arasında tam bir uyum meydana getirmek. Bunun anlamı şuydu: Merkeze genellikle itaatkâr olan mülkiye örgütüne karşılık, askeri örgütte merkeze başkaldırma durumu varsa bu gibi askerî kişiler hizaya getirilecekti. Amasya Genelgesi'nin yayımlanması ve Erzurum Kongresi kararları alındıktan sonra bunun ne denli zor bir iş olduğu ortadaydı. Nitekim vükelâdan bazıları, bu arada İzzet Paşa bu heyetlere katılmayı kabul etmemişti.²

Tahkik heyetlerine verilen ve Harbiye Nazırı Nazım ve Dâhiliye Nazırı Adil imzasını taşıyan talimatnamede Ege'de Demirci Mehmet Efe ve Şükrü nam-ı müstearlı kimselerin her yana haber salarak, çetelere çağrılıp da gelmeyenlerin idam olunup, evlerinin yakılacağını duyurdukları dile getirilmişti. Öte yandan Mustafa Kemal ile Rauf Bey'in askerlikten istifa ile kongre toplamak, halkı tahrik edecek bir beyanname yayımlamak ve Doğu Anadolu'da çete örgütlenmesine germi vermek yani teşvik etmek gibi davranışları anlatılmıştı. Talimata göre, gerek çete kurmak, gerekse kongre adı altında toplantılar yapmak kanunlara aykırı ve asayîşin bozulmasına yönelik hareketlerdi. Ege'de asayîşsizlik olmadığı halde, Yunanlılar kanlı işgallerde bulduklarına göre, asayîşi bozuk gösterecek böyle davranışlar ulusal varlığı tehlikeye düşürecek fırsatlar verebilirdi.³

Bu açıklamalardan sonra mülkî ve askerî görevlilerden yakınılmış ve heyetlerin yapacakları işler sıralanmıştır. İstanbul Hükûmeti'nin emirlerini yerine getirmek ve

¹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 448.

² S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 448.

³ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 500.

İngilizci uysal bir siyaseti savunmak ve uygulatmak, taşradaki durumu merkeze bildirmek, ulusal harekete bağlı görevlileri tasfiye etmek ya da hizaya getirmek gibi amaçlarla Anadolu'ya tahkik heyetleri gönderilmiştir.⁴

Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nden sonra kurulan Ali Rıza Paşa Hükûmeti de benzer bir yol takip etmiştir. Bu hükûmet de Erzurum'a bir heyet göndermiştir.

1919 yılı içinde ilk olarak Damat Ferit Paşa Hükûmeti tarafından oluşturulan heyet Erzurum'a gelmiştir. Erzurum'da bulunan XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, heyet-i tahkikiyelere ve İstanbul'dan gelecek diğer kişilere aleyhtar değildi. Onları aydınlatarak kendi taraflarına çekebileceklerini ve onlar vasıtasıyla Anadolu'daki durumu ve güçlerini İstanbul'a bildireceklerini düşünüyordu. Kâzım Karabekir Paşa'ya göre Mustafa Kemal Paşa bu fikirde değildi. Gelecek heyetlerin aleyhte propaganda yapacaklarını ileri sürerek onların geri iade edilmelerini istiyordu. Tartışmalar sonunda Kâzım Karabekir Paşa'nın fikri benimsenerek gelen heyetler kabul edilmiştir.⁵

1-Ali Fevzi Paşa Heyeti

20 Ağustos 1919 tarihinde Trabzon'a bir heyet-i tahkikiye geldiği Kâzım Karabekir Paşa'ya haber verilmiştir. Bu heyette vaktiyle 9. Kolordu Kumandanlığı'nda bulunan Mirliya Ali Fevzi Paşa, Rize eski mutasarrıfı Erzurumlu Ziya Bey ve kâtip Sadullah Bey bulunuyordu. Bu heyet Trabzon'a geldiğinde ilk olarak Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey hakkında bilgi edinmek istemiş ve bu maksatla "*Rauf Bey Trabzon'da, Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da mı?*" şeklinde bir soru sormuştur. Heyet böylece geliş amacını da ortaya koymuştur.

Kâzım Karabekir Paşa'ya göre bu heyete bir açık bir de gizli emir verilmiştir. Açık emir cihet-i askeriye ve cihet-i mülkiyeden gelen raporların uyumsuzluğu nedeniyle durumun araştırılması iken gizli emir ise onun şarktaki nüfuzunu kırmak ve bu suretle Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'i istinatsız bırakarak imhalarını temin etmektir. Durumu bu şekilde yorumlayan Kâzım Karabekir Paşa heyetin Trabzon'da yapacak işinin bulunmadığını ve araştırma yapmak için derhal Kolordu merkezi Erzurum'a gelmeleri gerektiğini kendilerine bildirmiştir.⁶

⁴ S. Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, s. 500.

⁵ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, (Yay. Haz.: Ziver Öktem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ocak 2008, C. 1, s. 136.

⁶ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 142, 143.

Heyet, 22 Ağustos 1919 tarihinde Trabzon'dan İstanbul'a bir rapor göndermiştir. Bu raporda, Etnik-i Eteryâ Cemiyeti'nin faaliyetleriyle bir Pontus hükûmeti teşkili fikrinin ortaya çıktığı ve sonradan bir de Ermeni hükûmetinin teşkili fikrinin ortaya atıldığı hatırlatılmıştır. Bu nedenle bölge halkının makam-ı hilafet ve saltanata bağlı kalmak şartıyla ve resmi izinle Trabzon'da Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye ve Vilayat-ı Şarkiyye'de Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye adlarıyla birer cemiyet kurduğu dile getirilmiştir. İzmir'in işgali üzerine bu cemiyetlerin Erzurum'da bir kongre topladıkları ve kararlar aldıkları ancak bu kararların hiçbirinin Trabzon'da henüz uygulamaya koyulmadığına dikkat çekilmiştir. Bölgede Müslümanlardan teşekkül eden hiçbir çete olmadığı bilakis Rumlar tarafından mükemmelen teşkil edilmiş çeteler bulunduğu ve bu yüzden Trabzon-Erzurum yolunda güvenliğin sağlanamadığı vurgulanmıştır.⁷

Heyet, 23 Ağustos'ta Trabzon'dan ayrılarak 25 Ağustos 1919'da Bayburt'a gelmiştir. Buradan da İstanbul'a şu raporu göndermiştir:⁸

“Huzur-ı Sami-i Sadaretpenahiye Harbiye ve Dâhiliye Nezaret-i Celilelerine

Şifre:

22 Ağustos 1335 tarihli telgrafnameye zeyildir:

Bugün Bayburt'a muvasalat olundu. Gerek burada gerek güzergâhta uğradığımız Cevzlik, Ardasa⁹ ve Gümüştane'de ahalinin ileri gelenleriyle belediye reisleri ve Erzurum Kongresi'nde bulunan zevat ile temas ederek cümlesi kendilerini bir an için olsun makam-ı hilafet ve saltanat etrafından tebaüd (uzaklaşma) ettirecek hiçbir kuvvet tasavvur edilemeyeceğini en samimi bir lisanla beyan ve ifade eylemişlerdir. Bu itibarla şimdiye kadar bilimum ahali sükun ve sükunetin muhafazasına son derece çalışmış ve elyevm de çalışmakta bulunmuşlardır. Trabzon'dan Ardasa'ya kadar olan kısımda ikame edilen muhafız taburları tarafından Santa'da bulunan ve salifü'l-arz (evvelce arz olunan) telgrafnamede bahsolunan Rum çetelerinden birkaçı istisal (yok etme, yenilme) ve istiman (teslim olma) suretiyle ortadan kaldırıldığı gibi yollarda dahi asayiş son derece mükemmel olup Ardasa'dan Bayburt'a kadar olan kısımda ise her şey hal-i tabiide ve emniyet, muharebeden evvelkinden daha mükemmel bir haldedir.

Ferman.

⁷ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 170.

⁸ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 171

⁹ Ardasa'da Fevzi Paşa heyetiyle görüşen ve kendilerini Teşkilat-ı Milliye üyesi halk olarak tanıtan kişiler aslında tebdili kıyafet subaylardı. Çünkü Ardasa/Torul Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin azaları daha önce söz verdikleri halde korkudan heyetin yanına gidememişti. (K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 307.)

25 Ağustos 1335

Fevzi Ziya”

Bayburt'ta incelemelerini tamamlayan heyet, 26 Ağustos 1919 günü Erzurum'a gelmiştir.¹⁰ O günlerde Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da idi. Ancak Sivas Kongresi için ayrılık hazırlığı içindeydi. Mustafa Kemal Paşa heyetle görüşmemiş ve heyetin gelişinden üç gün sonra 29 Ağustos 1919 günü Erzurum'dan ayrılmıştır.¹¹

Kâzım Karabekir Paşa, bu heyeti 26 Ağustos günü akşamüstü kabul etmiştir. Kendilerini başka mıntıkalara giden heyetlerde olduğu gibi kabul etmeyebileceğini hatta geldikleri gemiyle geri gönderebileceğini ancak bunu yapmadığını, onları İstanbul'a gidip mevcut durumu olduğu gibi anlatmaları için kabul ettiğini söylemiştir.¹²

Görüşme sırasında Ali Fevzi Paşa, Meclis-i Mebusa'nın hiçbir işe yaramadığını tecrübeyle gördüklerini, bundan sonra memleketin idaresinde buna gerek olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Ermeniler buralara gelirse katliam yapacakları endişesinin yersiz olduğunu çünkü Avrupa devletlerinin böyle bir katliama müsaade etmeyeceklerini dile getirmiştir. Kâzım Karabekir Paşa bu sözlere sert tepki göstermiştir. Meclis-i Mebusa'nın olmayışının ülkeyi istibdat yönetimine götüreceğini, İzmir'de elli bin Müslüman katledilmişken, yüz bin muhacir dağlarda aç ölürlen İstanbul Hükûmeti'nin buraları Ermenilere vermeye razı olduğunu belirterek kendilerinin ve halkın bunu kabul etmeyeceği hususunda heyet üyelerini uyarmıştır.¹³

Kâzım Karabekir Paşa ertesi gün 27 Ağustos 1919 tarihinde Ali Fevzi Paşa ile yalnız görüşmüştür. Bu görüşme sırasında Ali Fevzi Paşa ilk görüşmede söylediği sözler ve ileri sürdüğü fikirler nedeniyle pişmanlık duyup özür dilemiştir. Padişah ve hükûmetin İngiliz himayesini kabul ettiklerini, fakat milletten korkarak henüz bunu ilan etmediklerini söylemiştir. İstanbul'da bazı kişilerin de Amerikan mandasından yana olduklarını dile getirerek Ziya Bey'in de başka talimatla çalıştığını zannettiğini dolayısıyla ondan şüphe duyduğunu ifade etmiştir.¹⁴

Heyet-i Tahkikiye'den Ziya Bey de 28 Ağustos 1919 günü Kâzım Karabekir Paşa ile yalnız görüşmüştür. O da samimi olarak kendi kanaatini söylemiştir. Kâzım Karabekir Paşa'ya göre Ziya Bey, İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin mensubu idi. Memleketin

¹⁰ K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 143.

¹¹ Kemal Arıburnu, *Sivas Kongresi Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1997, s.63.

¹² K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 162.

¹³ K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 162.

¹⁴ K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 163.

felaketten kurtarılmasının ancak İngiliz mandasıyla olacağını düşünüyordu. Ona göre, İngiliz mandası bütün memleketin vahdetini temin edecekti. Amerika mandası yalnız İstanbul içindi. Amerika mandasında din tehlikeye düşebilirdi. Hâlbuki İngiliz mandasında İttihad-ı İslam bile mümkündü. İstanbul'da çoğunluk İngiliz taraftarıydı. Kâzım Karabekir Paşa onun bu zararlı fikirlerine de sert tepki göstermiştir. İngilizlerin İslam âlemini bölmek parçalamak için neler yaptıklarını anlatmıştır. Ziya Bey bu görüşmeden sonra ikna olmuştur. İstanbul'da gaflet içinde yaşadıklarını itiraf etmiştir. İstanbul Hükûmeti'nce kendilerine verilen gizli talimatı ve kendilerinin Trabzon ve Bayburt'tan İstanbul'a gönderdikleri raporları Kâzım Karabekir Paşa'ya vermiştir. Daha bir iki mülakattan sonra heyet üyeleri Ali Fevzi Paşa ile Ziya Bey'in araları açılmış ve ayrı ayrı İstanbul'a dönmüşlerdir.¹⁵

Heyetin Kâzım Karabekir Paşa'ya verdiği belgeye göre Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nin Ali Fevzi Paşa ve Ziya Bey heyeti ve diğerlerine verdiği gizli talimat şu emirlerden oluşuyordu:¹⁶

1-Her heyet kendi bölgesini mümkün olduğu kadar hızlı dolaşacak askeri ve mülki erkânın önceki tebligatlara uyup uymadığını ve bu kişiler arasında anlaşmazlık olup olmadığını tespit edecek, anlaşmazlık var ise bunun sebebini araştıracaktır.

2-Askeri ve mülki idarede görevli memurların görevlerini yapıp yapmadıkları ve görevini yapmayanların hangi aksaklıklara sebep olduğu tespit edilecektir.

3-Çete kurulması ve kongre toplanması gibi kanunsuz uygulamaları yapanlar, bu hususta beyanname ve tehditname yayımlayanlar, bunlara destek olan ya da müsamaha gösterenler tespit edilecek bunlar arasında askeri ve sivil görevlilerin olup olmadığı tetkik edilecektir.

4-Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile Demirci Mehmet Efe ve Kuva-yı Milliye Kumandanı Hacı Şükrü gibi isimlerin tutuklanarak İstanbul'a gönderilmeleri emredildiğinden bu husus takip edilecek ve neticesi bildirilecektir.

5-Halkın zararlı faaliyetler içerisinde yer almalarını önlemek için nasihat ve uyarılar yapılacaktır.

6-Zararlı bir akımın içerisinde yer aldıklarını bilmeyen, vatana hizmet ettiklerini zanneden masum insanlara yaptıkları işin yanlışlığı anlatılacak ve silahlarını teslim etmeleri için tedbirler alınacaktır.

¹⁵ K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 165, 166.

¹⁶ K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 168, 169.

7-Azilleri ya da yer değiştirilmeleri gereken askeri ve mülki görevlilerin isimleriyle azil ve yer değiştirilme sebepleri şifreli telgraflarla Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine bildirilecektir.

8-Heyet her gittiği yerde yapacağı incelemeden elde edeceği sonuçları, önemli ve acil işlerin özetini şifreli telgraflarla tafsilatını da detaylı raporlarla Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine gönderecektir. Telgraflar ve raporlar müştereken imzalanacaktır.

9-İzin ya da danışma gerektiren hususlar şifreli telgraflarla Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine yazılacaktır.

10-Heyet tahkikatını bitirince durumu Dâhiliye Nezaretine bildirecek ve dönüş için alacağı cevabı bekleyecektir.

11-Heyette bulunan kişilerin görevlendirildikleri bölgeler dâhilinde yaptıkları harcamalara karşılık avans olarak kendilerine verilen paranın sarfını gösteren ve müştereken imzalayıp mühürleyecekleri defterleri Dâhiliye Nezaretine verilecektir.

Bu heyetin ne Erzurum'a gelişi ne de gidişi o günlerde Erzurum'da yayımlanan Albayrak gazetesinde yer almıştır. 31 Ağustos 1919 tarihli Albayrak Gazetesinde "Vilayat-ı Şarkıyye Ermenistan Olamaz" ibaresi altında "Milli Hareketler Hakkında İstanbul'dan Gelen Propagandalar-Bunların Gayeleri-Hakikat Neden İbarettir" başlıklı bir makaleye yer verilmiştir.¹⁷ İsimsiz olarak yayımlanan bu makalede aleyhte yazılar yazan İstanbul basınına cevap verilmiş ve aslında doğrudan dile getirilmese de heyetin gelişinin ve amacının doğru olmadığı, yapılan suçlamaların da asılsız olduğu vurgulanmıştır. İstanbul'da başta Sabah olmak üzere bazı gazetelerin Anadolu'daki millî hareketi kanunsuzluk olarak gösterip Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tahriki olarak nitelendirdikleri, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'i de İttihatçılıkla itham edip Anadolu hareketini itibarsızlaştırmaya çalıştıkları dile getirilmiştir. Anadolu hareketinin İttihatçı, İtilafçı ve daha bilmem neci olmaktan uzak olduğu bildirilmiştir. İşgaller karşısında ilgisiz kalan siyasetçilerin milleti yalnız bıraktığına, böyle bir ortamda Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'i milletin hürmetle kucakladığına dikkat çekilmiştir. Erzurum Kongresi kararlarıyla milletin birlik ve beraberliğinin ortaya konulduğu buradaki gelişmelerden rahatsızlık duyanların milletin birliğinden ürken bir takım vatansızlar olabileceği ifade edilmiştir.¹⁸

¹⁷ "Milli Hareketler Hakkında İstanbul'dan Gelen Propagandalar-Bunların Gayeleri-Hakikat Neden İbarettir", **Albayrak**, 31 Ağustos 1335, S.24, s. 1.

¹⁸ "Milli Hareketler Hakkında İstanbul'dan Gelen Propagandalar-...", s. 1.

2-Mustafa Fevzi Paşa Heyeti

Damat Ferit Paşa Hükûmeti tarafından gönderilen ve 1919 yılı Ağustos ayında Erzurum'a gelen bu heyetten sonra 1919 yılı Aralık ayında Ali Rıza Paşa Hükûmeti tarafından Erzurum'a bir heyet daha gönderilmiştir. Bu heyette Darü'l-Hikme Azası Mustafa Tevfik, Mahkeme-i Temyiz Azası Cafer İlhami ve Ferik Fevzi gibi isimler yer almıştır. Bunlardan Ferik Fevzi, sonradan Milli Mücadele'ye katılan ve Türk ordusunun Cumhuriyet dönemindeki ilk genelkurmay başkanı olan Mareşal Mustafa Fevzi Çakmak'tır.

Mustafa Fevzi Paşa başkanlığında bir heyetin Anadolu'ya gideceği, heyet üyelerine bir talimat verildiği ve heyetin harcırah, yeme içme, barınma ve haberleşme hususunda ihtiyaçlarıyla ilgili tedbirlerin alındığı 6 Kasım 1919 tarihli Alemdar Gazetesinde duyurulmuştur.¹⁹

11 Kasım 1919 tarihli Vakit Gazetesi ise Mustafa Fevzi Paşa başkanlığındaki heyetin 10 Kasım 1919 günü Şam Vapuru ile İstanbul'da Sirkeci Rıhtımından hareket ettiğini yazmıştır. Mustafa Fevzi Paşa, Vakit Gazetesi muhabirine heyetteki üyeler hakkında bilgi vermiş, seyahatlerinin yaklaşık bir ay sürebileceğini söylemiştir. Amaçlarının bölgeden gelen bazı ufak tefek şikâyetler ve yapılmakta olan seçimler hakkında inceleme yapmak olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Hurşit Paşa başkanlığında bir heyetin de Haydarpaşa'dan trenle Konya'ya gideceğini söylemiştir.²⁰

Önce Zonguldak'a uğrayan Mustafa Fevzi Paşa Heyeti sonra Samsun'a ve oradan da Amasya ve Tokat üzerinden Sivas'a gelmiştir.²¹ Kâzım Karabekir Paşa'nın ısrarı nedeniyle Mustafa Kemal Paşa da dâhil Heyet-i Temsiliye'nin bazı üyeleri ve şehrin ileri gelenleri, 24 Kasım günü geç saatlere kadar heyeti karşılamak için Sivas Ziraat Çiftlik Mektebinde beklemişlerdir. Otomobilleri bozulan heyetin Yenihan'a döndüğünü öğrenince onları bekleyenler buradan ayrılmıştır.²² Mustafa Kemal Paşa burada beklerken okul müdürü Süleyman Fehmi Efendi ve yanındaki diğer şahıslarla sohbet etmiştir. Okul müdürü günlük olarak tuttuğu okulun kayıt defterinde ertesi gün gelen ve sonra Sivas'a giden heyette yanlışlıkla Mustafa Fevzi Paşa yerine, Ahmet Fevzi Paşa ve heyet üyesi iki kişinin bulunduğunu yazmıştır.²³

¹⁹ "Anadolu'ya Gidecek Heyetler", **Alemdar**, 6 Teşrinisani 1335/6 Kasım 1919, s. 2.

²⁰ "Fevzi Paşa Dün Hareket Etti", **Vakit**, 11 Teşrinisani 1335/11 Kasım 1919, s. 2.

²¹ Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, s. 272.

²² T. N. Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, s. 276.

²³ Okul müdürü Süleyman Fehmi (Kalaycıoğlu) Efendi, daha sonra Mahmut Goloğlu'na konuyla ilgili bilgi verirken, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların da ifade ettiği gibi o gün gelen heyette Mareşal Fevzi

Kâzım Karabekir Paşa bu heyeti 25 Kasım 1919 tarihinde Sivas'ta karşılamıştır. Komutanlar Toplantısı için o günlerde Sivas'ta bulunan Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Fevzi Paşa başkanlığındaki heyeti Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye üyeleriyle görüştürmüştür. Görüşmeler sonunda Mustafa Fevzi Paşa ile mutabakat sağlanmış, görüş ayrılıkları giderilmiştir. Mustafa Fevzi Paşa Kuva-yı Milliyecilerin haklılığı konusunda ikna olmuştur.²⁴

Bu aşamaya gelmeden önce Mustafa Fevzi Paşa aslında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını Padişahın etrafında toplamayı düşünüyordu. Bunu başaramayınca Kâzım Karabekir Paşa'nın elindeki gücü kullanarak onları tutuklatmaya çalışmıştır. Ancak Kâzım Karabekir Paşa'nın karşı çıkıp kendisini desteklememesi nedeniyle Kuva-yı Milliyecilerle uzlaşmak zorunda kalmıştır.²⁵

Bu gelişmeleri ve Fevzi Paşa'nın amacını Ali Fuat (Cebesoy) Paşa daha sonra hatıralarında şöyle anlatmıştır:²⁶

“25 Kasım'da Cafer İlhami Bey'in riyasetinde bir heyet²⁷ Amasya'dan Sivas'a gelmişti. Aralarında Fevzi Paşa da (Mareşal) vardı. Müzakerelerimizin en hararetli bir gününde idik. Heyetin bu ani ziyaretine bir mana verememiş olmakla beraber iyi de karşılamamıştık. Aynı gün Kâzım Karabekir'in bilahare bana anlattığına göre Fevzi Paşa geliş sebeplerini şu cümlelerle açıklamış:

-Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşalar muhteris ve menfaat düşkünüdürler. Yalnız sana istinat ediyorlar. Şunu iyi bil ki, eğer Mustafa Kemal Paşa re'sikâra (iktidar makamı) geçerse ilk işi seni imha etmek olacaktır. Bu hususta tanıdığım bazı kimseler, hatta en itimat ettiğim İsmet Bey (İnönü) ile Samsunlu Şefik Bey de bu kanaattedirler. Mustafa Kemal ve Fuat Paşaları derdest ve izam vazifemdir. Kendilerini derdest ederek İstanbul'a götüreceğim. Sen mümanaat etme.

Karabekir Paşa, bu sözlerden çok müteessir olmuş, milletin kurtuluşu uğrunda her tehlikeyi göze alarak ortaya atılan arkadaşlarının tevkifine razı olmayacağını, bu gibi tahribat ile uğraşarak Türk milletinin ölümünü tesri ekmektense kendisinin de bir an evvel Anadolu'ya gelip saflarımızda yer almasını rica etmiş ve paşayı iknaa muvaffak

Çakmak Paşa'nın bulunduğunu hatırladığını, kendisini tanıdığını ancak deftere niçin Ahmet Fevzi Paşa yazdığını bilemediğini söylemiştir (Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Başnur Matbaası, Ankara, 1969, s. 202, 256).

²⁴ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 429-433.

²⁵ Falih Rıfki Atay, **Çankaya**, (Dizi Editörü: Muharrem Kaştoğlu), Pozitif Yayınları, İstanbul, s. 239, 240.

²⁶ Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, Kasım 2019, s. 307, 308.

²⁷ Heyetin başkanı aslında Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa idi.

olmuştur. Fevzi Paşa vaziyeti anlamış, verilen vazifeyi ifadan vazgeçmiş ve bizimle de konuştuktan sonra İstanbul'a dönmüştü.”

Ali Fuat Paşa, Fevzi Paşa'nın İstanbul'a döndüğünü ifade etmiş olsa da aslında Fevzi Paşa, önce Erzurum'a gitmiş ve orada tahkikatta bulunup Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum mebusu olduğu seçimlerle ilgili olumlu bir rapor yazdıktan sonra İstanbul'a dönmüştür.

Gelişmeler şöyle bir seyir takip etmiştir: Mustafa Fevzi Paşa, heyetiyle birlikte 1 Aralık 1919 günü yanında Kâzım Karabekir Paşa da olduğu halde Erzurum'a gitmek üzere Sivas'tan ayrılmıştır. Kâzım Karabekir Paşa otomobil ile Fevzi Paşa Heyeti ise yaylı arabalarla seyahat etmiştir. Kâzım Karabekir Paşa, Müdafaa-i Hukuk Heyetlerini bilgilendirerek seçimlerin serbestçe yapıldığı hususunda heyete bilgi vermelerini istemiştir. Heyet Erzurum'a giderken yol boyunca geçtikleri yerlerdeki seçim faaliyetlerini inceleme imkânı bulmuştur.²⁸

9 Aralık 1919 günü Kâzım Karabekir Paşa Erzurum'a gelmiştir. Mustafa Fevzi Paşa Heyeti ise o gün Ilıca'da (Aziziye) kalmıştır. Heyet teftiş ve incelemelerde bulunarak yaklaşık on günde Sivas'tan Erzurum'a gelmiştir.²⁹

O dönemde Erzurum'da yayımlanan Albayrak Gazetesine göre Mirliva Fevzi Paşa başkanlığındaki tahkik heyeti 10 Aralık 1919 Çarşamba günü Erzurum'a gelmiştir. Bir bölük asker, bando ve icap eden kişiler tarafından karşılanmıştır. Memurlar ve ahalden oluşan bir heyeti kabul ederek Erzurum hakkında birçok istizahta bulunmuştur, yani sorular sorup, izahat istemiştir. Ahalden on beş kişilik bir heyet, lazım gelen izahatı vermiş ve bu mülakat bir saatten fazla devam etmiştir.³⁰

Bir gün evvel görüşmek için davet edilen kişilerden ancak birkaçının davete icabet etmiş olmasından bahseden ahali, heyete geçmişte birçok böyle tahkik, teftiş, ıslah heyetleri gönderilmiş olduğu fakat bunlardan müspet bir netice elde edilemediğini söylemiştir. Daha önce gönderilen benzer heyetlerin tahkiki gerektiren sosyal sorunları teşhise çalışacak yerde kendilerini gönderenlerin fikirlerine göre bir şekil icat ve ihdas ile iş görmek istediklerinden dolayı bu heyeti de aynı mahiyette telakki ettiklerini bu nedenle gelmemiş olduklarını beyan etmişlerdir. Ancak bu heyetin kendileriyle görüşenler

²⁸ K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 435.

²⁹ K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 437.

³⁰ “Fevzi Paşa Heyetinin Muvâsalatı-Mülakatlar”, *Albayrak*, 14 Kânunuevvel 1335, S.52, s. 2.

üzerinde oluşturduğu iyi tesir nedeniyle talep olunan izahatı vermeye geldiklerini söylemişlerdir.³¹

Bundan sonra ahali tarafından heyete memleketin ihtiyaçlarıyla hükûmetin vaziyet ve faaliyeti hakkında sorular sorulmuştur. Hükûmetin faaliyet gösterememiş olduğu, maarif, ziraat ve iktisat konularında beklenen hizmeti ifa edemediği zikredilmiştir.

Postaların düzensizliğine, havale işlemlerinin pahalılığı hususunun ekonomiye verdiği zarara, yıpranmış evrak-ı nakdiyyenin Maliye, Ziraat Bankası ve Düyun-ı Umumiye, Posta ve Telgraf İdaresince alınmaması ve değiştirilmemesinin müthiş bir buhran oluşturduğuna işaret edilmiştir. Bu istekler Heyet-i Tahkikiye tarafından nazar-ı dikkate alınarak not edilmiştir.

Harekât-ı Milliye hakkında dahi heyete izahat verilmiştir. Meselenin bir tarihçesi yapılmıştır. İddia edildiği gibi Milli Mücadelenin şahsi ve hususi tesirlerin mahsulü olmayıp sırf ihtiyacın sevkiyle vicdan-ı milliden çıkmış vatanî ve meşru bir hareket olduğu izah ve ispat olunmuştur.

Ahali, bütün milli faaliyetler ve kongrelerde alınan kararların delaletiyle vatanî, hukuki, medeni bir şekil ve hüviyette bulunduğu halde hâlâ payitahtta Harekât-ı Milliye'nin bazı şüphelerle telakki edilmek istenmesini izzet-i nefis-i milliye bir saldırı telakki ederek rencide olduklarını arz etmiştir. Heyet-i Tahkikiye de böyle neşriyat ve telakkiyatın meselenin yanlış aksetmesinden ileri geldiğini ve Harekât-ı Milliye'nin saflık ve temizliğinin ve vatanî hüviyetinin şayan-ı şükran bulunduğunu cevaben bildirmiştir.³²

Kâzım Karabekir Paşa 11 Aralık günü Erzurum'daki mekteplerini Mustafa Fevzi Paşa Heyetine gezdirmiştir. Heyet buralarda okuyan öğrencilerin büyük kabiliyetlerine tanık olmuştur.³³

Mustafa Fevzi Paşa, 12 Aralık 1919 Cuma günü Albayrak Gazetesinin bir muhabirini kabul ederek ona mülakat vermiştir. Albayrak Gazetesi, Mustafa Fevzi Paşa ile yaptığı görüşmeyi şu ifadelerle okuyucularına sunmuştur:³⁴

“Fevzi Paşa Hazretleriyle Mülakat

Mesail-i muhtelifenin tahkiki vazifesiyle İstanbul'dan şehrimizi teşrif eden heyet, kari'lerimizin malumudur. Heyet-i mezkûreye riyaset buyuran Mirliva Fevzi Paşa

³¹ “Fevzi Paşa Heyetinin Muvâsalatı-Mülakatlar”, s. 2.

³² “Fevzi Paşa Heyetinin Muvâsalatı-Mülakatlar”, s. 2.

³³ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 439.

³⁴ “Fevzi Paşa Heyeti İle Mülakat”, **Albayrak**, 14 Kânunuevvel 1335, S.52, s. 2.

Hazretlerinden gazetemiz namına bir mülakat talep etmiştik. Geçen Cuma günü muharririmizi kemal-i nezaketle kabul buyuran Paşa Hazretleri ber vech-i zir beyanatta bulunmuşlardır:

-Memleketimizi nasıl bulduğunuza dair tahassüsâtınızı sorabilir miyim, Paşa Hazretleri!

-Esasen harb-i zailde memleketinizde bulunmuştum. Şimdi pek harap buldum. Her tarafta istilanın bariz izleri var. Fakat memleketin bu maddi mahrumiyet ve harabîsine rağmen ahalisinde müşahede ettiğim uyanıklık, milli benliği idrak etmişlere mahsus eser-i hayat beni fazla mütehassis etti.

-Paşa Hazretleri maatteessüf istirdattan beri hükûmetin ihyakâr bir hizmeti görülmediğini arz edeceğim.

-Hükûmetin, bilhassa bütçenin bugünkü vaziyeti malumdur. Bu vaziyet arasında pek fazla hizmetler bir emr-i asir gibidir zannediyorum. Yalnız düşmanın şehri esna-yı tahliyede terk ettiği malzemedan hüsn-i suretle istifade edilememiş olduğunu da zannediyorum.

-Heyet-i aliyelerinin vezaifi arasında intihabata müdahale edilip edilmediği meselesinin tahkik ve tetkiki de var mıdır?...

-Şüphesiz.

-Tahkikat-ı aliyyeniz arasında bu hususta bir müdahaleye tesadüf buyuruldu mu?

-Pek ehemmiyetsiz. O da yekdiğerine muhalif gruplardan herhangi birisinin müdahalesi diğèrinin mümanaatı ile neticelenmiş gibi bir şey. Maamañih intihabatın ezher cihet, şayan-ı şükran bir surette cereyan ettiğini söyleyebilirim. Zaten intihabat biraz da mücadele demek değıl midir?

-Paşa Hazretleri, Harekât-ı Milliye hakkında bazı İstanbul gazeteleri şüphedar neşriyatta bulunuyorlar. Bu babdaki mütalaa-i devletleri nedir?

-Zannımca anlaşılammazlık... Hatta heyetimiz Harekât-ı Milliye muntikasına yaklaştıkça her an bir asayışsızlık karşısında kalacağını zannediyordu. Hâlbuki her tarafta ihlal edilmemiş ve edilemeyecek sükûn ve asayışe tesadüf ettik. Harekât-ı Milliyenin beşiğı olan yerlerdeki asayışın her taraftan ziyade mevcut olduğunu şükranla gördük.

Vaktin pek geç olması dolayısıyla kendilerini fazla tasdi' edemeyen muharririmiz lütfen beyan buyurdıkları izahattan dolayı Paşa Hazretlerine arz-ı teşekkür etmiş ve ordunun bu güzide simasını selamlayarak müfarekat etmiştir."

Heyet incelemelerinin sonunda 13 Aralık 1919 tarihli Şu raporu yazmıştır.³⁵

“Erzurum ahalisi Teşkilat-ı Milliye vücuda getirmişlerse de fikirlerinde Hükümet-i Merkeziyeye karşı bir gûna emel-i muhalefet mevcut olmayıp harb-i zailde (geçen harpte) çektikleri mahŐ (yakma) ve meŐakktan (eziyetler) ve Ermenilerin ika’ eyledikleri (yaptıkları) teadiyattan (düşmanlıklar) mütenebbih (ders almış) olarak bilhassa buralarda Ermenistan’ın adem-i teŐekkülüne (kurulmamasına) müttehiden (birlikte) mümanaat (sağlamak) ve lede-l-hace (ihtiyaç duyulduğu zaman) hükümete bu noktadan müzaheret (yardım, koruma) etmek gayesini takip eyledikleri ahalisinin pek saf ve samimi görülen ifadesinden anlaşılmaktadır. Buralarda halihazırda Hristiyanlar mevcut olmadığı ve vilayetin Kürt ve Türk ahalisi arasında imtizaç-ı tam (tam birlik, uyum) cari (geçerli) olduğu nümayan olmuştur (görölmüŐtür). Merkez-i vilayete vürudumuzdan (geliş) evvel altı mebus çıkaracak olan merkez sancağının bir kazasından maadası (hariç) intihaba müteallik (seçimle ilgili) muamelatı (işleri) ikmal (tamamlamak, bitirmek) eylediği ve Şimdiye kadar ekseriyet-i azimeyi (büyük çoğunluğu) ihraz (kazanmak) edenlerin Mustafa Kemal Paşa ile Baro Reisi Celalettin Arif ve Albayrak Gazetesi Müdürü Necati Beyler olduğu ve ancak on güne kadar muamele-i intihabiyeyi ikmal edebileceği tahakkuk eden Kiği Kazası intihabatının mahiyeti ne olursa olsun zevat-ı mezkûrenin (zikredilen kişiler) ihraz eyledikleri ekseriyeti ihlal edemeyeceği anlaşılmıŐtır. İntihabatta ahalinin kemal-i serbesti (serbestçe) ile bilamüdahale rey verdikleri umumen beyan ediliyor. Bu vilayet halkının kanaatine göre Mustafa Kemal Paşa, Teşkilat-ı Milliye’nin müvellidi (kurucusu) olmayıp kendilerinin muhafaza-i nefis ve vatan endiŐesiyle teşebbüs eyledikleri harekâta iştirak ve tanzimine sa’y (çalışma, gayret) etmesinden naŐi (dolayı) kendisine karşı ammede (halk nezdinde) bir hiss-i hürmet husule gelmiş ve kendisinin arzusu hilafına olarak beş yüz mühürlü mazbata ile ahali tarafından namzet (aday) ilan edilmiş olduğu kendisine karşı besledikleri hürmet-i samimaneden başka intihabda bir gûna maddi ve manevi saik (sebep) mevcut olmadığı umumen söylenmektedir. İhraz-ı ekseriyet etmeleri mefluz (söylenmiş) olan diğer namzetler meyanında da su-i hal (kötü hal) ile müŐtehir (bilinen) adamlar mevcut olmadığı ve memurine karşı hiçbir tarafta müdahale vuku bulmadığı maruzdur.

13 Kânunuevvel 1335.

Darü’l-Hikme Azasından Mustafa Tefkik, Mahkeme-i Temyiz Azasından Cafer İlhami, Ferik Fevzi”

³⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, DH.İ.UM.EK.00116.00020.001.

Albayrak gazetesinde yer alan açıklamalarda Fevzi Paşa'nın rütbesi Mirliya olarak verilirken, bu raporda ise Fevzi Paşa rütbesini Ferik olarak yazmış ve imzasını böyle atmıştır. Bu da bir çelişkidir. Bu durum muhtemelen basın mensuplarının paşanın rütbesi konusunda yeterli ve net bilgiye sahip olmamasından kaynaklanmıştır.

Kâzım Karabekir Paşa'ya göre 1919 yılında Erzurum'a gelen bu ikinci heyetin reisi Mustafa Fevzi Paşa yakın arkadaşıydı. O çok fazla işe karışmıyordu. Pek ziyade düşkün ve manen bitkindi. İlhami Bey'in her dediğini kabul ediyordu. İlhami Bey ise heyetin gizli vazifelerini idare ediyordu. İlhami Bey, bir İtilafçı idi. Kâmil Paşa Kabinesi zamanında polis müdürlüğü yapmıştı. Bir İtilaf Kulübünün de reisi idi. Kâzım Karabekir Paşa'nın kolordusu için de iyimser değildi. Heyetin diğer ilmiyeden olan zatı (Mustafa Tevfik) sinnen yani yaş bakımından bir şey düşünmek kabiliyetinden mahrumdu.³⁶

Bu heyet sadece seçimleri incelememiştir. Kuva-yı Milliye aleyhinde gazetesiyile ihanetkâr bir vaziyet alan Ömer Fevzi'nin niçin ve hangi selahiyetle Divan-ı Harbe verilip tutuklanmasına teşebbüs edildiğini ve Vali Galip Bey'in kaldırılması meselesini de tahkik etmiştir. Seçimlerde Fırka Kumandanı Halit Bey'in gayri meşru müdahalesini Kâzım Karabekir Paşa'ya haber vermeden Harbiye Nezaretine şikâyet etmiştir. İlhami Bey, İstanbul'daki Kürt Cemiyetini överek, Doğu Anadolu'yu Ermenilere bırakmamak için bu cemiyetin Kürtlük meselesini savunduğunu iddia etmiştir.³⁷

Heyet 14 Aralık 1919 günü Erzurum'dan ayrılmıştır.³⁸

18 Aralık 1919 günü Alemdar Gazetesinin bir muhabiri Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya şu soruyu sormuştur:

-Erzurum'a giden Fevzi Paşa heyetinden alınan malumat ne merkezdedir?

Cemal Paşa bu soruya verdiği cevapta, Fevzi Paşa'dan gelen telgrafların seçimlere müdahale olmadığını ve genel durumun fevkalade iyi olduğunu gösterdiğini söylemiştir. Bu mülakat ertesi gün gazetede yayımlanmıştır.³⁹

3-Mustafa Kemal Paşa'nın Heyetlere Bakışı

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'dan gönderilen bu heyetleri tasvip etmemiştir. Konuyla ilgili görüşlerini de sonradan Nutuk'ta şu ifadelerle dile getirmiştir:⁴⁰

³⁶ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 481.

³⁷ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 443, 444, 445.

³⁸ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 444.

³⁹ "Harbiye Nazırıyla Mülakat", **Alemdar**, 19 Kânunuevvel 1335/19 Aralık 1919, s. 3.

⁴⁰ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, (Yay. Haz: Zeynep Korkmaz), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1994, s. 194.

“Dâhiliye Nazırı, memlekete bir takım heyetler göndermeye kalkıştı. Bunlardan biri de Harbiye Nezareti Eski Müsteşarı Ahmet Fevzi Paşa adında bir zatın başkanlığında Temyiz Mahkemesi üyelerinden İlhami ve Fetva Emini Hasan Efendilerden kurulmuştu.

Heyet-i Temsiliyemizin temsilcisi olan Cemal Paşa, bize bunu bildirmemişti 5 Kasım 1919 tarihli bir şifre ile kendisinden bu heyetin niçin gönderildiğini sorduk ve özellikle Fetva Emini ile Kâmil Paşa Kabinesi zamanında polis müdürü olan kimselerin böyle bir heyette neden bulduklarının anlaşılamadığını belirttik.”

Mustafa Kemal Paşa'nın burada bahsettiği Harbiye Nezareti eski müsteşarı Ahmet Fevzi Paşa 29 Ekim 1919 günkü Meclis-i Vükela kararıyla görünürde muhacirlerin durumunu tespit etmek, gerçekte ise Cemiyet ile hükûmet arasındaki ilişkileri düzenlemek amacıyla başka bir heyetin başında İzmir-Aydın bölgesine gönderilmiştir.⁴¹

Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'tan Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya bu konuda yazdığı şifre şudur:⁴²

“Şifre

5.11.1919

Seryaver Salih Bey tarafından küşat olunacaktır

Harbiye Nazırı Cemal Paşa Hazretlerine

Atideki hususat, mahza zat-ı devletleri kabinede Heyet-i Temsiliyemiz murahhası bulunmaları itibariyle arz ve istifsar kılınır. Ahmet Fevzi Paşa Riyasetinde Mahkeme-i Temyiz Azasından Cafer İlhami ve Fetva Emini Hasan Efendilerden mürekkep bir heyetin Ankara, Sivas, Erzurum vilayetlerine izam edilmiş olduklarına dair Heyet-i Temsiliye taraf-ı devletlerinden haberdar edilmemiştir. Bu heyetin maksad-ı i'zamu ve bilhassa Fetva Emini ile Kâmil Paşa Kabinesi zamanında polis müdürü olan zevatın böyle bir heyetteki hikmet-i vücutları anlaşılammıştır. Daha bu gibi heyetler i'zam olunmuş veya olunacak mıdır? Tenvir buyurulmaklığımızı istirham ederiz.

Heyet-i Temsiliye namına

Mustafa Kemal”

Mustafa Kemal Paşa'ya göre Erzurum'a gelen bu heyet Ahmet Fevzi Paşa, Cafer İlhami ve Hasan Efendilerden oluşuyordu. Ancak sonradan Hasan Efendi'nin görevi kabul etmemesi üzerine Mustafa Tevfik Efendi görevlendirilmiştir.⁴³ Erzurum'a gidecek

⁴¹ T. N. Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, s. 270.

⁴² Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk, Cilt: III, Vesikalar**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayını, Milli Eğitim Basımevi, 8. Baskı, İstanbul, 1967, Vesika, 189, s. 1145, 1146.

⁴³ T. N. Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, s. 272.

heyetin başında önce Ahmet Fevzi Paşa'nın görevlendirildiği, Heyet-i Temsiliyenin bu isme soğuk davranmasından dolayı sonradan değişiklik yapıldığı da iddia edilmiştir.⁴⁴

Görüldüğü gibi sebep ne olursa olsun Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta hem metin içinde hem de 189 nolu vesikada bu heyetin başkanı olarak Mustafa Fevzi Paşa'nın değil Ahmet Fevzi Paşa'nın adını vermiştir.

Bu durum yanlış anlaşılmalara sebep olmuştur. Bazıları Mustafa Kemal Paşa'nın da bir insan olarak yanılabilirliğini kabul edip bu durumun sehven gerçekleştiğini söylerken bazıları da Nutuk'un yazıldığı sırada Mustafa Fevzi Paşa'nın konumundan dolayı Mustafa Kemal Paşa'nın bilerek bu isim değişikliğini yaptığını iddia etmiştir.

⁴⁴ T. N. Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, s. 271.

SONUÇ

1919 yılında İstanbul'dan Erzurum'a gönderilen heyetlerden ilki Ali Fevzi Paşa ve Ziya Bey'den oluşmuştur. Bu heyet Damat Ferit Paşa Hükûmeti tarafından gönderilmiştir. Heyet üyelerinin zararlı amaçları ve zararlı fikirleri tespit edilmiştir. Kâzım Karabekir Paşa onların amaçlarına ulaşmasını engellediği gibi fikirlerini de karşı fikirlerle çürütmüştür. Onların kendi aralarındaki ittifakı da bozmuştur. Heyet amacına ulaşmadan Erzurum'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Ali Rıza Paşa Hükûmeti tarafından gönderilen ikinci heyet ise Mustafa Fevzi Paşa, Cafer İlhami ve Mustafa Tevfik Beylerden oluşmuştur. Bu heyetin de önceki heyet gibi zararlı amaçları ve fikirleri olduğu görülmüştür. Bunlar da Kâzım Karabekir Paşa karşısında etkili olamamıştır. Heyetin reisi Mustafa Fevzi Paşa Erzurum'da halkın ileri gelen temsilcileriyle görüşmüştür. Albayrak gazetesine bir mülakat vermiştir. Erzurum'un sorunlarını dinlemiştir. İlhami ve Mustafa Beylerle birlikte meşhur bir raporun da altına imza atmıştır. Bu raporda Erzurum halkının bölgede Ermenistan teşkilini önlemek için birlik beraberlik içinde Teşkilat-ı Milliye kurduğu ifade edilmiştir. Bölge halkının İstanbul Hükûmetine bağlı bulunduğu, seçimlerin sorunsuz yürüdüğü, Mustafa Kemal Paşa'nın kendi arzusu dışında halkın isteği ile aday gösterilip kazandığı ve daha da önemlisi Mustafa Kemal Paşa'nın Teşkilat-ı Milliye'nin kurucusu olmadığı vurgulanmıştır. Mustafa Kemal Paşa da Nutuk'ta Erzurum'a gelen bu heyetin başkanının Ahmet Fevzi Paşa olduğunu yazmıştır.

Mustafa Kemal Paşa aslında ne iddia edildiği gibi Ahmet Fevzi Paşa ile Mustafa Fevzi Paşa'yı karıştırmış ne de Mustafa Fevzi Paşa'nın Nutuk yazıldığı yıllarda Genelkurmay Başkanı olarak görev yapmasından çekinmiştir. İşin aslı muhtemelen şudur: Harbiye Nezaretinden doğru bilgi Heyet-i Temsiliye'ye gelmemiştir. Mustafa Kemal Paşa başka kaynaklardan edindiği bilgiye dayanarak Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya gönderdiği 5 Kasım 1919 tarihli telgrafta yani Nutuk'ta yer verdiği 189 Nolu Vesikada heyetin reisi olarak Ahmet Fevzi Paşa'dan bahsetmiştir. Gerçekte ise Sivas üzerinden Erzurum'a giden heyetin başkanı Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa'dır. Sonradan bu belgeyi Nutuk'a koyup açıklamayı da buna göre yapınca bu yanlışlık ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

1- Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, DH.İ.UM.EK.00116.00020.001.

2- Süreli Yayınlar

“*Anadolu’ya Gidecek Heyetler*”, **Alemdar**, 6 Teşrinisani 1335/6 Kasım 1919.

“*Fevzi Paşa Dün Hareket Etti*”, **Vakit**, 11 Teşrinisani 1335/11 Kasım 1919.

“*Fevzi Paşa Heyeti İle Mülakat*”, **Albayrak**, 14 Kânunuevvel 1335, S.52.

“*Fevzi Paşa Heyetinin Muvâsalatı-Mülakatlar*”, **Albayrak**, 14 Kânunuevvel 1335, S.52.

“*Harbiye Nazırıyla Mülakat*”, **Alemdar**, 19 Kânunuevvel 1335/19 Aralık 1919.

“*Milli Hareketler Hakkında İstanbul’dan Gelen Propagandalar-Bunların Gayeleri-Hakikat Neden İbarettir*”, **Albayrak**, 31 Ağustos 1335, S.24.

3- Kitaplar

AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976.

ARIBURNU, Kemal, **Sivas Kongresi Samsun’dan Ankara’ya Kadar Olaylar ve Anılarla**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1997.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, (Yay. Haz: Zeynep Korkmaz), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1994.

_____ **Nutuk, Cilt: III, Vesikalar**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayını, Milli Eğitim Basımevi, 8. Baskı, İstanbul, 1967, Vesika, 189.

ATAY, Falih Rıfkı, **Çankaya**, (Dizi Editörü: Muharrem Kaşıtoğlu), Pozitif Yayınları, İstanbul.

CEBESOY, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, Kasım 2019.

GOLOĞLU, Mahmut, **Sivas Kongresi**, Başnur Matbaası, Ankara, 1969.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, (Yay. Haz: Ziver Öktem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul Ocak 2008, C. 1.

KARACA, Taha Niyazi, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

Makalenin Geliş Tarihi: 19.04.2021
Kabul Tarihi: 10.06.2020
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

1946 MİLLETVEKİLİ SEÇİMLERİ VE CELÂL BAYAR'IN SİYASÎ FAALİYETLERİ

1946 PARLIAMENTARY ELECTIONS AND POLITICAL ACTIVITIES OF CELÂL BAYAR

Ahmet GÜLEN*

ÖZ

Cumhuriyet devri Türk siyasal yaşamında önemli bir yere sahip olan Demokrat Parti ile ilgili araştırmalar genel olarak Adnan Menderes'i merkeze alarak yapılmış, partinin 1946-1950 arası dönemde genel başkanlığını üstlenmiş olan Celâl Bayar daha geri planda kalmıştır. Oysa Cumhuriyet öncesi başladığı politika hayatında önemli görevler üstlenen ve Millî Mücadele döneminde de aktif şekilde siyasetin içinde bulunan Bayar, Cumhuriyet devrinde bakan ve Başbakan olarak mühim hizmetlerde bulunmuş, Kemalist devrimin sembol isimlerinden birisi haline gelmiştir. İktisatçı kökenli olması nedeniyle uzun süre başta 1924 yılında İş Bankası'nın kuruluşundaki rolü olmak üzere Cumhuriyet devri ekonomi politikalarının önde gelen uygulayıcılarından birisi olan Celâl Bayar 1939'da Başbakanlıktan ayrıldıktan sonra II. Dünya Savaşı yılları süresince milletvekili olarak Meclis'teki görevine devam etmiştir. Celâl Bayar, II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de tekrar kurulan demokratik düzenin başta gelen oluşumlarından Demokrat Parti'nin kurucularından birisi olarak iktidarın uygulamalarından memnun olmayan kitlelerin ilgi odağı haline gelmiştir. Cumhuriyet tarihinde muhalefet partilerinin de katıldığı ilk seçim olan 1946 milletvekilli seçimleri bir anlamda muhalefetin etkisini sınırlama adına bir yıl erkene alınmıştır. Seçime katılma kararı alınmasından sonra Demokrat Parti lideri Celâl Bayar, başta Ege Bölgesi olmak üzere olabildiğince fazla yerde propaganda faaliyetlerinde bulunarak iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı aktif bir siyasî mücadele yürütmüştür.

*Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Görevlisi: ahmet.gulen@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6585-0212: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Ahmet Gülen, "1946 Milletvekili Seçimleri ve Celâl Bayar'ın Siyasî Faaliyetleri", Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, X, S.1, (Temmuz-2021), s.69-97. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

Anahtar Kelimeler: Celâl Bayar, Demokrat Parti, 1946 seçimleri, Cumhuriyet Halk Partisi.

ABSTRACT

Studies about the Democratic Party, which had an important place in Turkish political life in the Republican era, were generally carried out by focusing on Adnan Menderes, while Celâl Bayar, who assumed the chairmanship of the party in the period between 1946-1950, remained in the background. However, Bayar, who played important roles in the political life he started before the Republic and was actively involved in politics during the period of the War of Independence, served as a minister and Prime Minister in the Republic period and became one of the symbolic names of the Kemalist revolution. Celâl Bayar, who was one of the leading implementers of the economic policies of the Republic era for a long time, especially in the establishment of İşbank in 1924 due to his economic background, served as a member of parliament during the years of World War II. continued after leaving his position as Prime Minister in 1939. Celâl Bayar has become the focus of interest of the masses who are not satisfied with the practices of the government as one of the founders of the Democratic Party, one of the leading formations of the democratic order in Turkey, re-established after the World War II. The 1946 parliamentary elections, which were the first elections in the history of the Republic in which opposition parties participated, were brought forward a year earlier to limit the influence of the opposition. After the decision to participate in the elections, Celâl Bayar, the leader of the Democrat Party, carried out propaganda activities in as many places as possible, especially in the Aegean Region, and conducted an active political struggle against the ruling Republican People's Party.

Keywords: Celâl Bayar, Democratic Party, 1946 Parliamentary Elections, Republican People's Party.

GİRİŞ

Türkiye'de II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle beraber önemli değişimler yaşanmış ve 1930'dan beri devam eden tek parti sisteminden çıkmıştır. 1945 yılında rejimin liberalleşmesinde çeşitli faktörler etkili olmuştur. Öncelikle savaşın sonucuyla birlikte Avrupa'da demokrasi cephesi olarak nitelendirilen Müttefik devletlerin galibiyeti

neticesinde tek parti yahut “şef” idaresine dayanan rejimlerinin sonu gelmiştir.¹ Ayrıca savaş sonunda kurulan Birleşmiş Milletler (BM) sistemine dahil olan Türkiye’de 1923’ten beri iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) tek partili sistemi devam ettirmesi de düşünülemezdi.² Bu etkenin dışında daha II. Dünya Savaşı öncesinde ortaya çıktığı şekilde Türkiye üzerinde ciddi bir Rusya tehdidi vardı³ ve Türkiye bu tehdide karşı Batı ittifakı içinde yer almayı zorunlu görmekteydi.⁴ Dış etkenlerin yanı sıra demokrasiye yönelmenin iç dinamikleri de II. Dünya Savaşı’nın bitimiyle birlikte ortaya çıkmıştır. BM sistemine dahil olan Türkiye’de rejimde değişiklikler olacağı mesajı Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün sözlerinde açığa çıkmıştır. İnönü, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı nedeniyle yaptığı konuşmada, Cumhuriyet rejimiyle kurulan halk idaresinin gelişmeye devam edeceğini açıklamış ve “...*Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, memleketin siyasî ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir...*” ifadesiyle tek partili sisteme son verileceği mesajı vermiştir.⁵ O dönem çok partili sisteme geçişte asıl karar verici merci olan Cumhurbaşkanı İnönü, Türkiye’nin hiçbir alanda Batı’dan geri kalmayacağını vurgulamış ve orada egemen olan siyasal çoğulculuğun Türkiye’de de egemen olmasını istemiştir.⁶ Gerek Türkiye’nin BM sistemine dahil olmasının etkisi ve gerekse Cumhurbaşkanı -aynı zamanda CHP Genel Başkanı- İsmet İnönü’nün demokratikleşme mesajı ve kararlılığı CHP içindeki muhalefeti açığa çıkarmıştır. 1945 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne (TBMM) sevk edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu vesilesiyle parti içi muhalefet ilk kez açığa çıkmıştır.⁷ Bütün bu ortam içinde 1930 sonrasında kurulan ilk siyasî parti olan Nuri Demirağ’ın Millî Kalkınma Partisi (MKP) 1945’in yaz aylarında kurulmuş ve Türkiye’de 15 yıldır devam eden tek parti sisteminden çıkılmıştır. Bu parti temelde CHP’nin ilkelerine ve özellikle Devletçiliğe karşı çıkmakta

¹ Ahmet Yeşil, **Türkiye’de Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.23.

² Tevfik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950**, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s.446.

³ Rusya temelde 1936’da yapılan Montrö Boğazlar Sözleşmesi’nin değiştirilmesini ve Türkiye’nin Doğu sınırında Ruslar lehine tadilat yapılmasını istemekteydi. (Kâmuran Gürün, **Türkiye-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010., s.305-306.), (Selim Deringil, **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.255-256.)

⁴ **Türkiye ve NATO**, Türk-Atlantik Derneği Yayınları, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık Sanayii, s.40-41.

⁵ **Ulus**, 20 Mayıs 1945, s.1.

⁶ Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.240.

⁷ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller**, AFA Yayıncılık, İstanbul 1996, s.128.

ve dış siyasette bir İslam Birliği Şark Federasyonu kurulmasını savunmaktaydı.⁸ Ne var ki, bu yeni parti CHP için muhtemelen savunduğu prensipler nedeniyle gerçek bir muhalefet partisi olarak değerlendirilmiyordu. Bunun en bariz göstergesi Cumhurbaşkanı İnönü'nün 1 Kasım 1945 tarihli TBMM açılış nutkunda kendisini göstermiştir. İnönü, bu konuşmasında *“Bizim tek eksiğimiz Hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır”* sözleriyle MKP'yi hakiki manada bir muhalefet partisi olarak görmediğini ortaya koymuştur.⁹ Nitekim bu konuşmadan iki ay kadar sonra yeni bir muhalefet partisi ortaya çıkacaktır.

A-DEMOKRAT PARTİ'NİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ

CHP içinde II. Dünya Savaşı'nın sonucuyla birlikte ortaya çıkan muhalefetin farklı aşamaları vardır. Aslında Atatürk döneminden beri planlanan topraksız çiftçinin topraklandırılması hedefiyle TBMM'ye gelen *“Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”* na karşı çıkan CHP içindeki Adnan Menderes, Emin Sazak gibi büyük toprak sahipleri sert eleştiriler getirmişlerdir.¹⁰ Ayrıca hükümet bütçesinin görüşülmesi sırasında Menderes, Hikmet Bayur gibi partililer II. Dünya Savaşı yıllarının iktisadi politikalarını tenkit etmişler ve bütçeye red oyu vermişlerdir.¹¹ 7 Haziran 1945 günü Celâl Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü'nün demokratikleşmenin önünde engel teşkil eden yasaların kaldırılması, CHP tüzüğü'nün hükümlerinin anayasaya uygun biçimde değiştirilmesini isteyen ve *“Dörtlü Takrir”* olarak anılan parti içindeki ayrışmayı hızlandırmıştır.¹² Ne var ki, talepleri görüşen Parti Grubu bu tür değişiklikleri *“Kurultayın işi olduğu gerekçesiyle”* oybirliğiyle reddine karar vermiştir.¹³ CHP içindeki gelişmeleri yakından izleyen ve parti içindeki muhalefetin farkında olan Genel Başkan ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü kanaatini, *“Bunu Parti içinde yapmasınlar. Çıksınlar, karşımıza geçsinler, teşkilâtlarını kursunlar ve ayrı bir parti olarak mücadeleye girişsinler”* sözleriyle ifade etmiştir.¹⁴ Nitekim CHP'nin yapısına ve politikalarına tenkitlerini basın yoluyla devam ettiren Menderes ve Köprülü partiden ihraç edilmişler

⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasî Partiler**, Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, İstanbul 1952, s.639.

⁹ **Vatan**, 2 Kasım 1945, s.1.

¹⁰ Hikmet Bilâ, **CHP: 1919-2009**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s.96-97-98.

¹¹ Ahmet Gülen, *“Karşılaştırmalı Bir Yöntemle SCF ve DP'nin Kuruluşuna Bakış”*, **İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 54, (Mart 2016), s.133-134.

¹² Suna Kili, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları 1976, s. 94-95.

¹³ **Vatan**, 12 Haziran 1945, ss.1-3.

¹⁴ Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1970, s.91.

ve yapılan muameleyi doğru bulmadığını açıklayan Refik Koraltan da kısa süre içinde CHP'den çıkartılmıştır. Bütün bu gelişmelerden sonra Celâl Bayar da önce milletvekilliğinden ve sonra CHP'den istifa etmiştir.¹⁵

CHP içinden muhalif unsurların ayrılmaya başlamasıyla beraber Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile muhalefetin lideri olarak kabul edilen Celâl Bayar arasında bazı görüşmeler yapılmış ve bu görüşmelerde kurulacak olan yeni partinin hangi esaslar üzerinde şekilleneceği konuşulmuştur. İnönü'nün muhalefet partisinin programında özellikle lâiklik, köy enstitüleri ve dış politika esasları üzerinde tartışma açılmamasını istediği ve Bayar'ın da bu prensipleri kabulünden sonra yeni partinin ortaya çıktığı bildirilmiştir.¹⁶ Nitekim kurulacak yeni partinin Bayar'ın "*Kemalist ideolojiye*" olan rabitası nedeniyle yapılan devrimlere bağlı kalacağı inancı CHP'nin yeni oluşunu kabul etmesini kolaylaştırmıştır.¹⁷

Bu noktada Bayar'ın siyasî geçmişinden kısaca söz etmek gerekirse İttihat ve Terakki devrinden itibaren politikayla meşgul olan, Millî Mücadele devrinde Galip Hoca adı ile milis teşkilâtlarının örgütlenmelerinde yer alan Celâl Bayar, İş Bankası'nın kuruluşunda da ön planda yer almıştı.¹⁸ Cumhuriyetin ilk kadroları içinde asker kökenden gelmeyen ve iş çevreleriyle ilişki içinde olarak farklı bir konumda bulunan¹⁹ Bayar ayrıca 1930'lu yıllarda Kemalist ekonomi modelinin yorumcusu ve uygulamacısı olarak görülmüş, İktisat Vekili olarak uyguladığı politikalarda başarılı olması sonucu 1937'de de Başbakanlığa getirilmiştir.²⁰ Dolayısıyla Bayar, Atatürk ekolünden gelen bir siyasetçi olarak Kemalist rejime ve devrimlere bağlı bir isim olarak değerlendirilmiştir. Bayar'ın kızı ve eski siyasetçi Nilüfer Gürsoy da DP'yi İnönü döneminde yıprandığını öne sürdüğü Atatürk'ü "*restore etmek için kurulan bir parti ve Celâl Bayar'ı da bunun temsilcisi*" olarak gördüğünü ifade etmiştir.²¹ Nitekim 1945 yılı Aralık ayı başlarında Bayar'ın yeni bir parti kuracağına ve bu yeni partinin "*Kemalizm ideolojisinden mülhem olarak*" kurulacağına dair haberlere yer verilmiştir.²²

¹⁵ **Vatan**, 22 Eylül 1945, s.1., **Vatan**, 30 Eylül 1945, s.1., **Vatan**, 4 Aralık 1945, s.1.

¹⁶ M. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s.112-113.

¹⁷ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.307.

¹⁸ Ali Gevgilili, **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987, s.37.

¹⁹ Tanel Demirel, **Türkiye'nin En Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s.50.

²⁰ Tanıl Bora, "*Celâl Bayar*", **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce II: Kemalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 46 ve 548.

²¹ Yazarın 27 Eylül 2013 tarihinde Sayın Nilüfer Gürsoy ile İstanbul'daki evinde yaptığı mülâkattan alıntı.

²² **Ulus**, 2 Aralık 1945, s.1.

Demokrat Parti (DP) adı verilen yeni parti 7 Ocak 1946 tarihinde kurulmuştur.²³ Şerafettin Turan'a göre DP'nin kuruluşu "*kitle partisi*" konumundaki CHP'den ilk büyük kopuşu da meydana getirmişti.²⁴ Her alanda liberalizmi savunan DP'nin programında özetle demokrasinin gelişmesine ve özel teşebbüsün faaliyetlerine önem verileceği bildirilmiştir.²⁵ Ayrıca tarıma dayalı bir gelişme sağlanacağı, idarenin tam manasıyla halkın hizmetinde olacağı ve üniversite özerkliği gibi başlıklara da yer verilmiştir.²⁶ Bayar dışında Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan'ın da kurucular listesinde bulunduğu DP'de 8 Ocak günü yapılan Genel İdare Kurulu toplantısında Celâl Bayar gizli oyla partinin genel başkanı seçilmiştir.²⁷ DP'nin üyelerinden Cemal Tunca'nın evi genel merkez olarak belirlenmiş ve ülkenin pek çok yerinden yeni partiye katılmak için müracaatlar alınmaya başlanmıştır. DP'nin kuruluşundan bir ay kadar sonra Ankara'da ilk teşkilâtı kurulmuştur.²⁸ DP'nin kuruluşunu takip eden günlerde hızlı gelişmeye ve teşkilatlanmaya başladığı görülmüştür. 1946'nın ilk aylarında yeni muhalefet partisi 26 il ve 75'e yakın ilçede örgütlenmesini tamamlamayı başarmıştı.²⁹ Haziran ayında ise Genel Başkan Celâl Bayar, DP'nin 34 il ve 160 ilçede örgütlenmiş olduğunu açıklamıştır.³⁰ DP'nin özellikle kırsal kesimde tutulmaya başlanması ve parti idarecilerinin köylere kadar girmesiyle beraber köylü, çiftçi, işçi, küçük esnaf gibi dar gelirliler arasında ilgiyle karşılanan bir siyasî teşekküle dönüştüğü gözlenmiştir.³¹

B-ERKEN SEÇİM KARARLARI VE DP'NİN TUTUMU

Yeni partinin kısa süre zarfında yurt çapında ilgiyle karşılanması CHP'yi bir takım önlemler alarak karşı hamleler yapmaya sevk etmiştir. Bu amaçla yapılan ilk önemli girişim 1946 Mayıs ayında toplanan CHP II. Olağanüstü Kurultayı olmuştur. Mühim siyasî kararları ve bir dizi demokratikleşme hamlelerini de içeren bu kurultayda İnönü yeniden genel başkan seçilmiştir.³² Kurultayda alınan kararlar arasında tek dereceli seçim

²³ Cem Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s.12.

²⁴ Şerafettin Turan, **Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi Cumhuriyet Halk Partisi**, TÜSES Yayınları, İstanbul 2000, s.46.

²⁵ Rıfki Salim Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş: 1945-1950**, Olgaç Matbaası, Ankara, 1979, s. 63.

²⁶ C. Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, s.13.

²⁷ **Ulus**, 9 Ocak 1946, s. 1.

²⁸ Celâl Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, (Haz. İsmet Bozdağ), Truva Yayınları, İstanbul, 2010, s. 66 ve 68.

²⁹ Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004, s. 76.

³⁰ C. Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, s. 15.

³¹ Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, I, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965, s. 160.

³² **Ulus**, 12 Mayıs 1946, s. 1.

esasının kabul edilmesi, 1939'dan beri varlığını sürdüren bir tür parti içi muhalefet denemesi olan "Müstakil Grup" uygulamasının kaldırılması, İnönü'nün Değişmez Genel Başkan niteliğinin kaldırılması ve siyasî derneklerin serbestçe teşkilini önleyen Cemiyetler Kanunu 22. maddesinin kaldırılması kararları alınmıştır.³³ CHP, bir yandan bünyesini demokratikleşmeye göre yeniden yapılandırırken, bir yandan da 1947 yılında yapılacak seçimleri bir sene öne çekme kararı almış bulunuyordu. Daha Kurultay'dan önce Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Akşehir'deki bir konuşmasında "*Dünya vaziyeti kararsız ve karanlık olarak uzun bir sürünceme devresine girmiş bulunuyor*" demiş ve sonrasında da "*Bu devrede Türkiye'nin politikası hangi istikamette ve ne anlayışta olduğunun içeride ve dışarıda açık surette belli olması lâzımdır*" ifadesiyle milletvekili seçimlerinin de erkene alınacağı mesajını vermiştir.³⁴ Cumhurbaşkanı İnönü, 10 Mayıs'ta toplanan CHP II. Olağanüstü Kurultayı'nda da Türkiye'de neden erken seçimin gerekli olduğuna dair şu açıklamaları yapmıştır: "*...Bir seneden beri memleket içinde... Büyük Meclisin otoritesi üzerinde saygılı olmayan tartışmalar olmuştur... içeride ve dışarda, hiçbir politika, otoritesinden şüphe edilen bir Büyük Millet Meclisi ile yürütülemez...*"³⁵ İsmet İnönü'nün gerekçesine göre II. Dünya Savaşı'nın bitiminde Avrupa'da devam eden sorunlar karşısında Türkiye'de seçimlerde halkın güvenoyunu almış güçlü bir hükûmetin ve otoritesi sarsılmamış bir Meclisin varlığı şarttı. Böylece Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı İnönü'nün ifadeleriyle Türkiye, 1946 Mayıs ayında bir erken seçim atmosferine girmiş bulunmaktaydı.

CHP'nin seçimleri erkene alma kararında DP'nin gelişmesine engel olmak fikrinin etkili olduğu da öne sürülmüştür.³⁶ Önce sonbahar aylarında yapılması gereken belediye seçimleri erkene alınmış ve seçim hazırlıklarının 1 Mayıs tarihinde başlanması karara bağlanmıştı.³⁷ Nitekim belediye seçimleri konusu TBMM gündemine geldiği zaman DP'liler erken seçime karşı çıkarak önce antidemokratik yasaların kaldırılmasını, sıkıyönetimin sonlandırılmasını ve idarenin tarafsızlığının sağlanmasını istemişlerdir.³⁸ DP Genel Başkanı Celâl Bayar basına verdiği demeçte belediye seçimlerinin dört ay kadar geriye alınmasının nedenlerini "makul" karşılamadıklarını ve tek parti idaresinin

³³ F. Giritlioğlu, **Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, I, s.162.

³⁴ **Ulus**, 6 Mayıs 1946, s. 1.

³⁵ **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler: 1944-1950**, (Haz. İlhan Turan), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2003, s. 84.

³⁶ C. Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, s. 15.

³⁷ Cemil Koçak, **İktidar ve Demokratlar: Türkiye'de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) II**, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 328.

³⁸ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yayın, İstanbul, 2007 s.32-33.

tüm yasalarının halen yürürlükte bulunduğunu ifade etmiştir.³⁹ Nitekim DP Genel İdare Kurulu, 8 Mayıs tarihinde belediye seçimlerine katılmama kararı almış ve yayınlanan bildiriye “*Hiçbir mucip sebep yokken seçim tarihinin geri alınması Halk p[P]artisini[n] bir devir daha siyasî hayatta filan [filen] tek kalmak istediğini gösterir.*” denilmiştir.⁴⁰ Aslında DP’nin belediye seçimlerine katılmama kararı almasıyla beraber seçimlere katılım sayısı da düşmüş olacaktı.⁴¹ Gerçi diğer muhalefet partisi olan MKP belediye seçimlerine katılma kararı almışsa da oy verme işlemi devam ederken “*iktidar partisi lehine suiistimaller olduğu*” gerekçesi ile seçimlerden çekilmiştir.⁴² Muhalif basında da halkın bütün propaganda ve baskılara rağmen oy kullanmaya gitmediklerini ve katılımın düşük olduğu vurgulanmıştır.⁴³

Belediye seçimleri sonrasında Cumhurbaşkanı İnönü’nün Akşehir ve Kurultay konuşmalarında da değindiği üzere sıra milletvekili genel seçimlerinin bir sene erkene alınmasına gelmişti. İnönü, DP’lilerin erken seçime dair itirazlarından önce bir kez daha iç ve dış siyaset gereksinmelerinin bir erken seçimi zorunlu kıldığını vurgulamıştır.⁴⁴ CHP, seçim kararı almadan önce DP’nin olası bir boykot kararının önüne geçmek adına bazı liberalleşme adımları da atmıştır.⁴⁵ 5 Haziran 1946 tarihinde TBMM’de tek dereceli seçim kanunu kabul edilmiş, sonrasında da Basın Kanunu’nda tadilat yapılmış⁴⁶ ve özerk üniversite düzenlemesi getiren Üniversiteler Kanunu çıkartılmıştır.⁴⁷ TBMM’de çoğunluğu olan CHP, 10 Haziran tarihli oturumda seçimlerin yenilenmesi kararını 381 kabul, iki ret oyuyla Parlamento’dan geçirmiştir.⁴⁸

21 Temmuz tarihine alınan seçimlere katılıp katılmama konusunda DP’lilerde bir tereddüt oluşmuştu. DP idarecileri nihai kararı vermek üzere tüm örgütlerin ileri gelenlerinin Ankara’da toplanmasına karar verilmiştir.⁴⁹ Goloğlu’na göre “*ulusun çoğunluğu tek parti idaresine son vermek istiyor ve DP’yi seçimlere girmeye zorluyordu.*”⁵⁰ Basına yansıyan haberlere göre de yapılan toplantılarda “*belediye*

³⁹ **Yeni Sabah**, 6 Mayıs 1946, s. 1.

⁴⁰ **Yeni Sabah**, 9 Mayıs 1946, s. 1.

⁴¹ Altan Öymen, **Bir Dönem, Bir Çocuk**, Doğan Kitap, İstanbul, 2002, s. 519.

⁴² **Vatan**, 27 Mayıs 1946, s.1-3.

⁴³ **Vatan**, 27 Mayıs 1946, s.1.

⁴⁴ M. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s.147.

⁴⁵ F.Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s.36.

⁴⁶ Düzenleme ile gazete kapatma yetkisi mahkemelere devredilmişti. (**Cumhuriyet**, 31 Mayıs 1946, s.1.)

⁴⁷ M. Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, s.84.

⁴⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, XXIV/61 Ankara, 1946, s.125.

⁴⁹ C. Eroğlu, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, s.15.

⁵⁰ Mahmut Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV 1946-1950**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.66.

seçimlerine dair raporlardan alınan neticeler üzerinde durulmuş ve memlekette partinin yerleşmiş olduğuna noktasında fikir beraberliği yaptıktan sonra milletvekili seçimlerine iştiraki oybirliği” ile kararlaştırılmıştır.⁵¹ DP Genel Başkanı Celâl Bayar, “pek çok eksikleri bulunan seçim kanununun mahzurlarını iktidara Mecliste madde madde saydıktan” sonra seçime girme kararı aldıklarını açıklamıştır.⁵² Arasız beş saat sürdüğü bildirilen toplantıda alınan kararın Ankara’da çok olumlu bir etki yaptığı kaydedilmiştir.⁵³

Ahmad’a göre DP’nin seçimlere katılmama kararı alması “partinin kapanması anlamına gelebileceği gibi TBMM’de temsilin ve bir propaganda platformunun yitirilmesi” anlamına da gelecekti.⁵⁴ Dolayısıyla bir anlamda DP için 1946 milletvekili seçimlerine katılmak siyasal hayatına devam edebilme adına bir zorunluluktu.

C-DP’NİN İLK SEÇİM STRATEJİSİ VE FEVZİ ÇAKMAK’IN ADAYLIĞI

Erken seçimlerin 21 Temmuz’da yapılması kararıyla beraber DP’ye seçimlere hazırlanmak için sadece 18 gün kalmıştı.⁵⁵ Seçim için kalan sınırlı zaman içinde DP’nin ilk yaptığı önemli icraat Millî Mücadele döneminin önemli simalarından ve uzun yıllar Genelkurmay Başkanlığı yapmış olan Mareşal Fevzi Çakmak’ı partinin adayları arasına katmak olmuştur. 1944 yılında yaş haddinden emekliye sevk edilen Çakmak’ın bundan dolayı İnönü’ye kırgın olduğu ve CHP’den gelen milletvekilliği tekliflerini reddettiği ifade edilmiştir.⁵⁶ Fevzi Çakmak ilk başta herhangi bir partiden adaylık koymak istemediğini bildirmiş olmasına karşın, onun DP listelerinden bağımsız olarak aday gösterilmesi formülünün bulunmasıyla beraber Mareşal’i aday göstermek adına imzalar toplanmaya başlamıştır.⁵⁷ DP Genel Başkanı Celâl Bayar, Fevzi Çakmak’ın DP listesinden bağımsız olarak seçimlere girmesini büyük bir memnunlukla karşılamış ve bunu partiye ve demokrasiye büyük bir hizmet olarak değerlendirmiştir.⁵⁸ Dolayısıyla DP’nin 1946 seçimlerine gidilirken ilk büyük ve önemli stratejisi karşı partinin başında bulunan Millî Mücadele yıllarından beri süregelen aktif siyasetin ve Cumhuriyet devrinin

⁵¹ **Yeni Sabah**, 13 Haziran 1946, s.1.

⁵² C. Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s.76.

⁵³ **Tanin**, 17 Haziran 1946, s.1.

⁵⁴ F. Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s.37.

⁵⁵ C. Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s. 77.

⁵⁶ Ahmet Gülen, **Demokratikleşme Sürecinde Mareşal Fevzi Çakmak’ın Siyasî Faaliyetleri (1946-1950)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s.17-18.

⁵⁷ A. Gülen, **Demokratikleşme Sürecinde Mareşal Fevzi Çakmak’ın Siyasî Faaliyetleri (1946-1950)**, s.18., **Son Posta**, 27 Haziran 1946, s.1.

⁵⁸ Cihad Baban, **Politika Galerisi: Büstler ve Portreler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s. 101.

sembol isimlerinden İnönü'ye karşı, bir başka sembol ismi yani Fevzi Çakmak'ı çıkarmak olmuştur.

D-1946 SEÇİMLERİ ÖNCESİNDE CELÂL BAYAR'IN SEÇİM KAMPANYASI

21 Temmuz günü yapılacak milletvekili genel seçimleri Cumhuriyet tarihinde ilk defa muhalefet partilerinin de katılacağı bir mücadele olacaktı. Daha önce kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) siyasî ömürleri bu seçimlere katılacak kadar uzun ömürlü olmamıştı. Sadece 1930'da kurulan - DP'nin öncülü olduğu kabul edilen- SCF o yıl sonbaharda yapılan belediye seçimlerine katılma fırsatı bulabilmişti.⁵⁹ DP Genel Başkanı Celâl Bayar, seçime kadar kalan süre içinde olabildiğince fazla yerde miting yahut konuşma yaparak seçmenlere ulaşma çabası içinde olacaktır. Bayar, DP'nin seçimlere katılma kararı almasının ardından önce İstanbul'da gelmiş ve burada basın mensuplarının sorularını yanıtlamıştır. Partinin örgütlenmesinde son dönemde hızlanma olduğunu ifade eden DP Genel Başkanı, seçimlere kısa zaman kala henüz teşkilatlanmanın yapılamadığı yerlerde Demokratları destekleyenlerin bir an önce birleşerek DP müteşebbis heyetlerinin kurmalarının önemine işaret etmiştir.⁶⁰ Celâl Bayar, İstanbul'da bulunma sebebinin buradaki arkadaşlarıyla yakından görüşmek olduğunu ve yakında Adana'ya geçeceğini ifade etmiştir. Bayar, bir soru üzerine de DP'nin bir kesinlikle “*muvaazaa*” partisi olmadığını, yabancı devletler hesabına da faaliyet göstermediğini vurgulamıştır.⁶¹

E- BAYAR'IN ADANA, MERSİN VE CİVARINDAKİ FAALİYETLERİ

1946 seçimlerinde DP Genel Başkanı Celâl Bayar, Bursa, İstanbul ve İzmir'den milletvekili adayı olmuştur.⁶² Ancak Celâl Bayar'ın seçim çalışmalarında seçtiği ilk yer özellikle pamuk üzere tarımsal üretimin yoğunluk kazandığı Adana ili ve Çukurova bölgesiydi. Bayar, uçakla geldiği Adana'da büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Bayar'ın ilk seçim gezisini izleyen gazeteci Metin Toker, DP liderinin geleceği 29 Haziran günü şehirde “*bunaltıcı bir sıcak*” yaşandığını ve “*iktidar marifetiyle*” o gün

⁵⁹ Cem Emrence, **99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 163-188.

⁶⁰ **Son Posta**, 27 Haziran 1946, s. 3.

⁶¹ **Son Posta**, 27 Haziran 1946, s. 3. DP'nin bir tür danışıklı dövüş partisi olup olmadığına dair sorular daha partinin ilk kurulduğu dönemde de ortaya atılmış ve DP'liler bu iddiaları reddetmiştir. (F.Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s 32.

⁶² Erol Tuncer, **1946 Seçimleri**, TESAV Yayınları, Ankara 2008, s. 239 ve 242.

otomobil ve otobüs bulmakta büyük zorluk çekildiğini ancak bunların insanların havaalanına gelmesine engel olmadığını kaydetmiştir.⁶³

Gazetelerdeki haberlere göre havaalanında Mersin, İskenderun, Antalya ve Urfa'dan gelen partililerin de bulunduğu vurgulanmıştır.⁶⁴ DP'li kadınlar tarafından çiçekler sunulan⁶⁵ ve Adana'ya yıllar önce Atatürk ile geldiğini ve o gün Gazi'ye karşı halkın ilgisinden çok duygulandığını, bunu unutmadığını anlatan Celâl Bayar, kısaca şunları söylemiştir: “*Hedefimiz büyük milletin ilerlemesidir. İrade yolunda milletle beraber yürüyeceğiz ve her şeyde her zaman söz milletin olacaktır...Millî iradenin temellerini sağlamlaştırdığımız gün bahtiyar olacağız. İşte Demokrat Parti bu maksatla kurulmuştur...*”⁶⁶ Celâl Bayar'ın Adana'daki bu ilk ifadelerinin önemli olan yönü DP'liler olarak millî iradeyi kurmak için değil, millî iradeyi sağlamlaştırmak için yola çıktıklarını vurgulamasıdır. Bayar, tek partili meclisi de millî iradenin bir parçası saydığını bu ifadelerle ortaya koyarken, bir taraftan da bunun yetersizliğini ve güçlendirmeye ihtiyaç bulunduğunu ifade etmiştir.

Adana'daki karşılama sırasında halkın kendisini omuzlara alarak taşınması üzerine Celâl Bayar, bir amaçlarının da eşitlik olduğunu vurgulayarak, “*...Hizmette ve külfette de hep beraberiz ve müsaviyiz. Hep birlikte aynı istikamette ve seviyede yürüyeceğiz*” demiştir.⁶⁷ Aslında Bayar, bu sözleriyle veciz bir şekilde halkla aralarında bir fark olmadığını ve kendisinin omuzlarda taşınmak istemediğini vurgulamış oluyordu. Seçim kampanyasını Adana'dan başlatan muhalefet liderini havaalanından şehre kadar 150 arabadan oluşan bir konvoy takip etmiştir.⁶⁸ Toker'e göre DP Genel Başkanı için Seyhan'da düzenlenecek yemek orada CHP'lilerin de yer ayırması nedeniyle iptal edilmiş ve Genel Merkeze gidilmesine karar verilmiştir.⁶⁹ Bayar akşam saatlerinde de Adana DP merkezinde partilerle görüşükten sonra kendisine yönelen sualleri cevaplamıştır. DP'nin Kızıl olup olmadığı sorusuna, “*Biz ne mütareke devrinin Sait Mollasıyız, ne de Stalin kırıntısıyız*” yanıtını veren⁷⁰ Celâl Bayar, burada yaptığı konuşmada iktidar için acele etmediklerini de söylemiş ve sıklıkla Atatürk'ten söz ederek, “*...Demişti ki: İktisadda esas teşebbüs şahsi ve hususi sermayedir. Biz devletçiliği*

⁶³ M. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 164.

⁶⁴ **Yeni Sabah**, 30 Haziran 1946, s. 1.

⁶⁵ **Yeni Sabah**, 30 Haziran 1946, s. 1.

⁶⁶ **Son Posta**, 30 Haziran 1946, s. 1.

⁶⁷ **Son Posta**, 30 Haziran 1946, s. 7.

⁶⁸ Tekin Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1966, s. 278.

⁶⁹ M. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 165., **Cumhuriyet**, 30 Haziran 1946, s. 1.

⁷⁰ **Son Posta**, 30 Haziran 1946, s. 7.

memlekette boş kalan yerleri bir an önce doldurmak için alıyoruz.” sözleriyle partisinin “Devletçilik” ilkesine bakışını açıklamıştır.⁷¹ Sorular üzerine partisinin seçime dair görüşlerini izah eden Celâl Bayar, “...Biz dava sahiplerinin cesur olması şarttır. Tereddütsüz olarak işe atıldığımız takdirde davayı kazanacağımızdan şüphe edilemez. Davayı benimseyen insanlarda korkaklık olmaz...” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁷² Bayar’ın konuşmasının bu bölümünde birkaç kez vurguladığı dava sözünden kastedilenin demokrasiyi Türkiye’de yerleştirme davasını kastettiğini söylemek mümkündür.

DP Genel Başkanı Celâl Bayar, Adana ve çevresindeki seyahatlerine Misis, Hamdili, Ceyhan ve Osmaniye ile devam etmiştir. Basına göre Bayar, her gittiği yerde “*derin ve heyecanlı tezahüratlar*” ile karşılanmaktadır.⁷³ Osmaniye’de DP’nin ilkelerini halka anlatan Celâl Bayar’ın kendisine sorulan soruları yanıtladığı ve hiçbir yerde de partisine oy verilmesini istemediği ifade edilmiştir.⁷⁴ Bu tutum “seçim propagandalarının en asili” olarak değerlendirilmiş ve DP Genel Başkanı’nın “*millete sadece iradesini serbestçe tecelli ettirmesini tavsiye ettiği*” ifade edilmiştir.⁷⁵ Osmaniye’de MKP’lilerle de bir araya gelen Celâl Bayar, bu parti mensuplarının kendilerine yapılan baskılardan söz etmesi üzerine de “*Bunu söyli[e]yenler [yapanlar] namussuz insanlardır. Kim olurlarsa olsunlar karşıma çıktıkları takdirde kendileri karşılaşmağa hazırım. Memlekete nifak sokan asıl onlardır*” demiştir.⁷⁶ Ayrıca Misis’te köylülerle görüşen DP Genel Başkanı Bayar, burada da halkın oylarını serbest şekilde kullanmalarını istemiştir. Osmaniye’de parti işleriyle de ilgilenen Bayar, sonrasında Mersin’e geçmiştir. Şehre akşam saatlerinde varan Bayar, DP Genel İdare Kurulu binasına geçmiş; ancak Mersin’de vilayetin engeliyle karşılaşmıştır. “*Tanin*”in haberine göre DP’nin yapacağı toplantıya dair Mersin Valiliği’ne verilen beyannamede yapılacak faaliyetler şöyle sıralanmıştır: “*Atatürk anıtına çelenk konulması*”, “*bu mahalde DP liderinin bir hitabede bulunacağı...*”⁷⁷ İlk etkinliği uygun bulan valilik, Bayar’ın Atatürk anıtı önünde bir konuşma yapmasına “*İçtimatı Umumiye Kanunu*”na aykırı olduğu gerekçesiyle izin vermemiştir.⁷⁸ Muhalefet nezdinde hoş karşılanmayan bu tutumun doğruluğunu savunan iktidar basınında kanun gereği izin almak için 48 saat önceden müracaat ve -beyanname

⁷¹ M. Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 165.

⁷² **Celâl Bayar’ın Söylev ve Demeçleri: Demokrat Parti’nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar: 1946-1950**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 58.

⁷³ *İzmir*, 1 Temmuz 1946, s. 1.

⁷⁴ *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1946, s.1.

⁷⁵ *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1946, s. 1.

⁷⁶ *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1946, s. 3.

⁷⁷ *Tanin*, 1 Temmuz 1946, s. 1-2.

⁷⁸ *Tanin*, 1 Temmuz 1946, s. 2.

tek imzalı hazırlanmıştı- Üç imzalı beyanname şartlarının Bayar gibi eski bir bakan ve Başbakan tarafından bilinmemesi eleştirilmiştir.⁷⁹ Ne var ki, iktidar tarafının göz ardı ettiği husus, aynı beyannamede yer alan “*Atatürk anıtına çelenk koyma*” maddesinin kabul edilip, Bayar’ın konuşmasına dair olan kısmın reddedilmesidir. Zira yasağa aykırılık söz konusu ise her iki maddenin de reddedilmesi gerekirdi. Vilayetin kararına göre Bayar’ın Atatürk Anıtı’na çelenk bırakmasında mahsur yoktu; ancak halka hitaben bir konuşma yapması uygun görülmemiştir.

Celâl Bayar’ın Mersin seyahatini de izleyen gazeteci Metin Toker, halkın 6 saat DP liderinin gelişini beklediğini ve gece saat 23:00 sıralarında binlerce kişinin halen ayakta olduğunu ve bunları evlerine göndermenin imkânsız olduğunu belirtmiştir. Bayar’ın DP teşkilâtının tertiplelediği ziyafete katılacağını da vurgulayan Toker, DP Genel Başkanı’nın otomobilinin “*Adana’ya gider gibi bir çark yaparak Mersin’den uzaklaştığını ve yarım saat sonra dönüp gelerek ziyafete gittiklerini ve çıkışta halkın ‘Kurtar bizi babamız’ sözleriyle hâlâ Bayar’ı beklediklerini*” anlatmıştır.⁸⁰ Toker’in gazetesine bildirdiği haberde de Celâl Bayar’ın Ceyhan, Tarsus ve Mersin’de “*her türlü tahminin üstünde bir hüsnü kabul*” gördüğünden söz etmiş ve Tarsus’ta aşırı izdihamdan dolayı bir emniyet amirinin Bayar’dan konuşma yapmamasını istediğini yazmıştır. Buna karşı “*Ben yapacağımı bilirim*” yanıtı veren DP Genel Başkanı, kendisine tezahürat yapan kalabalığa “dağılmalarını rica eden” bir kısa bir konuşma yapmıştır.⁸¹ Toker, ertesi gün verdiği ayrıntıda da Tarsus’a gece 21:00’de gelen Bayar’ın doğruca Atatürk anıtına çelenk koyduğunu ve saygı duruşunda bulunduğunu, sonrasında da parti binası balkonundan halka teşekkür ederek; dağılmalarını rica eden bir konuşma yaptığını bildirmiştir.⁸² Yoğun temaslarla Çukurova bölgesindeki ilk seçim gezisini tamamlayan Bayar, Ankara’da izlenimlerini soran basın mensuplarına her şeyin göz önünde cereyan ettiğini ve ekleyecek bir şey olmadığını ifade etmiştir.⁸³ Celâl Bayar, kendisine gösterilen “sıcak ilgiden” dolayı Çukurovalı DP’lilere teşekkür etmiştir.⁸⁴ İzmir ve İstanbul’a gideceğine dair bazı söylentilerle ilgili de konuşan Celâl Bayar, “*Şimdilik buradayım. Yakın günlerde bir yere gideceğimi sanmıyorum*” demiştir.⁸⁵ Bayar’ın kampanyasına ilgi gösteren basında çıkan haberlerde DP Genel Başkanı’nın asıl beklenen konuşmasını

⁷⁹ **Tanin**, 3 Temmuz 1946, s. 1.

⁸⁰ M. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, 166.

⁸¹ **Cumhuriyet**, 1 Temmuz 1946, s. 3.

⁸² **Cumhuriyet**, 2 Temmuz 1946, s. 1.

⁸³ **Cumhuriyet**, 2 Temmuz 1946, s. 3.

⁸⁴ **Vatan**, 2 Temmuz 1946, s. 3.

⁸⁵ **Son Posta**, 3 Temmuz 1946, s. 1.

İzmir’de yapacağı ve burada CHP iktidarının uygulamalarını tenkit ederek kendi partisinin yapacaklarını ilan edeceği ileri sürülmüştür.⁸⁶ Haberde Bayar’ın 1946 seçimleri için İzmir’den aday olacağı da belirtilmiştir.

F- 1946 SEÇİMLERİ VE RADYODAN PROPAGANDA MESELESİ

DP Genel Başkanı Celâl Bayar, Adana’dan Ankara’ya döndükten hemen sonra radyo meselesini ele almış ve partisinin dönemin “*en hızlı ve etkili iletişim aracı*”ndan faydalanması için harekete geçmiştir. 1946 yılı sonlarında Türkiye’de radyo alıcısı sayısının 180 bini bulduğu ve halkın radyo yayınlarına karşı olan ilgisinin arttığı⁸⁷ düşünülürse DP’nin tıpkı CHP gibi bu etkin propaganda aracından yararlanmak istemesi son derece olağandır. Bayar’ı radyo konusunda harekete geçiren olay seçimler yaklaşırken, Ankara radyosunda iktidar partisi lehine yapılan yayınlarda görülen artış olmuştur. Konuya dair Başbakan Şükrü Saracoğlu’na bir tezkere gönderen DP Genel Başkanı Bayar, kısaca şu hususlara değinmiştir: “*Radyo idaresi C.H.P[’]nin propagandasını yapmakta ve hatta partimiz aleyhindeki bazı makaleleri neşrinden evvel yayınlamaktadır. Partimiz de... bu umûmi efkâra hitap eden bu medenî vasıtadan istifade hakkını[a] tabiatile haizdir. C.H.P neşriyatı hakkında gösterilen bütün kolaylıkların en ufak fark gözetilmeksizin partimize de verilmesini ve bu suretle eşitlik hukuna riayet edilmesini rica eder[iz]...*”⁸⁸ Gerçekten de Bayar’ın Adana seyahatine dair iktidar yanlısı basında çıkan yazılarda “*DP bir siyasî parti olmaktan çıkmıştır. Bu bir yıkıcılar ve intikamcılar hareketidir...*” gibi son derece ağır eleştiriler yapılmaya başlanmıştır.⁸⁹ Bayar’ın muhtemelen bu tür yazıların radyodan duyurulması üzerine yazdığı tezkereye Başbakan Saraçoğlu’ndan cevap gelmiştir. Yaklaşık bir hafta sonra DP Genel Merkezi’ne verilen cevapta radyo yayınlarının Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü tarafından düzenlendiği ve başvuruların oraya yapılması gerektiğinden söz edilmiştir.⁹⁰ Ancak seçimlere sayılı günler kala muhalefetin de radyodan yararlanabilmesi adına herhangi bir düzenlemeye gidilmediği gözlenmiştir.

⁸⁶ Cumhuriyet, 2 Temmuz 1946, s. 1-3.

⁸⁷ Teoman Yazgan, **Önce Radyo Vardı**, Tekin Yayınevi, İstanbul 2006, s. 17.

⁸⁸ İzmir, 7 Temmuz 1946, s. 1.

⁸⁹ Cumhuriyet, 4 Temmuz 1946, s. 1.

⁹⁰ İzmir, 16 Temmuz 1946, s. 1.

G-CELÂL BAYAR'IN ANKARA'DAKİ FAALİYETLERİ VE PARTİLER ARASI GERİLİMİN ARTIŞI

DP Genel Başkanı Celâl Bayar, 21 Temmuz seçimleri öncesinde Ankara'da da parti adına çalışmalar yürütmüştür. Aslında DP'nin takip ettiği seçim stratejisinde kalabalık toplantılar yahut mitingler düzenleyerek geniş kitlelere ulaşmaya önem verilmiştir.⁹¹ Cebeci'de 1500 kişinin katıldığı DP Ocağı açılış törenine gelen Celâl Bayar, kendilerine gösterilen ilgiye teşekkür ettikten sonra sözü seçimlere getirerek şunları söylemiştir: “...millî vazifemizi tam bir serbesti ve vicdan huzuru içinde yapabildiğimiz takdirde istikbalimiz taayyün edecek... Vereceğiniz reyler aziz milletimizin istikbalini ve refahını sağlı[a]yacaktır. Biz Demokratlar seçimi bu kadar mühim telâkki ediyoruz.”⁹² Bayar, sözlerinin devamında senelerdir siyasî mücadelenin içinde olduğunu ve rejimin geleceğinin gençlere ait olacağını şu sözlerle anlatmıştır: “Biz siyasî hayatımızın ikinci namazını kılan insanlarız. Daha ne kadar yaşı[a]yacağımız, bu yolda devam edebilmek kudretini ne kadar gösterebileceğimiz belli değildir. Çalışmalarımızı, teşkilâtımızı, gayelerimizi gençler sizlere emanet edeceğiz...”⁹³ Basındaki haberlere göre Bayar, Cebeci'deki törene gelişi sırasında da omuzlarda taşınmış ve parti binasının üst katına kadar bu şekilde götürülmüştür.⁹⁴ Celâl Bayar, Ankara'da yine partisinin bir toplantısında yaptığı konuşmada da Türkiye'de bir geçiş devri yaşandığını ve amaçların refah getirmek olduğunu; yurttaşların seçim sırasında hiç çekinmeden oylarını serbestçe kullanmalarını istemiştir.⁹⁵ Bayar ayrıca seçmenlere şu ifadelerle de seslemiştir: “Vatandaşlar, seçimde dikkatli olunuz ve Büyük Millet Meclisine haklarınızı müdafaa edebilecek kimseleri gönderiniz. Demokrat parti sizin partinizdir. Ona müzaheret ettiğiniz takdirde iyi günleri beraber yaşı[a]yacağız....”⁹⁶ Konuşmasından sonra kısa bir de beyanat veren Celâl Bayar, “...Yolumuz Balkan komitecilerinin yolunun tam zıddıdır.... Seçimlerde cebir ve tazyikin hangi taraftan geldiğini takdirinize bırakırım... millet hiçbir şeyden yılmıyor. Sadece Cumhuriyet kanunlarının himayesi altında dilediği gibi... rey hakkını kullanmak istiyor.” demiştir.⁹⁷ Ancak bir yandan DP'liler böylesine coşkulu şekilde seçimlere hazırlanırken, bir yandan da yurdun farklı bölgelerinden partiler arası ilişkilerin gerilimli geçtiği ve zaman zaman çatışmalar yaşandığına dair de haberler gazetelere

⁹¹ C. Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, s. 15.

⁹² **Yeni Sabah**, 8 Temmuz 1946, .s 3.

⁹³ **Yeni Sabah**, 8 Temmuz 1946, .s 3.

⁹⁴ **Son Posta**, 8 Temmuz 1946, s.1-3.

⁹⁵ **Son Posta**, 15 Temmuz 1946, s. 1.

⁹⁶ **Son Posta**, 15 Temmuz 1946, s.3.

⁹⁷ **Son Posta**, 15 Temmuz 1946, s.3.

yansımaktaydı. Örneğin İzmir’de DP’lilere saldırılmış ve Kayseri köylerinde de muhaliflere yönelik şiddet hareketleri gözlenmiştir.⁹⁸ Ayrıca Bursa’nın köylerinde de “jandarma baskısı” olduğu yönünde DP Genel Merkezi’ne şikâyetler iletilmiştir.⁹⁹ Bu tür olayların nedeninin tek partili sistemde rekabetsiz şekilde seçim mücadelesine alışan CHP’lilerin büyük kalabalıklar toplayan muhalefetten ürkererek baskıyı arttırmasından kaynaklandığı öne sürülmüştür.¹⁰⁰

H- İDARÎ BASKILAR KARŞISINDA DP’NİN TUTUMU

Milletvekili seçimlerinin yapılmasına kısa bir zaman kala muhalefetin üzerindeki baskıların artması sonucu DP Genel Merkezi bir tamim yayınlamıştır. Yayımlanan tamimde İçişleri Bakanlığı’nın köylere propaganda için gidenlerden vesika istenmesine tepki gösterilmiş ve “İçişleri Bakanlığı’nın böyle bir emir vermeğe hakkı yoktur” denildikten başka “CHP iktidarının muhalefete yer vermeme hususunda kararlı olduğu” ifade edilmiştir. Beyannamede ayrıca bu durum karşısında seçimleri boykot etme seçeneği akla gelse de bundan kaçınmanın “millî menfaate daha uygun bulunduğu” bildirilmiştir.¹⁰¹ DP’nin her şeye rağmen milletvekili seçimlerine katılacağını ilan eden bu beyanname dışında Genel Başkan Celâl Bayar imzalı bir de tamim yayımlanmıştır. İl idare kurulu başkanlarına gönderilen tamimde, iktidar mensuplarının yerlerinde kalabilmek için her çareye başvurabileceklerine dair bazı duyurular alındığını ifade eden Bayar şu uyarıları yapmıştır: “Seçim günü bazı yerlerde C.H.P. listelerinin başına bir iki de Demokrat Parti mensubunun isminin yazılması ve böylelikle Demokrat Partiye rey vermek isti[e]yen vatandaşların [aldatılması]... dolaşan şayialar arasındadır... Millî iradenin tam tecellisi için dikkat, basiret esastır...”¹⁰² Bayar’ın Ege seyahati öncesinde örgütü “dikkâtli ve uyanık” bulunmaya davet ettiği bu tamim önemlidir.

I- CELÂL BAYAR’IN EGE SEYAHATİ VE SİYASÎ FAALİYETLERİ

21 Temmuz seçimlerine bir hafta kala DP Genel Başkanı Bayar, propaganda çalışmalarını hızlandırmıştır. Ege Bölgesi’ni ziyaret edecek olan Bayar’ın ilk durağı olan İzmir’de kendisini karşılamak için hiçbir merasim yapılmamasını istediği; fakat

⁹⁸ Cumhuriyet, 8 Temmuz 1946, s.1-3.

⁹⁹ Cumhuriyet, 10 Temmuz 1946, s.1.

¹⁰⁰ R.S.Burçak, Türkiye’de Demokrasiye Geçiş: 1945-1950, s.80, C. Eroğul, Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi., s.15-16.

¹⁰¹ Cumhuriyet, 11 Temmuz 1946, s.1-3.

¹⁰² Son Posta, 14 Temmuz 1946, s.1-3.

taksicilerin Bayar'ın uçağının ineceği Cumaovası Havaalanı'na gitmek isteyenleri "ücretsiz" götürmeyi üstlendikleri kaydedilmiştir.¹⁰³ DP Genel Başkanı'nın İzmir'de ilk gün akşam saatlerinde Kültürpark'taki Fuar Gazinosu'nda bir konuşma yapacağı da bildirilmiştir.¹⁰⁴ Bayar, İzmir'e gelmeden evvel sokaklara asılan propaganda afişleri vilayetten izin alınmadığı gerekçesiyle kaldırılmıştır.¹⁰⁵ 1946 seçimleri için hazırlanan "Yeter! Söz Milletindir" sloganını içeren afişlerin kaldırılmasından sonra DP'lilere haber verildiği ve konunun Savcılık tarafından inceleneceği de ifade edilmiştir.¹⁰⁶ Haberde farklı illerde duvarlara asıldığı halde sorun yaşanmamasına rağmen İzmir'deki bu tutumun anlaşılmadığı ve en kısa zamanda izin alınarak afişlerin tekrar asılacağı da yazılmıştır. İzmir'e Bayar ile birlikte kurucu liderlerden Adnan Menderes'in de geleceği bildirilmiştir.¹⁰⁷ Partinin kurucu liderlerinden ikisinin İzmir'e gelişi, 1946 seçimleri öncesinde DP'nin Ege Bölgesi'ne verdikleri önemi de ortaya koymaktadır.

DP Genel Başkanı Celâl Bayar ve Adnan Menderes, 15 Temmuz 1946 günü öğle saatlerinde uçakla İzmir'e gelmişlerdir. Havaalanındaki karşılama merasimi sonrasında şehre geçen Bayar, yemek sonrasında DP'li Ekrem Hayri Üstündağ'ın evinde konuşma metnini gözden geçirmiştir.¹⁰⁸ Erken saatlerinden itibaren mitingin yapılacağı Kültürpark'ta halkın toplanmaya başladığı ve Bayar'ın kürsüye çıkacağı saatlerde kalabalığın on binleri bulduğu da ifade edilmiştir. Konuşmasına 18:30 civarında başlayan DP Genel Başkanı Celâl Bayar, geçmiş dönemde İzmir'de bulunduğu günlerden kısaca söz ettikten sonra demokrasi mücadelesi için yine İzmir'e geldiğini belirtmiştir. Bayar, Türkiye'de yeni bir dönem açıldığını ve bu açılan yeni dönemin "demokratik hak ve hürriyetlerin kökleşmesi" devri olduğunu ifade ettikten sonra, Türkiye'deki özgürlükler mücadelesinin geçmişinden bahsetmiş ve sözü karşılaştıkları güçlülere getirerek şu hususlara değinmiştir: "...Karşımızda Devlet Reisliği ile Parti Başkanlığını aynı zatta birleştiren ve böylece devlet nüfuzunu ve bütün hükümet cihazını elinde bulunduran ve kullanan bir iktidar partisi vardır... vatandaş hak ve hürriyetlerini engelleyen bazı kanunlar hâlâ yürürlüktedir... bazı bölgelerde zaruret bulunmadığı halde sıkıyönetim halen devam etmektedir. Partilerin müsavi hak sahibi olmaları piresibi asla hatıra getirilmemektedir[dir.]..."¹⁰⁹ Partileri üzerindeki baskıların ve kırsal kesimdeki yurttaşlara

¹⁰³ **Cumhuriyet**, 14 Temmuz 1946, s.1.

¹⁰⁴ **İzmir**, 14 Temmuz 1946, s.1.

¹⁰⁵ **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1946, s.1.

¹⁰⁶ **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1946, s.2.

¹⁰⁷ **İzmir**, 14 Temmuz 1946, s.1.

¹⁰⁸ **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1946, s.1-4.

¹⁰⁹ **İzmir**, 16 Temmuz 1946, s.1-3.

yapılan tazyiklerin iktidarın muhalefete yer vermeme niyetinde olduğunu ortaya koyduğunu da öne süren Celâl Bayar, konuşmasının sonraki bölümünde DP'nin iktisadi ve malî konulara dair düşüncelerini anlatmıştır.

Bayar konuşmasında II. Dünya Savaşı döneminin getirdiği zorlukları kabul etmekle birlikte, savaş dışı kalmış bir ülkenin aslında ekonomik açıdan savaşın yarattığı imkânlarla gelişebileceğini de kaydetmiştir. Türkiye'de 25 senede yapılan işleri “*övünülecek mahiyette ve ölçüde*” görmediğini de ifade eden DP Genel Başkanı, “...1923 senesine nispetle çok ileri gittiğimiz doğrudur. Ancak memleketimizi dünyadan tecrid ederek mütalaa etmek mümkün olmadığını da gözden uzak tutmamak icap eder” vurgusunu yapmıştır.¹¹⁰ Türk parasının değerinin kaybindan da konuşmasında söz eden Celâl Bayar, CHP iktidarının savaş döneminde Osmanlı borçlarını ödemiş olmakla övündüğünü; ancak ödenenin üzerinde yeni borçlanma yapıldığını da belirtmiştir. Savaş yıllarındaki Varlık Vergisi uygulamasını tenkit eden Bayar, bunun yerine normal ve adil vergiler koyarak aynı paraların toplanabileceğini de öne sürmüştür.¹¹¹ Temel ihtiyaç maddelerine ağır vergiler yüklemeyi doğru bulmadıklarını da anlatan DP Genel Başkanı Bayar, konuşmasının son kısmında ilk defa tek dereceli olarak yapılacak 21 Temmuz seçimlerinin “*tarihî bir dönüm noktası*” olacağını ve milletin egemenliğini doğrudan kendi eline alacağını bildirmiştir.¹¹² Bayar'ın İzmir'deki bu ilk seçim mitinginde daha çok iktidar partisi eleştirisinde bulunması ve iktidara geldikleri takdirde neler yapacaklarından söz etmemesi önemli bir husustur. Bayar, İzmir'de dikkat çektiği parti başkanlığı ile devlet başkanlığının aynı kişide birleşmesi hususunu daha DP'nin kurulduğu devrede dile getirmiş ve bu tür eleştirileri 1950'ye kadar sürdürmüştür.¹¹³ Gazetelerde Bayar'ın İzmir mitingini 30-40 bin civarında vatandaşın dinlediği ve bir saat kadar süren konuşmanın sıklıkla alkışlarla kesildiği de belirtilmiştir. Celâl Bayar ve beraberindekiler gece saatlerinde Ödemiş'e hareket etmişlerdir.¹¹⁴ Bayar'ın kendisini uğurlayanlara, “*Biz sizden rey istiyoruz, siz bizden ne istiyorsunuz?*” sualine karşılık, “*İstikbalimizin daha iyi olmasını istiyoruz*” cevabı almıştır.¹¹⁵ DP Genel Başkanı'nın Ödemiş dışında Tire, Bayındır, Torbalı gibi İzmir'in uzak bölgelerine de gideceği kaydedilmiştir.

¹¹⁰ **İzmir**, 16 Temmuz 1946, s.3.

¹¹¹ **İzmir**, 16 Temmuz 1946, s.3.

¹¹² **İzmir**, 16 Temmuz 1946, s.4.

¹¹³ (Ahmet Gülen, **Türkiye'de Partili Cumhurbaşkanlığı Tartışmalarının Kısa Tarihçesi (1923-1950)**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2018.)

¹¹⁴ **İzmir**, 16 Temmuz 1946, s.1-4.

¹¹⁵ **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1946, s.4.

Celâl Bayar, geç saatlerde geldiği Ödemiş'te büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Burada Atatürk'e dair hatıralarından da söz eden DP Genel Başkanı 21 Temmuz günü yapılacak seçimleri önemsediklerini anlatarak, *“Biz reylerin vatandaşın dilediği gibi kullanmasını istiyoruz. Tazyik ve müdahalelerle verilecek reylerle millî irade tecelli etmez. Bu bir komedyadır, biz ise, ciddi bir iş üzerindeyiz. Millete karşı büyük bir mes’uliyet aldık sizler kimi isterseniz onu doğrudan seçeceksiniz. Artık simsarları bir yana alın hakiki mal sahibi işini simsarsız görecektir...”* demiştir.¹¹⁶ Bu ifadelerle ilk kez yapılacak tek dereceli seçime vurgu yapan Bayar, vaktin çok geç olduğunu söyleyerek sözlerini noktalaması üzerine gelen alkışlara karşılık, *“Celâl Bayar[']ı çok alkışlamayınız, Galip Hoca kıskanır”* mukabelesinde bulunmuştur. Ödemiş'te ertesi gün de bir konuşma yapan Bayar CHP kurulurken, Atatürk'ün başkan ve kendisinin kâtip olduğunu, O'nun ölümünde de genel başkan olduğunu söylemiş ve *“...bunu bırakabilmenin ne kadar acı bir mesele olduğunu siz takdir edemezsiniz. Fakat size faydalı olabileceğimi bilseydim her şeye rağmen orada oturur, size faydalı olma[']ya çalışırdım...”* demiştir.¹¹⁷ Bayar'ın bu sözlerle aslında kuruluşundan beri içinde yer aldığı CHP'den kopmayı istemediği fakat buna mecbur kaldığını vurgulaması önemlidir. Bayar, CHP'den DP'ye giden yolda kişisel mücadelesini özetlediği konuşmasında *“Büyük, küçük hiçbir zatın aleyhinde değilim. Aramızda bir memleket davası bir prensip davası ve görüş farkı vardır. Bunu karşılıklı şiddetle müdafaa etmek mevkiindeyiz. Bunu da memleketin iyiliği burada olduğu için yapıyoruz.”* değerlendirmesinde bulunmuştur.¹¹⁸ DP Genel Başkanı Celâl Bayar böylece ne Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı İnönü'yle ve ne de diğer CHP'lilerle şahsi bir meselesi bulunmadığını ve çok partili siyasal yaşama ve prensiplere inandığı için DP'yi kurduğunu ortaya koymuştur. Bayar, Ödemiş'ten ayrılmadan önce Millî Mücadele günlerinde silah arkadaşı olan İsmail efenin kabrini de ziyaret etmiştir.¹¹⁹ Celâl Bayar ve beraberindekiler Tire ve Bayındır'da da halkla görüşmeler yaptıktan sonra Aydın'a geçmiştir.

Celâl Bayar, Aydın'da da seçmenlere hitaben bir konuşma yapmıştır. Menderes'in konuşmasından sonra kürsüye gelen Bayar, konuşmasında Aydınlıların geçmiş hizmetlerinden övgüyle bahsettikten sonra *“...Benim de sizin yanınızda bulunmam medarı iftiharımdır. Sizlerin yanında iftihar duyuyorum. Önümüzdeki seçim memleketi*

¹¹⁶ İzmir, 16 Temmuz 1946, s.4.

¹¹⁷ İzmir, 18 Temmuz 1946, s.1.

¹¹⁸ İzmir, 18 Temmuz 1946, s.1.

¹¹⁹ İzmir, 16 Temmuz 1946, s.4.

saadete kavuşturacaktır. Bu saadeti temin etmek sizin elinizdedir.” demiştir.¹²⁰ Bayar’ın sonraki uğrak noktası Aydın’ın önemli ilçelerinden Nazilli’dir. Buraya Köşk, Sultanhisar ve Atça bucaklarına uğrayarak gelen Celâl Bayar, büyük bir ilgi gördüğünü Nazilli’de de bir konuşma yapmıştır. Buradaki Nazilli Basma Fabrikası’nın tarihçesinden söz eden Bayar, üreticinin zor şartlarda yetiştirdiği pamuğun fabrikada ürüne dönüştüğünü; fakat son senelerde pamuğa el koyma nedeniyle yüksek maliyetli bu ürünün ucuz fiyatlarla hakiki değerini bulamadığını ifade etmiştir.¹²¹

İ-CELÂL BAYAR’IN SÖYLEMLERİNE KARŞI İKTİDAR BASINININ DEĞERLENDİRMELERİ

DP Genel Başkanı Celâl Bayar’ın mitinglerdeki konuşmaları iktidar yanlısı basında ve iktidar mensupları arasında tepkiyle karşılanmıştır. Örneğin Hüseyin Cahit Yalçın, DP’yi “bir meçhul” olarak ele aldığı makalesinde bu partinin kuruluşundan beri değiştiğini ve bu değişikliği salt bir seçim mücadelesiyle izah edemeyeceklerini savunmuştur. Yalçın, Bayar’a yönelik eleştirilerle dolu yazısında kısaca şu hususlara değinmiştir: “...Daha ilk adımda Celâl Bayar’ın irade zâfi göze çarptı. Etrafına iyi evsafa arkadaş toplı[a]yamadı... Fuat Köprülü’nün ecnebi gazetelerinde doğrudan doğruya memleketi ve milleti aleyhinde yaptırdığı propagandayı beğenmemekle beraber ona mani olmak cesareti gösteremedi. Yavaş yavaş sevk ve idare kudreti Celâl Bayar’ın elinden çıktı. Yanındakilerin hepsi... Bayar’ı gölgede bırakmış gibi görünmeğe başladılar...”¹²² Yalçın’ın Celâl Bayar’ın DP’deki liderlik vasfını ve otoritesini kaybetmekle itham ettiği yazısının devamında da “..Demokrat Partisi.. gerçekten başsız bir hale gelmiştir. İnsicam ve vahdetini kaybetmiştir...” değerlendirmesinde bulunduktan sonra bu partinin örgütlenmesine dair görüşlerini şöyle açıklamıştır: “...bu kadar kısa bir zamanda bu kadar geniş ve umumi bir teşkilâtı kurmağa vakit yoktur. Demokrat Partisi kendisine kim gelirse onu göğsüne basmaktan başka bir şey yapmıyor. Çünkü bozukluk iptida merkez teşkilâtında başlamış ve Celâl Bayar duruma hâkim olmaktan çıkmıştır.”¹²³ İktidar tarafının DP’ye bakış açısını özetleyen ve bir hayli sert üslupla kaleme alınan Hüseyin Cahit Yalçın’ın yazdıklarından muhalefetin gittikçe genişlemesinden ve halk arasında ilgi görmesinden rahatsızlık duyulduğu anlaşılmaktadır. Yalçın’a göre yeni bir

¹²⁰ **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1946, s.3.

¹²¹ **İzmir**, 18 Temmuz 1946, s.4.

¹²² **Tanin**, 17 Temmuz 1946, s.1.

¹²³ **Tanin**, 17 Temmuz 1946, s.1.

partinin taşrada bu kadar süratle örgütlenmesini olanaksızdır; ancak neden bu partiye yeterince örgütlenme olanağı tanınmadan seçimlere gidildiği hususunda herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. DP'yi ayrıca Rusya yanlısı olmakla itham eden ve Rusların bu partiyi desteklediğini öne süren Yalçın, “...Bayar... Ödemiş nutkunda da meselenin mahiyetini anlamamazlığa geliyor ve Bolşevikler hakkında bir kelime söylemek cesaretini kendinde bulamıyor...”¹²⁴ sözleriyle DP'yi itham etmiştir. Ne var ki bu tür sübjektif değerlendirmelerin, Bayar'ın Rus yanlısı olmadıklarına dair beyanlarına rağmen, devam etmesinin 1946 seçimlerini gergin bir ortama sürüklediği ortadadır. CHP'nin bir başka önemli ismi Kocaeli milletvekili Nihat Erim de yeterli siyasî kadrolara ve teşkilatlanmaya sahip olmadan DP'nin iktidara talip olmak yerine TBMM'de kontrol işlevi görmesi gerektiğini ve bu partinin hangi kadrolarla ve hangi tecrübeyle Türkiye'yi yönetmeye talip olduğunu sormuştur.¹²⁵ İktidar yanlıları tarafından öne sürülen görüşlere rağmen DP Genel Başkanı Celâl Bayar, seçimleri için faaliyetlerine Marmara Bölgesi çalışmalarıyla devam etmiştir.

K-CELÂL BAYAR'IN BALIKESİR, BURSA VE İSTANBUL'DAKİ SİYASÎ FAALİYETLERİ

Ege Bölgesi'ndeki seçim faaliyetlerinden sonra İzmir üzerinden¹²⁶ Balıkesir'e gelen DP Genel Başkanı Celâl Bayar, gece geç saatlerde ulaştığı şehirde kalabalık bir halk kitlesi tarafından karşılanmıştır. Celâl Bayar, Balıkesir'de de gece saat 24:00'e gelirken DP binası önünde toplanan halka bir konuşma yapmıştır. Kendisine gösterilen ilgiye teşekkür eden Bayar, 1946 seçimlerinin önemine dair şunları söylemiştir: “...reyleriniz vicdanınızdan kopup gelmelidir. Bunun için seçim tamamen serbest olmalıdır. Ancak bu şartlar dahilinde rey verildiği zamandır ki millî hakimiyet tam manasile tezahür etmiş olur...”¹²⁷ Seyahatleri esnasında şikâyetler dinlediğini ve “kanaatler üzerine tahakküm etmek” isteyenler bulunduğunu da söyleyen Celâl Bayar, “Bu, işlenmiş cinayetlerin en büyüğüdür ve kanun bunları asla affetmez” değerlendirmesi yapmıştır. Bayar, aynı hususa basına yaptığı kısa açıklamada da değinmiş ve İzmir'deki şikâyetlere dair “Bu mıntıkadaki duruma normal diyebilmek güçtür. Bu vaziyet devam

¹²⁴ Tanin, 18 Temmuz 1946, s.1.

¹²⁵ Ahmet Gülen, **Türk Siyasal Hayatında Nihat Erim**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2020, s.78.

¹²⁶ Bayar, güzergâh boyunca Menemen, Bergama, Ayvalık, Edremit'ten geçmiş ve buralarda da halkla görüşmeler yapmıştır. (Cumhuriyet, 19 Temmuz 1946, s.3.)

¹²⁷ Cumhuriyet, 19 Temmuz 1946, s. 3.

ederse Türkiye’de serbest bir seçimin yapılmış olduğunu iddia etmek çok fazla olacaktır” demiştir.¹²⁸ Aslında DP Genel Başkanı Bayar’ın bu sözleri olası seçim yolsuzlukları ve baskılar hakkında iktidara yapılmış bir erken uyarı niteliğindedir. Sonrasında ’46 seçimleriyle ilgili tartışmalar hatırlandığında Bayar’ın öngörülerinin haklılığı ortaya çıktığı söylenebilir. Balıkesir yolu üzerindeki Ayvalık’ta varlıklı kişiler tarafından kesilen kurbanlarla karşılaşan Bayar, kısa konuşmasında DP’ye oy vermekle pek çok meselenin çözülmüş olacağını savunmuştur.¹²⁹

Celâl Bayar, seçimlerden bir gün önce seçim bölgelerinden birisi olan Bursa’ya gelecekti. Ancak Bayar’ın Bursa’daki konuşmasının da önüne geçen hadise DP Genel Başkanı’nın İzmir’de yaptığı konuşmanın metninin radyodan yayınlanmasının reddedilmesidir. Gazetelere göre konuşmanın radyodan yayını için DP’nin Basın Yayın Genel Müdürlüğü’ne yaptığı başvuru sonuçlanmış ve *“metinlerin incelendiği ve yayınlanmaya uygun görülmediği”* bildirilmiştir.¹³⁰ Daha önce Başbakan Saracoğlu aracılığıyla radyonun kullanılması için Basın Yayın Genel Müdürlüğü’nün adres gösterilmesinden sonra bu koşulu yerine getiren DP’nin bu talebinin reddi, 1946 seçimleri için *“partiler arasında eşitlik”* ilkesine uyulmadığının kanıtlarından birisidir.

DP Genel Başkanı Celâl Bayar, Balıkesir’den sabah saatlerinde Bursa’ya gitmek üzere ayrılmıştır. Yol üzerindeki Mustafakemalpaşa’da duran ve kendisini karşılayanlara bir konuşma yapan Bayar, Bursalıların hemşehrısı olduğunu anımsatarak; *“...Kendimize güveniyoruz. Programımızda vâdettiklerimizi yerine getirmek azmindeyiz. Siz de bizlere yardım ederseniz bu vâidlerin yerine gelmesi daha kolay ve çabuk mümkün olacak...”* sözleriyle vatandaşların oyunu beklediklerini belirtmiştir.¹³¹ Buradan sonra Karacabey’e geçen DP lideri Bayar, halkın tezahüratları arasında parti binasına gelerek bir konuşma yapmıştır. Burada da oy verirken hiçbir etki altında kalmadan serbest hareket etmenin önemine değinen Celâl Bayar, Karacabey’de idare baskısı olmadığına dair sözlerden memnun olduğunu ifade etmiştir.¹³² Arkasından DP’nin hedeflerinden söz eden Celâl Bayar, *“...birinci emelimiz memleket ve milletin sözünün aşağıdan yukarıya doğru yükselmesidir... Birçok düşmanlarla uğraştık. Birçok istilacıları memleketimizden kovduk. Fakat bugün karşımızda ehemmiyetli bir düşman daha var... Bu düşman fakir ve*

¹²⁸ *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1946, s. 3.

¹²⁹ *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1946, s. 2.

¹³⁰ *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1946, s. 1.

¹³¹ *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1946, s.1-2.

¹³² *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1946, s.2.

sefalettir arkadaşlar. Onu da kovacağız.” demiştir.¹³³ Bayar, Karacabey’deki konuşmasından sonra Bursa’ya doğru yola devam etmiştir. Haberlere göre Bursa’ya 10 kilometre kala yolu kesilen Bayar, burada halktan yoğun ilgi görmüş ve gözyaşlarıyla karşılanmıştır. Bursa’da da aynı şekilde halkın yoğun ilgisiyle karşılanan DP Genel Başkanı, Bursalılara kısa bir konuşma yaparak özetle şunları söylemiştir: “...Sizlere, büyük milletimize, faydalı olmaktan başka bir şey düşünmüyoruz. Bu maksad[t] ve gaye uğruna yılmadan... Neticeye doğru... Yürüyeceğiz...”¹³⁴

Konuşmasından sonra Mudanya’dan deniz yoluyla İstanbul’a giden Celâl Bayar, yolda seyahatleri boyunca karşılaştıklarına ve seçimlere dair basın mensuplarına açıklamalar yapmıştır. DP Genel Başkanı Bayar, bazı yerlerde idare adamları ve jandarmaların baskı yaptıklarını ve vatandaşların siyasî görüşlerinden dolayı taziyik edildiğini söylemiştir. Bayar sınırlı da olsa dürüst hareket eden idare adamlarının oldukları yerlerde sorun yaşanmadığını da belirterek, “...Vatandaşları seçim işlerinde kanaatlar ile başbaşa bırakmak, bugünün ve yarının mühim meselesidir...” demiştir.¹³⁵ Vatandaşın harman zamanı olduğu için tarlasında işinde gücünde olduğunu da söyleyen Celâl Bayar, oy vermeye bu nedenle gelemeyenler bulunacağını ve seçimlerin zamanlamasının isabetsiz olduğunu da ifade etmiştir. Gezilerinde DP’nin artık kurulmuş olduğunun anlaşıldığını da ileri süren Bayar, “Seçim neticesi ne olursa olsun kendimizi kazanmış sayabiliriz.” ifadesini kullanmıştır.¹³⁶ Seçimlerin adil yapılması durumunda kazacaklarından emin olduğunu da anlatan Bayar, iktidar olmaları halinde baskı yapan idare amirlerine karşı ne yapılacağı sorusuna “Bir kin politikası gütm[e]yeceğiz. Gayemiz kanunları hakim kılmaktır” cevabını vermiştir.¹³⁷ Bayar, İstanbul’da milletvekili genel seçimleri için Ankara’ya geçmeden önce bir açıklama daha yapmış ve “Seyahatim sırasında gezdiğim, şehir, kasaba ve köylerde konuştuğum vatandaşlardan gördüğüm iyi kabul beni çok mütehasıs etti. Seçimi Ankara’dan takip edeceğim.” demiştir.¹³⁸ İstanbul’da da bir konuşma yapıp yapmayacağı sorusuna yanıt veren DP Genel Başkanı Celâl Bayar, “Bunu çok isterim ve bu hitabe elzemdır, ancak burada maalesef çok az kalacağım, zira yarın öğle üzeri Ankara[’]ya hareket edeceğim, vaktimin müsaadesizliği beni bu zevkten mahrum ediyor” demiştir.¹³⁹ DP Genel Başkanı Bayar, 21

¹³³ **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1946, s.2.

¹³⁴ **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1946, s.2.

¹³⁵ **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1946, s.2.

¹³⁶ **İzmir**, 20 Temmuz 1946, s.4.

¹³⁷ **İzmir**, 20 Temmuz 1946, s.4.

¹³⁸ **Son Posta**, 21 Temmuz 1946, s.7.

¹³⁹ **Yeni Sabah**, 20 Temmuz 1946, s.3.

Temmuz seçimleri öncesinde İstanbul'dan Ankara'ya gitmiştir. Hareketinden evvel kısa bir demeç veren Celâl Bayar, farklı yerlerden gelen haberlerle iktidar tarafının söylemlerinin uyuşmadığını açıklamıştır. Akşamüzeri geldiği Ankara'da partililer tarafından karşılanan¹⁴⁰ Celâl Bayar, böylece seçim çalışmalarını sonlandırmıştır. 21 Temmuz günü yapılan milletvekili seçimlerinde CHP iktidarda kalırken, Bayar İstanbul milletvekili olarak seçilmiştir.¹⁴¹ DP seçimlere örgütlenme fırsatı bulamadığı 16 ilde katılamamıştır.¹⁴² Ne var ki, türlü baskı ve yolsuzluk iddiaları ile geçen 1946 seçimleri günümüze kadar gelen süren tartışmaları da beraberinde getirmiştir.¹⁴³

¹⁴⁰ **Son Posta**, 21 Temmuz 1946, s.1-7.

¹⁴¹ E.Tuncer, **1946 Seçimleri**, s.266.

¹⁴² M. Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, s.89.

¹⁴³ C. Koçak, **İktidar ve Demokratlar: Türkiye'de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) II**, s.524-532.; C. Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, s.16-17.; R. S. Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş: 1945-1950**, s.89-99.

SONUÇ

Türkiye’de özellikle Cumhuriyet devrinde siyasal partilerin tarihi günümüze kadar gelen süreçte ağırlıklı olarak lider bazlı olarak incelenmektedir. Cumhuriyet döneminde kurulan partiler arasında lider bazlı ele alınan partilerden birisi de DP’dir. Ne var ki, DP’nin iktidar olduğu dönemdeki lideri Adnan Menderes ve politikaları üzerine araştırmalar yapılırken; bu partinin 1946-1950 arasında genel başkanlığını üstlenmiş olan Celâl Bayar ve onun muhalefet tarzı yeteri kadar irdelenmemiştir. İlk gençlik senelerinden itibaren politikayla ilgilenen ve 1923 yılında bu partinin kurulduğu dönemden itibaren CHP’de aktif görevler üstlenen Bayar, 1945 sonrası yeniden yapılanan Türk siyasal yaşamına bu defa muhalefet partisi lideri olarak hizmet etmiştir. Celâl Bayar’ın Kemalist ekolden gelen bir siyasetçi oluşu onun Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve CHP’liler tarafından bir muhalefet lideri olarak kabul edilmesinde önemli bir faktör teşkil etmiştir. 1946’da kurulan ve kısa zamanda iktidardaki CHP’nin politikalarından şikâyetçi olanların benimsedikleri bir siyasi parti olan DP, kuruluşu üzerinden henüz bir yıl dahi geçmeden milletvekili genel seçimlerine katılmıştır. Erken seçim kararının TBMM’den çıkmasından sonra seçim mücadelesine girip girmeme hususunda kısa süre kararsız kalan DP, Türk demokrasisi içinde var olduğunu kanıtlama ve antidemokratik olarak nitelediği yasalar ve düzenlemelerle ilgili eleştirilerini halka anlatma adına seçim mücadelesine girme kararı almıştır. 1946’da yapılan belediye seçimlerine iştirak etmeyen DP’nin kurulmasından sonraki ilk ciddi sınavı milletvekili genel seçimleridir.

Milletvekili genel seçimlerine katılma kararı alan DP’nin ve onun genel başkanı Celâl Bayar’ın önünde seçim kampanyası ve propagandaları için sadece 18 gün kalmıştır. Yetersiz olduğu çok açık olan bu süre zarfında DP Genel Başkanı Bayar başta İstanbul (2 kez), İzmir ve Ankara olmak üzere sekiz farklı ilde ve yaklaşık olarak 16 ilçe yahut beldede seçmenlerle bir araya gelerek konuşmalar yapmıştır. Bayar, o dönemki seçim kanununa göre milletvekili adaylığını koyduğu üç ilin ikisinde (Bursa, İzmir) seçim propagandası konuşması yapmış; ancak zaman darlığı nedeniyle İstanbul’da bu fırsatı bulamamıştır. Muhalefeti destekleyen gazeteler Celâl Bayar’ın faaliyetlerine geniş şekilde yer ayırırken, iktidar tarafı bu faaliyetlere sınırlı şekilde verilmiştir. Kısıtlı imkânlarla yapılan seçim çalışmaları ve konuşmaları boyunca Bayar, iktidar basınının eleştirileriyle karşılaşmış; ancak daha çok onun “*şahsiyatına*” ve lideri olmasına rağmen DP’yi kontrol edemediğine, DP’nin örgütlenme tarzına ve Rus yanlısı olduğuna dair eleştiriler yöneltilmiştir. Bu tür tenkitlerin 1946 seçimleri öncesinde gerilimi ve DP’ye yönelik engellemeleri ve baskıları arttırmaktan başka bir işlevi olmadığı ortadadır.

Bu noktada DP Genel Başkanı Bayar'ın seçimlere yönelik siyasî faaliyetleri sırasında radyodan yararlanma gibi devrin en etkili iletişim aracından mahrum bırakılması, İzmir mitingine dair afişlerin toplatılması gibi bir takım engellemelerle karşılaştığı gözlenmiştir. Türk demokrasisinin henüz kuruluş aşamasında DP'nin karşılaştığı güçlükler-özellikle radyonun kullanımının engellenmesi- propaganda çalışmalarına olumsuz bir etki yapmıştır. Konuşmalarında daha çok CHP iktidarına yönelik eleştiriler yönelten Celâl Bayar, ayrıca idareden partilerine ve parti mensuplarına yapılan baskılardan söz etmiş ve serbest seçim yapılması için bunların önlenmesini istemiştir. Adana tarafında MKP mensuplarının da Bayar'a kendilerine baskı yapıldığından söz edişleri, bu tür olguların sadece DP için değil, aynı zamanda diğer muhalefet partileri için de geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Sohbet ve konuşmalarında zaman zaman Atatürk'ten ve anılarından da söz eden DP Genel Başkanı Bayar, bir anlamda bu sözlerle kendisinin Kemalist ekolden geldiğini anımsatarak DP üzerinde iktidar kesiminin yoğunlaştırdığı olumsuz propagandayı etkisiz kılmaya çabalamıştır. Bayar, yaşı itibarıyla siyasal mücadelesinin sonlarında olduğunu vurguladığı bir konuşmasında da demokrasi mücadelesini gençlerin sahiplenmesi gerektiğini ve Türkiye'de demokratik nizamın yerleşmesi için gençlere ihtiyaç bulunduğunu ifade etmiştir. DP Genel Başkanı Celâl Bayar'ın ayrıca millî iradeyi tamamlayıcı bir unsur olacaklarına dair söylemleri de önemlidir. Bayar, böylece DP'yi Türk demokrasisinde halkın egemenliğini tamamlayıcı bir unsur olarak değerlendirdiği görülmüştür. Bu sonraki yıllarda tek parti devrinde millî egemenliğin bulunmadığına dair tezlere bir dönem o sistemin içinde olan Celâl Bayar tarafından verilmiş bir cevap niteliği taşımaktadır. Vatandaşlardan DP'yi oy vermelerinden ziyade oylarını "serbestçe" kullanmalarını telkin eden Bayar, TBMM'de çoğunluğu elde etmeleri durumunda programlarını uygulayacaklarını açıklamıştır. Ne var ki, türlü baskı ve usulsüzlük uygulamaları altında yapılan 1946 seçimlerinden DP ikinci parti olarak çıkabilmiştir.

KAYNAKÇA

1- Resmî Yayın ve Tutanaklar

TBMM Tutanak Dergisi, XXIV/61 Ankara, 1946, s.125

2- Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

İzmir

Son Posta

Tanin

Ulus

Vatan

Yeni Sabah

3-Sözlü Tarih Çalışmaları

Nilüfer Gürsoy (Celâl Bayar'ın kızı/eski siyasetçi)

4- Kitaplar

Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yayın, İstanbul, 2007.

Akşin Sina, **Kısa Türkiye Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Albayrak, Mustafa, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004.

Baban, Cihad, **Politika Galerisi: Büstler ve Portreler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.

Bayar, Celâl, **Başvekilim Adnan Menderes**, (Haz. İsmet Bozdağ), Truva Yayınları, İstanbul 2010.

Bilâ, Hikmet, **CHP: 1919-2009**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Burçak, Rıfki Salim, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş: 1945-1950**, Olgaç Matbaası, Ankara, 1979

Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri: Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar: 1946-1950, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

- Çavdar, Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950**, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- Demirel, Tanel, **Türkiye'nin En Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Deringil, Selim, **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Emrence, Cem, **99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Erer, Tekin, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1966.
- Eroğul, Cem, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara, 1990.
- Gevgilili, Ali, **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.
- Giritlioğlu, Fahir, **Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii I**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.
- Goloğlu, Mahmut, **Demokrasiye Geçiş: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV 1946-1950**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- Gülen, Ahmet, **Türkiye'de Partili Cumhurbaşkanı Tartışmalarının Kısa Tarihçesi (1923-1950)**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2018.
- Gülen, Ahmet, **Demokratikleşme Sürecinde Mareşal Fevzi Çakmak'ın Siyasî Faaliyetleri (1946-1950)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2019.
- Gülen, Ahmet, **Türk Siyasal Hayatında Nihat Erim**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2020.
- Gürün, Kâmuran, **Türkiye-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- Karpat, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller**, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Kili, Suna, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları., 1976.
- Koçak, Cemil, **İktidar ve Demokratlar: Türkiye'de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) II**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce C.2.: Kemalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Öymen, Altan, **Bir Dönem Bir Çocuk**, Doğan Kitap, İstanbul, 2002.
- Toker, Metin, **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasî Partiler**, Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, İstanbul, 1952.

Tuncer, Erol, **1946 Seçimleri**, TESAV Yayınları, Ankara, 2008.

Turan, Şerafettin, **Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi Cumhuriyet Halk Partisi**, TÜSES Yayınları, İstanbul, 2000.

Türkiye ve NATO, Türk-Atlantik Derneği Yayınları, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık Sanayii.

Yazgan, Yazgan, **Önce Radyo Vardı**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2006.

Yeşil, Ahmet, **Türkiye’de Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Zürcher, Eric Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

5-Makaleler

Gülen, Ahmet, “*Karşılaştırmalı Bir Yöntemle SCF ve DP’nin Kuruluşuna Bakış*”, **İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 54, Mart 2016, s.129-149.

AYRILIKÇI BİR CEMİYET: DİYARBAKIR KÜRT KULÜBÜ'NÜN FAALİYETLERİ VE KAPATILMASI

A SECESSIONIST COMMUNITY: ACTIVITIES AND CLOSURE OF THE DIYARBAKIR KURDISH CLUB

Kadir KURT*

ÖZ

Diyarbakır Kürt Kulübü, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nde kurulan ve ülke sınırları içinde bulunan bir kısım toprakta bağımsız Kürt devleti kurmayı amaçlayan müstakil bir kuruluştur. Kürtleri tek çatı altında toplayarak Kürt İttihadı gerçekleştirmek ve Osmanlı'dan kopmak amacındaydı. Zor zamanlardan geçilen bir dönemde kurulan kulüp, bağımsızlığa giden yolda dönemin yabancı devlet temsilcileriyle temas kurdu ve yardımlarını istedi. Kulübün bu hareketi ilgilerin üzerine çevrilmesine neden oldu. Anadolu'ya daha yeni çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın yanı sıra bölgedeki askeri, mülki, adli makamların da dikkatini çekti. Mustafa Kemal Paşa ise bölgede Kürt İttihadı fikrine karşılık Millî İttihat fikriyle hareket etti. İngilizler de bu dönemde Kürt politikasını şekillendirmek adına bölgeye ajanlar gönderdi ve Kürt ileri gelenleriyle temaslar kurdu. Bu noktada kulüp, İngilizlerin Kürt siyasetinde kanaat uyandırması açısından önemliydi. Osmanlı Devleti ise bölgede "idâre-i maslahat" fikriyle hareket ediyordu. Sonunda Kürt Kulübü, Sadaret Makamı'na taşınacak derecede bir sorun haline geldi.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Kürt Kulübü, 1919 Kürt Kulübü, Kürt İttihadı, Ekrem Cemilpaşa, Binbaşı Noel.

ABSTRACT

Diyarbakır Kurdish Club was a self-contained institution which was established in the Ottoman State after the First World War and aimed to establish an independent

*İstanbul Üniversitesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi: kadir.kurt@windowslive.com, ORCID: 0000-0002-2793-9056: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Kadir Kurt, "Ayrılıkçı Bir Cemiyet: Diyarbakır Kürt Kulübü'nün faaliyetleri ve Kapatılması", Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, X, S.1, (Temmuz-2021), s.99-131. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

Kurdish state in the lands of country's borders. It aimed to realize Kurdish Confederation by gathering the Kurdish under a single roof and to break off from the Ottoman Empire. The club which was established in a difficult period made contacts with foreign government representatives and asked for their help on the way of independence. This action of the club drew attention. It also drew the attention of Mustafa Kemal Pasha who had just arrived in Anatolia as well as the military, civil and juridical authorities in the region. Mustafa Kemal Pasha acted against the Kurdish Confederation idea with National Confederation idea. The English sent agents to the region in order to shape the Kurdish policy and made contacts with Kurdish leaders. At this point, the club was important in terms of shaping opinion in the Kurdish policy of the English. Ottoman Empire acted with the idea of "*idare-i maslahat*" (appeasement policy). Finally, the Kurdish Club became a problem that would be discussed in the Prime Ministry.

Keywords: Diyarbakır Kurdish Club, 1919 Kurdish Club, Kurdish Confederation, Ekrem Cemilpaşa, Major Noel.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nın ardından 30 Ekim 1918'de şartları ağır bir mütarekeye imza atmıştı. Barış antlaşmasının yapılabilmesi için savaş halini ortadan kaldıran mütareke, Osmanlı Devleti için uygulamada bir işgal planıydı ve yenilen devletlerin tutumu endişe yaratıyordu. Bu endişe kurtuluş çareleri aramayı getirdi ve hepsinin kendine göre bir kurtuluş karakterizesi olan cemiyetler kurulmaya başlandı. Bunların içinde millî menfaatlerle örtüşenlerin yanı sıra vatani ve millî olmaktan uzak cemiyetler de kuruldu. Ayrıca I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Wilson İlkeleri'nin maddeleriyle de kamuoyu meşguldü. Kendini millet olarak gören her unsur bu ilkelerdeki alakalı maddeyle umutlarını yeşertiyor, faaliyetlere girişiyordu. Diğer taraftan yenilen devletlerin kaderlerinin çizildiği Paris Barış Konferansı da I. Dünya Savaşı'ndan bir süre sonra toplandı ve barış görüşmeleri başlatıldı. Bu konferansta Osmanlı'ya karşı tavır, konferanstan çıkacak sonuç hakkında ipuçları veriyordu. Anadolu'da ise yenilen devletlerin haksız ve bahaneyle bakan işgal ve uygulamalarına karşı devlet mekanizmasındaki bazı unsurlar tepki göstermeye, Millî Mücadele filizlenmeye başlamıştı. İlerde izlenecek politikaları ve besleyecekleri çıkarları adına yanlış yapmak istemeyen İngilizler ise bilgi edinmek için bölgede birçok faaliyete girişmişlerdi.

Böyle bir ortamda kurtuluşu Osmanlı'dan kopmakta gören unsurlara bir yenisi eklendi. Faaliyetleri ve özellikle kurucu başkanının siyasi kimliği ile gerek Millî Mücadele yıllarının başında gerek bu yıllara denk gelen İstanbul Hükümetleri döneminde, gerekse kimlik ve tarih arayışı içindeki Kürtçülük hareketinde Diyarbakır Kürt Kulübü adından söz ettirdi. “*Kürt ittihadı*” iddiasında bulunan kulüp, Türkiye'nin güneydoğusunda kalan bir bölgede bağımsızlık istedi, bunu gerçekleştirmek için silahlı ayaklanma hesapları bile yaptı. Yabancı devletlerin desteği aranmaktan da çekinilmedi, En sıkıntılı zamanlardan birinde devletin ve yeni filizlenmeye başlayan Millî Mücadele'nin çalışmaları güçleştirildi. Kürt Kulübü, Kürt İttihadı iddiasında bulunurken bu güçlüğün üstesinden gelebilmek için Mustafa Kemal Paşa “*Millî İttihat*” fikrini öne sürdü. Osmanlı idaresi ise “*idâre-i maslahat*” fikriyle hareket etti, sorunların çözümünü bu esasa dayandırdı. İngilizler ise bölgedeki Kürt politikasını daha yeni şekillendirme aşamasındaydı ve kulüp, onların Kürt siyasetinde kanaat uyandırması açısından önemliydi.

Diyarbakır Kürt Kulübü'nün kuruluş tarihi net olarak tespit edilememiştir. Ancak 1919 yılı başlarında kurulduğu tahmin edilmektedir. Nitekim Diyarbakır Valiliği'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen bir telgraftan anlaşıldığına göre 6 Şubat 1919 tarihi itibarıyla kulübün nizamnamesi hazır haldedir.

Kulüp, Ekrem Cemilpaşa'ya göre Kürdistan Cemiyeti, amcazadesi Kadri Cemilpaşa'ya göre ise Kürdistan Teali Cemiyeti adıyla kuruldu. Bunlara rağmen halk arasında ve Valiliğin resmi yazışmalarında Kürt Kulübü, bazen de Osmanlı Kürt Teali Cemiyeti/ Kürdistan Teali Cemiyeti ismi tercih edildi. Çalışmamızda İstanbul'daki Kürdistan Teali Cemiyeti ile karıştırılmaması adına Kürt Kulübü ismi kullanılmıştır. Kürt Kulübü'nün, merkezi İstanbul'da olan Kürdistan Teali Cemiyeti'nin bir şubesi olduğu hakkında genel kabul olmasına rağmen yaptığımız araştırma, Diyarbakır'daki Kürt Kulübü'nün Kürdistan Teali Cemiyeti ile fikri yakınlığı olsa da bağımsız hareket ettiğini ortaya çıkarmıştır. Gerek arşiv belgeleri gerek Ekrem Cemilpaşa'nın hatıralarında, Kürt Kulübü'nün Kürdistan Teali Cemiyeti'nden bağımsız hareket ettiğini destekler nitelikte bilgiler mevcuttur.

Kulübün kuruluşuyla ilgili kısım Ekrem ve Kadri Cemilpaşa ile bir nebze Doktor Fuat'ın anlatımlarına dayanmaktadır. Ne yazık ki bu üç kaynak dışında kulübün kuruluşu ile ilgili başka herhangi bir vesikaya ulaşılamamıştır. Ancak kulübün faaliyetleri ve kapatılması ile alakalı olan bilgiler arşiv vesikaları ve çeşitli kaynaklarla desteklenebilmiştir. Burada hemen belirtmekte fayda var ki gerek hatıralar, gerek arşiv

belgeleri arasında çok büyük görüş ayrılıkları yoktur. Bu da konunun izlenişi hakkında doğruluk payını artırmaktadır.

DIYARBAKIR KÜRT KULÜBÜ VE FAALİYETLERİ

1- Gülşeni Toplantısı ve Kulübün Kuruluşu

I. Dünya Savaşı'nın son bulmasının ardından Ekrem Cemilpaşa Diyarbakır'a döndü. Bir süre sonra Çerhizade Fikri ve Ganizade Reşat isimli arkadaşları da buraya geldiler. Ekrem Bey'in bu iki arkadaşı kendisiyle aynı fikirdeydi ve bir şeyler yapma gayretindeydiler. Bu yüzden kendilerine göre yapılması gereken hakkında günlerce görüş alışverişinde bulunabildiler. Sonunda Ekrem Cemilpaşa'nın babası Kasım Bey'e de danışıldı ve Kasım Bey'in ifadesi ile “*büyük fırsattan istifade*” edilmesi kararlaştırıldı.¹

Bize göre bu “*büyük fırsat*” üç kısımdan oluşabilirdi. I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu Mondros Mütarekesi bunlardan ilki olsa gerekti. Mondros Mütarekesi'nin yedinci ve yirmi dördüncü maddelerini uygulamaya sokmak için bir karışıklık çıkarılabilir ve müttefiklerin buraları işgali sağlanabilirdi.² Zira İngilizler Urfa'ya kadar gelmiş, burayı da işgal etmişlerdi. Diyarbakır'ın ve çevre yerlerin işgali sağlandıktan sonra geriye İngiltere mandasında bir Kürdistan'ın tesis edilmesi kalacaktı. İkinci “*büyük fırsat*” ise ilkinden daha önemliydi ve Kürt Kulübü daha çok buna göre hareket ediyordu. Uluslararası destek, buna uymakla sağlanabilirdi.³Bu fırsat Wilson İlkeleri'nin devletin sınırları içindeki diğer

¹ Ekrem Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, Beybun Yayınları, Ankara, 1992, s. 27.

² Mondros Mütarekesi'nin yedinci maddesine göre İtilaf devletleri güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durumda istedikleri stratejik noktayı işgal edebileceklerdi. Mütarekenin yirmi dördüncü maddesine göre ise Vilayat-ı Sitte'de (Erzurum, Van, Ma'mûretü'lAzîz, Diyarbakır, Sivas, Bitlis) karışıklık meydana gelirse İtilaf devletleri buraları işgal edebilecekti. (Mondros Mütarekesi metni için: Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, I, Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s. 519-524.)

³ Türkler, yenik çıktıkları I. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ilişkilerde yok sayıldılar. Bu durumun ortadan kaldırılması için gerek İstanbul Hükümetleri gerek Millî Mücadele önderleri, tıpkı Kürt Kulübü'nün kendi istediklerini gerçekleştirmek için yaptığı gibi bir dönem Wilson İlkeleri'ne göre politika belirleme yolunu seçti. Ancak Türkler zaten var olan devletlerini yalnızlıktan kurtarmak için bunu denerken bazılarıysa aidiyetliklerini devlete dönüştürmek için bu prensipleri kullandılar. İstanbul Hükümetlerinin, Millî Mücadele'nin ve Kürt bağımsızlığını talep edenlerin her birinin kendine göre yorumlayabildiği ve kullanabildikleri bu ilkelerin ne derece esnek bir politik dizin içerdiği açıktır. Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas Valisi Reşit Bey'e 4 Mart 1920'de gönderdiği telgraf bu duruma örnekti. Basına dönük lisan ve yayın politikalarını düzenleme hakkında talimatları içeren bu telgrafta, “*Wilson Prensipleri'nin daima her millet için müdafaa-i hukuk esası olduğunu göstermek*” yolunda yayın politikalarını belirlenmesi, tıpkı Kürt bağımsızlığını talep edenler gibi bir dönem Millî Mücadele'nin de politikalarını Wilson Prensipleri'ne göre oluşturmak mecburiyetinde bırakılmasına güzel bir örnektir. (Telgraf için: **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, (Haz. Nimet Arsan), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1964, s.239-240.)

ulusların yaşam güvenlikleri ve özerk gelişimlerinin sağlanmasını öngören on ikinci maddesi idi. Üçüncü fırsat da bölgedeki otorite boşluğu idi. Böylece rahat hareket imkânı vardı. İşte bunlardan Diyarbakır Kürt Kulübü'nün kuruluş amacı çıkarıldı. Ekrem Bey'in anlatısına göre Kasım Bey "*Kürt milletini zulümden, esaretten kurtarmak için çalışmanın farz olduğuna*" inanmıştı.⁴ Ancak Ekrem Cemilpaşa, babasını böylesine tasvir etse bile Kasım Bey, Diyarbakır'da kurulacak olan Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nde yer alacaktı. Bölgede işgalci konumunda olan düşman İngilizlerle ittifak dahi yapılmasını meşru gören Ekrem Cemilpaşa'ya göre babasının da aynı fikirde olduğuna yönelik anlatım yapmak beklenmedik bir şey olmasa gerek. Yine onun anlatımına göre Kulübün kuruluşunda en büyük role sahip olan belki de Kasım Bey idi. Çünkü yapılacak faaliyetler için ilk elden yardım eden o olacaktı. Ekrem Cemilpaşa ve iki arkadaşı kendisine danıştıkları sırada, oğlunu ve arkadaşlarını gayretlendirmekten başka, ümitlerini kuvvetlendirecek ve onları sevindirecek şeyler de söylemişti. Ayrıca Kasım Bey, oğlu ve iki arkadaşına maddi-manevi yardımlarını da esirgememişti. Bu cümleden olarak ilkin kiradaki evlerinden birini kiracılarından alıp onlara verdi. Diğer taraftan kendi yaşındaki "*güvenilir ve nüfuz sahibi*" kimselerden taraftarlar kazanarak "*alttan alta işliyordu.*" Oğlu ve arkadaşları ise Kasım Bey'den aldıkları "*cesaret, gayret, ihtiyat ve kemali keremi*" ile çalışıyorlardı.⁵

Kasım Bey, kulüp kurulmadan önceki, hatta kulübü vücuda getiren akış içerisinde kendi yaş grubundan olan "*ihtiyarları*", Ekrem Cemilpaşa ise "*gençleri*" temsil ediyordu. Bu da "*Kürt İttihadi*" iddiasında bulunacak bir kulübün daha kuruluşunda ikiye bölünmesi anlamına geliyordu. Ancak buna daha sonraları kulüp başkanlığının Kasım Bey'e devredilmesiyle çözüm bulunacaktı. Kulübün kuruluşuna giden bu akış içerisinde faaliyet gösteren ihtiyarlar ve gençler, karşılıklı ve gizli olan bir toplantıda yaptıkları hesaplar sonucu taraftarlarının arttıklarını gördüler. Fakat bu taban arayışını tekrar incelemeye gerekli gördüler ve Kasım Bey son icraatı yapmak üzere yetkiliydi. Kürtçülüğün sonraki aşamalarında da değişmeyecek olan lider yaratma çabası burada da kendini gösterdi ve hareket, yine kendini bir "*bilene*" havale etti. Bu durum Ekrem Cemilpaşa'ya göre "*devri kadimden beri aileye riayet eden*" Diyarbakırlılar için garip olmayan bir durumdu. Üç gün sonra tekrar bir toplantı yapıldı. "*Bazı mühim meselelerin müzakeresi için umumi ve aleni bir içtima*" yapılması kararlaştırıldı ki bu, o zamana değin gizli faaliyet gösteren grubun halka açık ve izinli

⁴E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 27.

⁵E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 27.

olarak ilk düzenlediği toplantı olacaktı. Toplantı için kararlaştırılan yer Şeyh Ahmet Gülşeni Efendi'nin tekkesi idi⁶. Kasım Bey, şeyhin oğullarından biriyle ahbaptı ve mesele şeyhe bu oğul vasıtası ile aktarılmış, şeyh “kazanılmıştı”. “Kürt İttihadi” dini desteğini edinmiş, olağanüstü değil, tipik işleyen sürece başka bir örnek olmuştu. Toplantı için Ekrem Cemilpaşa Valiliğe müracaat etti ve izin alındı. Ertesi gün müftü, nakibüleşraf, tanınmış müderris, âlim ve yaşlı eşrafa özel davetiyeler gönderildi. “*itibarlı kişilere*” bu özel muamele yapılırken, halk, şehrin çeşitli yerlerine asılan ilanlar ve çarşı pazarlara gönderilen “*özel adamlar*” ile davet edildi. Ertesi gün Gülşeni Tekkesi'nde toplantı yapıldı.⁷

Toplantıya Merkez Komiseri Behzat Bey de (muhtemelen görev icabı) katılmıştı. Doktor Fuat Bey'in iddiasına göre de sonraları Kuva-yı Milliye fahri kumandanlarından Konyalı Kamil Bey, kulübün “*Camiülesved*” toplantısında lider vaziyetindeydi.⁸ Diyarbakır'daki Kürt Kulübü'nün kurulmasında dönüm noktası olan toplantı, öğleden önce yapıldı. İddiaya göre tekkenin içinde iğne düşecek yer yoktu. Tekke; müftü, Nakibüleşraf Bekir Sıtkı (Ocak) Bey⁹, çeşitli şehirlerin âlimleri, eşraf, tanınan tüccar ve esnaflar, yerli yüksek memurlar, adi suçlardan nam yapmış çeşitli statülere sahip kimselerle doluydu. Sayılanlar, tekkenin içinde dört yüzden fazla olan kalabalığının ancak dörtte birine denkti. Arta kalanı “*şehrin münevver gençleri*” oluşturmaktaydı. Ayrıca şehrin çeşitli okullarında görev yapan öğretmenler de davete “*istisnasız*” cevap vermişlerdi. İddiaya göre tekkenin dışıyla beraber kalabalık dört bin kişiyi buluyordu.¹⁰

Anlatılana göre toplantıda konuşmacılar “*siyasi vaziyeti izah ederek Kürt milletinin asırlardan beri gasp edildiği millî haklarının istirdadına çalışılması zaruretini heyecanlı nutuklarla*” dile getirdiler. Halkın gayret ve gazabını “*tahrik*” amacıyla Dâhiliye Nazırı Ali Kemal'in Avrupa devletleri tarafından Kürdistan'ın Ermenistan'a “*bahşiş*” olarak verileceği sözlerini tekrar ettiler.¹¹ Ayrıca hatipler

⁶ Ekrem Cemilpaşa hatıralarında kulübün Gülşeni Tekkesi'nde yapılan toplantıdan sonra kurulduğunu söylerken, Şeyh Sait isyanı sırasında Hıyanet-i Vataniye'den yargılanan ve Diyarbakır Kürt Kulübü üyelerinden Doktor Fuat Bey kulübün kuruluş yeri olarak Camiülesved (Kara Cami) adresini gösterir. Doktor Fuat ile aynı bilgiyi Cemilpaşalardan Kadri Bey'de vermektedir. Kadri Bey hatıralarında kulübün Kara Cami mevkiinde yapılan toplantıdan sonra kurulduğunu yazmaktadır. (“*Doktor Fuat Kimdi, Ne Yapmak İstiyordu*”, **Vakit**, 7 Mayıs 1925, s. 1-3; Zinnar Silopi, **Doza Kürdistan**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014, s. 61.)

⁷E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s.27.

⁸ “*Doktor Fuat Kimdi, Ne Yapmak İstiyordu*”, **Vakit**, 7 Mayıs 1925, s.3.

⁹Z. Silopi, **Doza Kürdistan**, s. 61.

¹⁰E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 29.

¹¹Z. Silopi, **Doza Kürdistan**, s. 61.

İstanbul'un yabancı devletler tarafından işgal edildiğini ve Osmanlı Devleti'nin yıkıldığını söylediler. Kürtleri ittihadı davet ettiler. İttihat gerçekleşmezse “*Kürdistan'ın Ermenistan gibi olacağını*” söylediler. Toplantıda konuşma yapanların ve dinleyicilerin önemle üzerinde durdukları nokta “*Kürdistan'ı kurmaktır.*” İddiaya göre en çok alkışı ise konuşmacılardan Hamdi Hoca aldı: “*Cismi Devlet-i Aliye Osmaniye kangren olmuş ve bu korkunç hastalık bütün Osmanlı ülkesini sarmak üzeredir. Kangren olmuş bu uzvun yegâne halas çaresi bıçaktır. Uzvun kangrenli kısmını kurtarmak lazımdır*” diyordu.¹²

İki saat süren toplantının ardından kalabalık dağıldı. Tekkede, içlerinde Hamdi Hoca, Ekrem Cemilpaşa'nın babası Kasım ve amcası Ömer Bey, arkadaşları Reşat ile Fikri'nin bulunduğu “*Kürtçülüğü benimsemiş*” kırk kadar kimse kaldı. Belli ki toplantıya katıldığı iddia edilen dört bin kişiden saklanan vardı, geriye kalanlar toplantının “*hakiki sebep ve hedefini*” biliyorlardı. Sebep, “*Kürt İttihadını vücuda getirmek*” hedef ise “*merkezi Diyarbakır olmak üzere bir cemiyet-i siyasi*” kurmaktır. Ancak izin almak için gerekli makamlara müracaat, Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak da genel ve iç tüzüklerin hazırlanması gerekiyordu. Reşat, Fikri, Ekrem ve Ömer bunun için görevlendirildi.¹³ Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen şifre telgraftan anlaşıldığına göre cemiyetin nizamnamesi 6 Şubat 1919 tarihi itibarıyla hazır.¹⁴ Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra Kasım Bey'in kiracısından alınıp Fikri ve Reşat Beylere verilen ve “*komisyonculuk vazifesi*” gören ev, cemiyetin resmi merkezi yapıldı. Kapısına “*şehrin en mahir hattatının elinden çıkmış Kürdistan Cemiyeti unvanını taşıyan koca bir levha*” asıldı. Böylece kulüp kurulmuş oldu.¹⁵

Ertesi gün tekkenin son celsesinde hazır olan kimseler toplantı için kulübün merkezine davet edildiler. İzinname ve yapılan tüzükler okundu. Ganizade Reşat, Çerhizade Fikri, Ömer ve Ekrem Cemilpaşalardan oluşan idare kurulu belirlendi¹⁶. Kulüp başkanlığına Ekrem getirildi. Böylece Ekrem Bey “*Kürdistan'da teessüs etmiş ilk*

¹²E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 29.

¹³E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 29-30.

¹⁴**Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)**, 628.34.

¹⁵E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 29-30.

¹⁶ Kadri Cemilpaşa, cemiyetin ilk idare heyetinde bulunanlar hakkında bu isimlere ek olarak Cerciszade Kerim ismini de vermektedir. (Z. Silopi, **Doza Kürdistan**, s. 61.)

siyasi cemiyetin ilk resmi reisi” olmuştu¹⁷. Bu görevlendirmelerden başka Diyarbakır haricinde nasıl çalışılacağı görüşüldü.¹⁸ Kulübün genişlemek istediği anlaşılıyordu.

2- Kulübün Genişlemesi ve Faaliyetleri

Kürt Kulübü kurulduktan sonra idare ve propaganda konusunda eksik kalınan yönlerde harekete geçti. İdari yapıda değişikliğe gidildi ve yönetim kurulu yeniden oluşturuldu. Kulübün merkezi de yeni bir adrese taşındı. Ayrıca İstanbul’daki Kürt Teali Cemiyeti ile de temas kuruldu. Propaganda ve faaliyet konusunda ise neşriyata önem verildi ve “*ana dil*” üzerinde duruldu. Diğer taraftan geleneksel kıyafetlerle dolaşmak adet olundu. Söylemler “*Türk’ün boyunduruğu altında inleyen Kürt’ün eline halas fırsatı geçtiğini*” anlatmanın üzerine kuruldu ancak Kürtleri başka devletlerin himayesine sokacak adımlar atıldı. Buna İngiliz ajanı Binbaşı Noel ile temas örnekti. Propagandanın diğer ayağını Şerif Paşa’nın Paris Barış Konferansı sırasında söyledikleri oluşturdu. Şerif Paşa’nın söylemlerinden bölgede Kürt devleti kurulmasını öngören metinler oluşturuldu.

Kulüp, faaliyetleri için yetersiz kalan Kasım Bey’in evinden Çerkezzadeler’den kiralanmış selamlık dairesine taşındı. İddiaya göre üye sayısı da beş yüzü geçmişti.¹⁹ Çeşitli statülere sahip azalar içinde Ganizade Reşat Bey, Doktor Cevdet Bey, Doktor Fuat Bey, Avukat Muhammed Efendi, sonraki süreçte Şeyh Sait İsyanı’nın önemli isimlerinden olacak Şeyh Şerif dikkati çekiyordu²⁰. Pirinççizade Sadık Bey ile Mebus Şeref Bey de iddiaya göre taraftarlar arasındaydı²¹.Diyarbakır civarında kulüp şubelerinin açıldığı da bir diğer iddiaydı. Nusaybin, Savur, Farkin (Silvan), Lice kulüp

¹⁷ Ekrem Cemilpaşa’nın “*Kürdistan’da teessüs etmiş ilk siyasi cemiyetin ilk resmi reisi*” sözü Kürtçülük ya da Kürdistan kurma düşüncesi doğrultusunda değerlendirilmelidir. Yoksa kulüp ne ilk kulüptür ne de ilk resmi cemiyetin kurucusu ve reisi kendisidir. Ekrem Cemilpaşa’nın ilk siyasi cemiyet ve ilk resmi reislik düşüncesi Kürdistan’ı kurma politikası düşünüldüğü vakit doğru olmaktadır. Bu noktada denilebilir ki kulüp, Diyarbakır’a ayrılıkçı fikirlerin taşınmasında etken olmuştur.

¹⁸E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 30.

¹⁹ Doktor Fuat’a göre bu sayı üç yüz civarı idi. (“*Doktor Fuat Kimdi, Ne Yapmak İstiyordu*”, **Vakit**,7 Mayıs 1925, s.3.)

²⁰E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s.31; Şeyh Sait isyanından dolayı kurulan Şark İstiklal Mahkemesi’nde Diyarbakır Kürt Kulübü yönetim kadrosundan bazıları, bu isyanla alakadar oldukları için yargılandı. Örneğin Doktor Fuat idam cezasına, Ekrem Cemilpaşa on yıl hapse çarptırıldı. Ömer Cemilpaşa ile Çerhizade Fikri tahliye edildi. Şark İstiklal Mahkemeleri’nde diğer bir husus da bu isimlerin Kürt Teali Cemiyeti yönetim kadrosunda olduklarının vurgulanmış olmasıdır. Bizce Kürt Kulübü ismi yerine bilinen isim Kürt Teali Cemiyeti ismi mahkemelerde tercih edilmiştir. Buraya üye olmanın da mahkeme heyetleri açısından karara yönelik kanaat uyandırdığı tespit edilmiştir. (**Şark İstiklal Mahkemeleri, Kararlar ve Mahkeme Zabıtları**, I, TBMM Basımevi, Ankara, 2016, s. 47-82.)

²¹ “*Doktor Fuat Kimdi, Ne Yapmak İstiyordu*, **Vakit**,7 Mayıs 1925, s.3.

şubelerinin açıldığı yerlerdi. Ayrıca iddiaya göre Elazığ ve Malatya’da da taraftarlar kazanılmıştı.²² Örneğin Silvan’da Kürt Kulübü’nden bazıları faaliyette bulunuyorlardı.²³

Diyarbakır Kürt Kulübü’nün başında Ekrem Cemilpaşa’nın, yönetiminde ise onun güdümündeki gençlerin olması “*devri kadimden beri aileye riayet eden*” Diyarbakırlılar için garip bir durumdu ve onun ifadesi ile aksi “*Millî menfaate ters düşüyordu.*” Yani aile-aşiret sistemi bozuluyordu. Bu yüzden Ekrem, Reşat, Ömer ve Fikri bir karar alarak Hoca Hamdi Efendi, Ganizade Doktor Cevdet Bey, Cerciszade Kerim Efendi ve Cemilpaşazade Kasım Bey gibi büyüklerini durumu görüşmek üzere toplantıya davet ettiler. Toplantıdan, mevcut idare heyetinin istifa etmesi, genel kurulun olağanüstü toplantıya davet edilerek gizli oyla yeni bir heyet oluşturması kararlaştırıldı. Daha sonra üç yüz kadar üyenin seçime katılması ile yeni bir idare kurulu oluşturuldu. Bu seçime göre kulübün başkanı Ekrem Cemilpaşa’nın babası Kasım Bey, başkan yardımcılığına Ekrem Cemilpaşa, başkanlık danışmanlığına Hoca Hamdi Efendi ile Doktor Cevdet Bey, kasadarlığa Kerim Efendi, yönetim kurulu üyeliğine ise Ömer, Reşit ve Fikri Beyler getirildi²⁴. Bir başka iddiaya göre kâtip Fikri Bey, kasadar eski başkan Ekrem Cemilpaşa idi.²⁵ Arzuhalci Hacı Akdi de idare heyetindeki diğer bir isimdi.²⁶ Yönetim kurulu, propaganda ve neşriyat grubu olarak ikiye bölündü²⁷. Propaganda gurubu Avukat Muhammet Efendi, Feyzi Efendizade Muhammet Efendi, Mirikatibizade Cemil Bey, Liceli Ali Efendi’den oluşuyordu.²⁸

İstanbul merkezli kurulan Kürdistan Teali Cemiyeti’nin bir şubesi olmayan Kürt Kulübü, bu cemiyet ile de irtibat kurdu. Nem û Zin’i²⁹ tabetmek isteyen Müküslü Hamza Bey’e ve Kürdistan Teali Cemiyeti üyelerinden Mehmet Mihri’nin yayımladığı

²²E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 31.

²³BOA, DH. ŞFR., 632.38.

²⁴ Kadri Cemilpaşa, yönetim kurulunu değişikliği hakkında Ekrem Cemilpaşa’dan farklı olarak Doktor Cevdet’in cemiyetin ikinci başkanlığına, Ekrem Cemilpaşa’nın ise başkan yardımcılığına değil yönetim kurulu üyeliğine getirildiğini yazar. (Z. Silopi, **Doza Kürdistan**, s. 62); Diyarbakır Vali Vekili Faik tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen 28 Şubat 1336 / 28 Şubat 1920 tarihli bir şifre telgrafta ise Çerhizade Fikri’nin cemiyet kâtibi olduğu belirtilir. Fakat Vali Vekili’nin son yapılan yönetim kurulu değişikliğinden haberi olmasa gerek. Çünkü belgede Kasım Bey aza olarak, Ekrem Bey başkan olarak yazılmıştır. (BOA, DH. ŞFR., 659.130.)

²⁵ “Doktor Fuat Kimdi, Ne Yapmak İstiyordu”, **Vakit**, 7 Mayıs 1925, s. 3.

²⁶Ziya Göğem, **Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü**, I, Halk Basımevi, İstanbul, 1954, s. 64.

²⁷E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 33.

²⁸Z. Silopi, **Doza Kürdistan**, s. 62.

²⁹ Nem û Zin (Memo ile Zin), Ahmedî Hani tarafından 1695 yılında tamamlanan manzum bir eserdir. “*Memê Alan*” destanından uyarlanmıştır. Eserde, Memo ile Zin’in aşkı etrafında anlatı yapılır. Bu aşk etrafında iyilik, doğruluk, saflık temaları işlenirken kötülük, dalkavukluk ve fitnecilik Bekir isimli kişiyle somutlaştırılır. Eser, 1919’da İstanbul’da ve 1958’de Şam’da Arap harfleriyle, 1962’de Moskova’da Latin harfleriyle üç kere basılmıştır. 1968’de ise Türkçe ve Kürtçe olarak tekrar İstanbul’da yayımlanmıştır. (EhmedêXanî, **Nem û Zîn**, (Çev.: Mehmet Emin Bozarıslan), Gün Yayınları, İstanbul, 1968, s. 11-13.)

Kürdistan Mecmuası'na nakdi yardımda bulunuldu. Ayrıca “*Serbesti*” gazetesinde yayımlanan bir habere göre de Diyarbakır ve buraya bağlı olan Kürt kulüpleri, hareket ve idare tarzı konusunda talimat almak için İstanbul Kürdistan Teali Cemiyeti merkezine başvurmuşlardı. Bu isteğe verilen cevapta il merkezindeki heyete bağlı bulunulmasını ve bu merkezin de İstanbul'da bulunan Kürdistan Teali Cemiyeti'ne “*rabitası*” istendi.³⁰ Belli ki “*Kürt İttihadi*” için bir de İstanbul'dan harekete geçilmişti.

Kürt Kulübü, kendi neşriyatı için, parasını Kasım ve Ömer Bey'in ödediği, Diyarbakır'ın Keldani Patrikhanesi'nden bir matbaa satın aldı. Bu matbaa Ekrem Cemilpaşa'ya göre “*Kürdistan'ın ilk matbaası*” idi. Ancak bu ifade iddialı olmaktan öte yanlıştır. Çünkü kimden alındığı bir tarafa bırakılırsa zaten mevcut bir matbaanın satın alındığı anlaşılıyor. Ayrıca Kürt Kulübü'nden önce de matbaa olduğu gayet açıktır. Bu matbaa, II. Meşrutiyet Dönemi'nde, Diyarbakır'ın ilk özel gazetesi Peyman'ın basıldığı “*Diyarbakır Vilayeti Matbaası*”dır. Ayrıca kulübün faaliyet gösterdiği dönemde de bir matbaa mevcuttur. Bu da “*Dicle*” adında İttihat ve Terakki'ye ait olan matbaadır³¹. Fakat Ekrem Cemilpaşa'nın bu “*ilk matbaa*” ifadesi, Diyarbakır'da Kürtçülük maksatlı kurulan ilk matbaa olarak değerlendirilirse doğru olacaktır. Bu matbaanın ismi Osmanlı arşiv vesikalarında “*Matbaa-i Kürdiye*” olarak geçmektedir.³²

İddiaya göre Kürt Kulübü, Türkçe “*Çağrı*” anlamına gelen “*Gazî*” adında dört sayfalık bir gazetede neşrediyordu. Gazetede Avukat Hacı Muhammet Efendi, Cemilpaşaoğlu Cevdet, Liceli Pertev Bey, Cemil Bey, Ganizade Reşat yazılar yayımlıyordu.³³ Fakat gazetenin herhangi bir nüshasına ulaşılamadı.

Kulübün üzerinde durduğu önemli noktalardan biri Kürt diliydi. Halkın günlük okuma ve yazma işlerinde Kürtçe kullanılması için çalışıyorlardı.³⁴ Böylece “*ana dil*” konusu üzerinde de harekete geçilmişti.

Kasaba ve köylere mürşitler, vaizler gönderilmeye başlandı. Her tarafa mektuplar gönderiliyor, neşriyatla “*aydınlanmaya*” gayret ediliyordu. Kulüp beyannameler bastırıp dağıtıyordu. Kürtçe konferanslar verilmeye, mevlitler ve şiirler Kürtçe okutulmaya, şarkılar söylenmeye başlandı. Bir kısım “*korkak*” memleketlinin ise maneviyatını yükseltmek için Ekrem Cemilpaşa ve birkaç arkadaşı geleneksel kıyafetler ile çarşı pazarda dolaşmaya, yürüyüşlere katılmaya başlamışlardı. Ekrem Cemilpaşa,

³⁰Serbesti, 29 Nisan 1919, s. 1.

³¹BOA, DH. ŞFR., 614.55.; BOA, DH. ŞFR., 96.168.

³²BOA, DH. ŞFR.,629.101.

³³E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 31. Fakat bu gazetenin basıldığını ispatlayacak bir nüshası ya da başka herhangi bir delil tespit edilemedi.

³⁴Z. Silopi, **Doza Kürdistan**,s. 62.

vali ve kumandanları huzuruna bu elbiselerle gitmeyi adet edinmişti. Bunu da “*Türklerden zerre kadar korkusunun olmadığı*” göstermek için yapıyordu.³⁵

En büyük gayret “*her vasıta ile Kürt’e hakiki vaziyeti ve dört yüz seneden beri Türk’ün boyunduruğu altında inleyen Kürt’ün eline halas fırsatı geçtiğini anlatmak, Osmanlı Hükümetinin, yani Türklerin elim hallerini ve hatta mahvoluşlarını Kürt’ün kafasına iyice yerleştirmeye*” harcanıyordu. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere kulüp ayrılıkçı düşünüyor ve buna göre hareket ediyordu. Türklerden ümidin kesilmesinin zihinlere yerleştirilmek istenmesi tek amaca yönelikti. O da Kürtlerin kendi başarısının çaresine bakmaları için topluca ve gerekirse bir devletin güdümünde harekete geçmelerini sağlamaktı. Kulübün yönetim kurulunun silahlı bir isyanı hesaba kattığı³⁶ ve Binbaşı Noel ile temaları da düşünülürse yapılmak istenen o zaman daha açık anlaşılıyordu.

Kulüp, Paris Barış Konferansı esnasında propagandasını Şerif Paşa’nın söylemleri üzerine kurdu. Şerif Paşa’nın o sıralarda gazetelere verdiği demeçlerden “*Kürdistan’ın bağımsızlığını meydana getiren*” beyannameler oluşturuluyordu. Bunlar halkı, “*devlet aleyhinde sözler söylemeye*” tahrik ediyordu³⁷. Şerif Paşa’nın demeçlerine yapılan bir takım “*zehirli*” ilavelerle bu tahrik gerçekleştiriliyordu. Ayrıca kulüp, bölgede plesibit için propaganda yapıyor, Kürt hükümeti kurulması için çalışıyordu.³⁸

Kürt Kulübü neredeyse her yolu deniyordu. O sıralarda Diyarbakır’da bulunan Binbaşı Noel (Edward William Charles Noel) ile de temasa geçildi. Ekrem Bey bu temalarında Noel’den İngiliz mandası dahi talep etti.³⁹ Hatta Noel ile yanında bulunan Süleymaniyeli Faik isimindeki birini 3 Haziran 1919’da Kürt Kulübü’ne götürdü. İki yüz elli kişinin toplu halde bulunduğu bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda “*İngiliz himayesinde müstakil bir Kürdistan*” teşkili konuşuldu. İddiaya göre toplantıda bulunanlar galeyana gelerek Ekrem’i kimseye danışmadan Noel ile temasa yetkili görmedi ve İngiltere himayesini kesinlikle kabul etmeyeceklerini söylediler. “*İngiltere bu vilayete müdahaleye kalkışırsa ortalığı kana bulayacaklarını tehditkârâne surette*” ifade ettiler.⁴⁰ Aslında İngilizlerin tam da yapmak istedikleri bu olabilirdi. Bir süre

³⁵E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 33-34.

³⁶E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 34.

³⁷BOA, **Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ.)**,11.24.

³⁸BOA, **DH. ŞFR.**,632.103.

³⁹ Edward William Charles Noel, **Kürdistan 1919 (Binbaşı Noel’in Günlüğü)**, Çev.: Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014, s. 9.

⁴⁰BOA, **DH. ŞFR.**,633.53.

sonra İngilizler işgallerine “burada asayiş bozuldu” diyerek Diyarbakır’ı da ekleyebilirlerdi. Bu durum derhal tedbir alınmasını gerektiriyordu.

3- Kulübün Kapatılması

Kulübün kapatılması bir süreç olarak ilerledi. Şerif Paşa’nın söylemlerinden beslenen metinler kulüp hakkında soruşturma başlatılmasına neden oldu. Ayrıca Ekrem Bey’in başka bir matbaayı almak istemesi nedeniyle yaptıkları, kulübün feshi için Hükümetten izin istenmesini getirdi. Bir süre sonra yapılan Belediye toplantısında kulüpten bazılarının söylemlerinin asayiş bozacağı düşünüldü ve şehirde askeri tedbirler alındı. Ayrıca yerel siyasi, adli, askeri makamların yanı sıra Bakanlıklar bile Kürt Kulübü ile alakadar olurken bunların da bir üst makamı, bürokrasinin Padişahattan önceki son noktası olan Sadaret makamı dahi konudan haberdar oldu. Bardağı taşıran son damla ise Kürt Kulübü’nde İngiliz ajanı Binbaşı Noel’in katıldığı bir toplantıydı. Bu sürecin gelişimi şöyleydi:

Kürt Kulübü’nün kapatılmasına giden süreçte “*Matbaa-i Kürdiye*”de basılan Osmanlılık aleyhindeki beyannameler önemliydi. Bunların kaç kere ve kaç adet neşredildiği, dağıtılıp dağıtılmadığı hakkında tamamen ve eksiksiz bilgimiz bulunmamakla beraber ikisi hakkında arşiv vesikası mevcuttur. 12 Şubat 1920’de Diyarbakır Valiliği’nden Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen şifre telgrafta bu beyannamelerin 13-14 Mayıs 1919 tarihli olduğu belirtilmektedir⁴¹. Elimizdeki arşiv vesikasına göre bunlar, Şerif Paşa’nın Paris Barış Konferansı’nda Kürt temsilcisi sıfatıyla verdiği demeçlerden beslenen metinlerdi. Şerif Paşa’nın İkdâm Gazetesi’ne verdiği bir beyanatı aktarılıyordu ve ardından “... yeni ve zinde bir Kürdistan’ın saha-i imkana geleceği...” söyleniyor, bu oluyorken “*muhît-i mürettebde ma’lûl ve hasta dimağlarının bitâb ve bigane kaldığını*” görmenin “*bedbahtlığından*” bahsediliyordu. Ayrıca “*Kürt kimliği asri ve medeni ihtiyaçlarının tazmîni, ihmal edilmiş hukuk-ı millîyesinin istihsâli*” için Paris’te ve İstanbul’da mücadele edildiği söyleniyordu. Sonunda ise “*lâkaydimiz de devam ettikçe ensâl-i âtiyenin, âtinin telefîne müstahak oluruz*” deniyordu.⁴²

⁴¹BOA, DH. ŞFR.,658.131.; Arşiv vesikalarına baktığımızda Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir’in 12 Mayıs 1919’da polis müdüriyetine Matbaa-i Kürdiye’nin kapatılması için tebligat yazdığını Dâhiliye Nezaretine bildirdiğini görmekteyiz. Dâhiliye Nezaretine yapılan bu bilgilendirmede yukarıdaki metinlerle aynı içerikli beyannamelerden bahsedilmektedir. Ancak yine Mustafa Nadir’in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği daha sonraki bir telgrafta bu beyannameler 13-14 Mayıs tarihli olarak verilmektedir.

⁴²BOA, DH. ŞFR.,632.84.

Kulübün neşrettiği bir diğer beyanname “*Diyarbakır Kürdistan Müstakil Cemiyeti Riyâsetine*” hitabı ile Dersaadet Kürdistan Teali Cemiyeti Reisi Seyyid Abdülkadir tarafından çekilen bir telgraftı. Anlaşıldığına göre bu telgrafı Paris’ten Şerif Paşa, İstanbul’a, Kürdistan Teali Cemiyeti’ne çekmişti. Kürdistan Teali Cemiyeti de, eğer Diyarbakır Kürt Kulübü’nün bir propagandası değilse, Diyarbakır’a, “*Diyarbakır Kürdistan Müstakil Cemiyetine*” hitabı ile göndermişti ve şöyleydi:

*“Muhabbetlerde Reis Wilson hazretlerini gördüm, görüştim. Zaten hayât-ı millimizde esas olan milliyet menafîinin icrasına muavenet edeceğini vaat ettiler. Kürt mutalebatına dair olan layiha konferansa vâsıl olmuştur. Mutalebatımızın muhakkak olduğunu Vusta-i Asya’ya azîmet edecek olan hükümet-i müttefika komisyonlarının suret-i mütekaddimedede dermiyan eylemelerinin Kürdistan’daki vatandaşlarımıza ihtarı ve kemal-i sükûnetle hareket eylemelerinin tavsiyesi menafimize muvafıktır. Bir suretinin neşri şubata tebliğ. Reis-i evvel Abdülkadir”.*⁴³

Hitaptan da anlaşılacağı üzere Diyarbakır Kürt Kulübü, Kürt Teali Cemiyeti’nden bağımsız, müstakil bir kuruluştur. Ancak amaç birliği söz konusuydu. Ayrıca milliyet unsuruna göre hareket edileceğinin umudu da Kürtlere veriliyor, Osmanlı’dan yakın zamanda kopulacağına tohumları zihinlere atılıyordu.

Bu beyannameler Valiliğe göre konu hakkındaki Hükümet politikası bilinmeden ve “*içerik olarak halkı, Hükümet aleyhinde teşvik ve asayîşi esasından sarsacak ifadeleri*” içerdiğinden neşredilmişlerdi. Buna cüret edenlerin cezalandırılması için de konu hukuki yollara taşındı, adli soruşturma başlatıldı. Matbaa-i Kürdiye’nin kapatılması için polis müdürlüğüne tebligat yazıldı⁴⁴. Soruşturmayı İstînâf Müddeiumumîliği (savcılık) yürütüyordu.⁴⁵

Matbaa-i Kürdiye’nin kapatılması için polis müdürlüğüne yazılan tebligat ile Ekrem Cemilpaşa’nda peşinde koştuğu, kapatılan İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır Şubesi’ne ait Dicle Matbaası’nın Valiliğe devrinin aynı günlere denk gelmesi ise ilginçti. İttihat ve Terakki Cemiyeti mallarına ülke genelinde el konulduğundan Dicle matbaası da Mâliye Nezâreti’nin Diyarbakır’a gönderdiği emir ile haczedilmişti. Daha sonra bir kısım hissesinin halka ait olduğu öğrenildi ve ne yapılması gerektiği Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey tarafından Dâhiliye

⁴³BOA, DH. ŞFR., 632.84.

⁴⁴BOA, DH. ŞFR., 629.101.

⁴⁵BOA, DH. ŞFR., 633.5.

Nezâreti'ne soruldu⁴⁶. Dâhiliye Nezâreti'nden verilen cevapta halka ait olan hisselerin ayrılarak sahiplerine dağıtılması ve matbaanın kamu yararına işletilmesi bildirildi.⁴⁷ Fakat bu hak sahiplerine dağıtılan hisseler Valilik ile Kürt Kulübü arasında gerginliğe neden oldu. Çünkü kulüp, müzayedeye çıkarılan altmış küsur hisseyi satın almak için fiyat verdi. Ancak Vali Vekili Mustafa Nadir Bey bu hisselerin Valiliğe devrini istiyordu ve konu hakkında Mâliye Nezâreti'ne başvuruda bulunulmuş olmasına rağmen cevap alınamamıştı. Valiliğe göre Kürt Kulübü “*matbaayı ele geçirerek bir Kürtçe gazete neşri*” amacındaydı. Burada Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir, ilerde kendisini haksız çıkarmayacak bir uyarıda bulundu. “*Tecrübesiz ellere*” neşriyat fırsatı verilirse halk istismar edilebilirdi. Mustafa Nadir Bey bu telgrafında Mâliye Nezâreti'nden cevap alınamadığı için Dâhiliye Nezâreti'nin konuya dâhil olmasını ve defterdarlığa bir emir verdirilip matbaanın Valiliğe devredilmesini istedi⁴⁸. Dâhiliye Nezâreti'ndeki bu girişiminden başka Mâliye Nezâreti'ne tekrar bir telgraf gönderdi. Bu telgrafında ise hisseler için Valiliğin bir karar alarak bunları istediğini ve bunun bildirildiğini fakat hisselerin müzayedeye çıkarıldığını, “*konunun hassasiyetine ve önemine nazaran matbaanın asla başkasına satılmaması*” gerektiğini söyledi. Matbaanın “*başka ellere*” geçmesi uygun değildi ve Dâhiliye Nezâreti'nden defterdarlığa, Valiliğe devri için tebligat yazılmasını istedi.⁴⁹ Diyarbakır'dan yazılan bu telgrafın aynı günü Dâhiliye Nezâreti de Mâliye Nezâreti'ne bir müzekkere yazdı. Nezâret, matbaanın Diyarbakır Valiliği'ne verilmesini kabul etti ve Diyarbakır Defterdarlığı'na da konu hakkında tebligat yapılacağını bildirdi.⁵⁰

Fakat Ekrem Cemilpaşa, Valiliğe devredilen matbaadaki hisselerin kendilerine kiraya verildiğine dair evrak toplamaya başladı. O gün için firarda olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Mesulü Hakkı Efendi'nin otuz hissesinin Kürt Kulübü'ne kiraya verildiğine dair vesika ibraz etti. Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen bu telgrafta Kürt Kulübü'nün matbaa ile alakalı faaliyetleri, Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey tarafından daha önce olduğu gibi kulübün “*matbaayı ele geçirmek*” istediği şeklinde yorumlanmaktaydı. Kulübün “*müstakil Kürdistan teşkili hakkındaki emelinin*” herkes

⁴⁶BOA, DH. ŞFR., 614.55.

⁴⁷BOA, DH. ŞFR., 96.168.

⁴⁸BOA, DH. ŞFR., 628.34.

⁴⁹BOA, Dâhiliye Umur-ı Mahalliyeye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM.), 13.61.

⁵⁰BOA, DH. UMVM., 13.62.

tarafından bilindiği belirtiliyor ve kapatılması gerekli görülürse iradesi isteniyordu.⁵¹ Bu talep, 13 Mayıs 1919 itibarıyla kulüp için istenilen ilk kapatma talebidir.

Devam eden beyanname soruşturması ise kulüp başkanının bundan sonra yayınlanacak beyannameleri, Hükümetin “*bakış açısına*” göre düzenleyeceğini ve matbuat kanununa göre hareket edeceğini temin etmesiyle sonlandı. Herhangi bir ceza almadı yahut kulübe herhangi bir yaptırım uygulanmadı. Ancak ayrılıkçı çabasını “*neşriyatla aydınlanma*” olarak gören kulübün “*Matbaa-i Kürdiye*”de basılan beyannamelerinin adliye kontrolüne karar verildi.⁵² 13 Mayıs 1919 tarihli Dâhiliye Nezâreti’nden istenen kapatma talebinden sonra konu ikinci bir boyuta ulaştı. Neşredilen beyannameler için adli takip kararı verilmesi, Diyarbakır Kürt Kulübü faaliyetlerinin incelenmesi için hukuki yolların açılmasına neden oldu. Böylece Dâhiliye Nezâreti’nin yanı sıra Adliye Nezâreti de konuya dâhil edildi.

Adli makamların böyle bir karar vermesi şaşkınlığa sebebiyet verdi. Adliye Nazırı, Diyarbakır’da olup bitenler hakkında Dâhiliye Nezâreti’ne bilgi vermekte ve “*istihsâl-i istiklâl*” emelinde olan Diyarbakır Kürt Kulübü hakkında adli makamların takip başlattığını ve jandarmaya, Kürt Kulübü’nün cezalandırılması için evrak havale edildiğini ancak jandarmanın “*adliyeye ait vazifenin jandarma tarafından ifa edilemeyeceği*” görüşüyle evrakı iade ettiğini belirtiyordu. Bu iş göremezliğin sebebi ise Adliye Nazırı’na göre açıktı. Çünkü polis müdüriyeti de zabıta efradı da çoğunlukla “*yerli*” halktı. Bu yüzden Hükümet burada “*idare varlığı*” gösteremiyordu.⁵³

Kulübün kapatılmasında giden süreçte diğer önemli olay Belediye Toplantısı idi. Belediye Toplantısı, İzmir Reddi İlhâk Cemiyeti’nden gönderilen telgraftaki çağrıyla Belediye Reisi Abdurrahman Efendi’nin daveti üzerine 22 Mayıs 1919’da yapıldı.⁵⁴ Toplantının amacı, Vali Vekili Mustafa Nadir Bey tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne yazılan bir şifre telgrafta “*İzmir’in Yunanlılar tarafından işgalinin protesto edilmesi*” olarak belirtiliyordu.⁵⁵ Diğer amacının ise hem o günün akışı içerisinde hem de telgrafın

⁵¹BOA, DH. ŞFR., 629.125.

⁵²BOA, DH. ŞFR., 630.66.

⁵³BOA, EUM. AYS.,11.24.; Halit Bey’in anlattıklarına göre daha sonra polis müdürlüğü vazifesine vekâlet etmek üzere merkez komutanı Trabzonlu Osman Bey tayin ettirildi. Onun vazifesine başlamasının ardından şehirde asayiş sağlanmaya başlandı.

⁵⁴ Mustafa Akif Tütenk, “*Diyarbakır’ın son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları I*”, **Kara Amid**, S. 2-4, (1960), s. 327; Ziya Göğem, **Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü**, I, s. 64.

⁵⁵BOA, DH. ŞFR., 631.128.

bir kısmında ifade edildiği üzere “İzmir gibi Diyarbakır’da da bir Redd-i İlhâk Cemiyeti kurulması” olduğu anlaşılmaktaydı.⁵⁶

Toplantıda İzmir’in işgalini protesto için çekilecek olan telgraf üzerinde tartışmalar yapılırken Sadrazam Damat Ferit Paşa’nın Belediye İctimâsı’ndan bir gün önce gazetelerde Paris Barış Konferansı’na müracaat ettiği ve konuyla alakalı beyanâtı, halkı galeyana getirdi. Damat Ferit Paşa bu beyanâtında şunları söylemişti:

“Arabistan hududundan Karadeniz’e kadar bütün Anadolu kıtasıyla, Rumeli’yle, tabiatın etrafını Balkanlarla tahdit ettiği Trakya kıtası, Edirne şehri dahil olduğu halde zat-ı akdes-ı hümayünün doğrudan doğruya hâkimiyetleri altında kalmalıdır. Bugün Türk milletinde rûnümün olan galeyân-ı efkârı teskin etmek ve her türlü ihtimâlâtın önüne geçebilmek için Yunan kıtaatının İzmir ve mülhakâtından çıkacağına dair Paris Konferansı namına büroda derhal beyanatta bulunulması ve Balkanlardan itibaren Edirne’nin ve bu şehrin şimâli ve şimâlî garbisini teşkil eden Trakya kıtasının ve Anadolu’nun şimal ve şimâlî şarkisindeki Türk vilayetleri dâhil olduğu halde bütün Anadolu’nun yalnız Ermenistan’da vasî-i muhtâriyeti idare kabul edilmek şartıyla Devlet-i Osmaniye’de bırakılacağına dair Paris Konferansı kararıyla müsâraaten ilan edilmesi ancak tebahhurda bulunan efkârı Osmaniye’nin teskinine medar olabilir”.⁵⁷

Damat Ferit Paşa’nın bu beyanâtı halk arasında Doğu illerinin Ermenilere bırakılacağına dair yorumlandı. Hatta Diyarbakır’a ajans yolu ile ulaşan bu haberin karşısında Vali Vekili Mustafa Nadir Bey dahi şaşkınlığını gizleyemedi. Dâhiliye Nezâreti’ne bir telgraf çekerek halkı telaşa getiren bu haber hakkında açıklama rica etti.⁵⁸ Kürt Kulübü açısından ise durum kullanılabilirdi. Belki de Ekrem Cemilpaşa’nın

⁵⁶ Bu duruma, Mustafa Kemal Paşa ile Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Bey arasındaki yazışmalar da örnek olarak gösterilebilir. Mustafa Kemal Paşa’nın 1 Haziran 1919 tarihli şifresine 8 Haziran 1919’da Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Bey “burada (Diyarbakır’da) Vilayati Şarkiyeye Müdâfaa-i Hukuku Millîye Cemiyeti teşekkül etmemiştir” diye cevap vermiş ve Kürt Kulübü’nün amacından kısaca bahsetmiştir. Bu telgrafa cevaben Mustafa Kemal Paşa Amasya’dan 15 Haziran 1919’da Diyarbakır Valiliği Vekâleti’ne yazdığı telgrafta “Diyarbakır ve mülhakatında da Müdâfaa-i Hukuk-ı Millîye ve Redd-i İlhâk Cemiyetlerinin teşekkül ve teessüsüne delâlet buyrulmasını” tavsiye etmiştir. Belediye toplantısının bu amaca yönelik olduğu şüphesizdir. (Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, III, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 903.)

⁵⁷“Beyânât-ı Sadaret Penâhi”, **Alemdar**, 21 Mayıs 1335, s. 1; “İzmir İçin Sulh Konferansı’na Mürâcaat”, **Memleket**, 21 Mayıs 1335, s. 1; “Sadrazam Paşa Paris Sulh Konferansı’na Mürâcaatla Konferansı Feverân-ı Millîden Haberdar Eylemiştir”, **Hadisat**, 21 Mayıs 1919, s. 1; “Sadrazamın Sulh Konferansı’na Mürâcaatı”, **Tasvir-i Efkâr**, 21 Mayıs 1335, s. 1; “Sulh Konferansına Mürâcaatımız”, **Vakit**, 21 Mayıs 1335, s. 1.

⁵⁸**BOA, DH. ŞFR.**, 631.69.; Damat Ferit Paşa’nın Doğu illerinden bazılarının Ermenilere terki düşüncesinde olduğu Mazhar Müfit Kansu tarafından ifade edilmektedir. “Hususi, gayet mahrem, bizzat hallolunacak” ifadelerini taşıyan bir telgraf, Mazhar Müfit Kansu’ya Bitlis Valisi iken Damat Ferit Paşa tarafından gönderilmişti. İddiaya göre bu telgrafta “Vilâyât-ı Şarkiyeden bazı aksamının Ermenistan’a terki mecburiyet ve zaruretinin hâsıl olması muhtemeldir. Gerçi bu ihtimal pek zayıf ise de, bir emri vaki karşısında kalınmamak için dağdağsızca ve üslubu hakimane ile şimdiden efkâr-ı umumiyyeyi hazırlamak

önceden ifade ettiği bu “büyük fırsata” bir yenisi, böylece eklendi. Kürt Kulübü’nden bazıları toplantıda “*Sadrızam hazretleri İzmir’i kurtarmak için bizi Ermenilere feda ediyor*” çıkışında bulundular. Ayrıca kulüp tarafından, tutuklu bulunanların serbest bırakılması istendi ve Hükümetin politikalarını eleştirdiler.⁵⁹

Belediye İçtiması’nda bulunanlardan biri de 13. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Halit Bey idi. Onun anlatısına göre Kürtçülerin ağırlıkta olduğu bu toplantıda, İngiltere gibi büyük ve zengin bir devlete karşı cephe almanın imkânsızlığından söz edildi. Böyle konuşmalar yapılırken Halit Bey söz almış ve Kürt devleti kurmanın maddeten imkânsız olduğu ancak yine de kurulursa neticesinin bir Ermenistan olacağını söyledi. Ayrıca Kürtlerin Türklerden farkı olmadığından, onların her türlü menfaatlerinin Türk toplumundan ayrılmamakta olduğundan, “*Milli hareketlerin, milli galeyanların, çalınmış hakların geri alınmasına hizmet ettiğine dair*” tarihte çok örnekler bulunduğu bahsetti. Zaten çoğunda silah bulunan halkın iyi niyetle ve cansiperane çalışmalarının sonucunda işgallere karşı koyabileceğini, bu gibi nazik bir zamanda kuvvetli bazı aşiretlerin işgallere engel olacak yerde, Hükümete karşı isyankâr tavır aldıkları ve düşman tahriklerine kapıldıklarından söz etti. Ayrıca yaptığı konuşmada Milli İttihadi destekleyecek yönde cümleler de kurdu. Halit Bey “*birliğin kurulmasına elbirliği ile topluca çalışılması*” nasihatinde bulundu ve toplantıda bulunanların iyi niyetinden şüphe ettiği için toplantıyı terk etti.⁶⁰

Daha sonraki süreçte Diyarbakır Müdâfaa-i Vatan Cemiyeti’nin kurulmasının ilk adımı olacak Belediye İçtiması’nın bir diğer konusu da Diyarbakır’da da bir Reddi İlhâk cemiyeti kurulmasıydı⁶¹. Bunun için de şehirdeki siyasi-sosyal zümrelerin birleşmesi teklif edildi⁶². Ancak toplantının kulüplerinin kapatılmasına cesaret edilemediğinden düzenlendiğini düşünen Ekrem Cemilpaşa, birleşme teklifinden sonra söz alarak İttihatçılara “*çok şiddetli ve acı hücumlar*” yaptı ve “*mecburi iskânla yaptırılan muhaceretlerin bir Kürt katliamı olduğunu*” söyledi. İddiasına göre bu söylemler üzerine toplantı birkaç söz söylendikten sonra bitirildi.⁶³

*faydadan hali değildir...” yazmaktaydı. (Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 10.)*

⁵⁹BOA, DH. ŞFR., 631.128.

⁶⁰Ziya Göğem, **Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü**, I, s. 65.

⁶¹BOA, DH. ŞFR., 631.128.

⁶²Ekrem Cemilpaşa’nın hatıralarında bu üç zümreden birinin kendilerinin temsil ettiği Kürt Kulübü olduğundan bahsedilir. Diğer Hürriyet ve İtilaf Fırkası’dır. Üçüncü zümre ise ılımlı itttihatçılardır. Bu “*ılımlı itttihatçılar*” ifadesi, Ekrem Cemilpaşa’nın Belediye İçtiması’na katılıp birleşmeyi teklif edenlere karşı düşüncelerini yansıtır. Ona göre İttihatçılık devam etmektedir. (E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 39.)

⁶³E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 39-40.

Toplantının sonunda Damat Ferit Paşa'ya “*Vilâyât-ı Şarkıyye Arnavut babanızdan kalmış mülk-i mevrusunuz değildir ki Ermenilere peşkeş çekiyorsunuz*” anlamında bir telgraf çekildi. Ermenistan'a verilecek muhtariyetin sınırları ve Kürtlerin mukadderatı soruldu.⁶⁴

Bu toplantı dikkatlerin üzerine çevrildiği Kürt Kulübü'nün kapatılmasına giden süreçte önemliydi. Çünkü Damat Ferit Paşa'nın Paris Barış Konferansı'na yaptığı müracaat ve gazetelere verdiği beyanattan dolayı meydana gelen heyecandan Kürt Kulübü sorumlu tutuldu. Belediye İctimâsı'ndan sonra bir taraftan 13. Kolordu diğer taraftan Valilik tedbirleri artırdı. Vali Vekiline göre asayiş ihlale doğru gidilmekteydi. Bunun için kulüp hakkında seri bir şekilde kanun takibatı kararı verildi. Suçlu görülenlerin tutuklanmaları için gerekli işlemler başlatıldı.⁶⁵ Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ait olan matbaayı ele geçirmek için usulsüzlük yapmak ve Osmanlılık aleyhinde beyanname neşretmekten dolayı dikkatlerin üzerine çevrildiği Kürt Kulübü'ne şimdi de halkı galeyana getirmek ve asayiş ihlal etmekten dolayı yeni bir takibat kararı verildi.

Valilik tedbirleri yanında 13. Kolordu ise bir takım askeri tedbirlere başvurdu.⁶⁶ Zira Diyarbakır'a silahlı Kürtçülerin toplanmakta olduğu, geceleri kale deliklerinden şehre silahlı ve keçe külahlı kimselerin girmekte bulunduğu istihbarat alınmıştı. 13. Kolordu Kurmay Başkanı Halit Bey 23-24 Mayıs 1919 gecesi bazı askeri tedbirler almadan önce nüfuzlu bir kimse olan Müftü İbrahim Efendi ile görüştü. Ona hatırı sayılır kimselerin müfritlere karşı nasihatte bulunmasını, Kürtlerin müstakil bir hükümet kuracak olgunlukta olmadıklarını, kendisinin bir din temsilcisi olması nedeniyle uygunsuz tavırların engellenmesinde rol oynayabileceğini söyledi. Ancak Müftü İbrahim Efendi, Osmanlı Devleti'nin birçok kötülüğünü, bu havalinin (Diyarbakır ve çevresi) ihmal edildiğini, 400 sene önce Kürtlerin kendiliğinden Sultan Selim'e tabi

⁶⁴ Mustafa Akif Tütenk, “*Diyarbakır'ın son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları I*”, s. 326-327.

⁶⁵ BOA, DH. ŞFR., 631.128.

⁶⁶ Mustafa Akif Tütenk, “*Diyarbakır'ın son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları I*”, s.329; Mustafa Akif Tütenk'in defterlerine şahit olup yazdığı olaylar ile Halit Bey'in hatıralarındaki anlatılar ve Ahmet Cevdet Bey'in rapor ettiği askeri hareketlilik aynıdır. Fakat Mustafa Akif Bey bu tedbirlerin, o günlerde millî bir heyet kurma çabasındakilere karşı Hükümet yanlısı olan Vali Vekili tarafından aldırıldığı görüşü vardır. Ancak alınan bu tedbirlerde 13. Kolordu Komutanı Vekili Cevdet Bey'in de olması bu iddiayı çürütmektedir. Tedbirler doğrudan doğruya şehirdeki galeyan ve heyecan için alınmışsa da dolaylı olarak Kürt Kulübü'nün “*Hükümetin askeri top ve mitralyözünü kalmadı, hepsini İngilizler aldı*” şayiası için yapılmıştı. İç kaledeki tepeye Ramazan'da atış bahanesiyle iki sahra topu yerleştirilmiş, kışla civarında makineli bir bölüğe muharebe ve bomba atışı yaptırılmıştı. (Ahmet Cevdet Bey'in 3. Ordu Müfettişliğini bilgilendirdiği bu harekât hakkında bakınız: **Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler IV**, ATESE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. 48-51; Harekât hakkında Halit Bey'in anlatıları için bakınız: Ziya Göğem, **Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü**, I, s. 66-67.)

olduklarını, saltanatın hiçbir ümran eser meydana getirmediğini, sadece Kurt İsmail Paşa'nın birkaç yol yaptırdığını, Dicle üstündeki taş köprüyü göstererek “*bunu da Emevilerden Hüşşam yaptırmıştır*” dediğini anlatmaktadır. Halit Bey, Müftü İbrahim Efendi'nin bu sözlerine sadece Diyarbakır ve havalisinin değil Anadolu'da birçok yerin aynı durumda olduğunu söyleyerek cevap verdi. Ancak İbrahim Efendi, Halit Bey'in teklifine yanaşmayınca geriye askeri tedbir almaktan başka çare kalmadı.⁶⁷

23-24 Mayıs 1919 gecesi şehre hâkim tepelerden birine dört toplu bir batarya kuruldu ve bunlardan birinin ağzı Kasım Bey ile oğlu Ekrem'in kaldığı eve doğru çevrildi. Bataryaların korunması için bir bölük asker yerleştirilirken kışlada da bir kıta hazır bekletiliyordu. Subaylar bir ihtilal hareketine karşı uyarılırken geri hizmette bulunan bazı görevlilere de silah dağıtılmıştı. Şehrin giriş ve çıkışlarına nöbetçiler dikildi, sokaklarda asker devriyeleri yapıldı. 24 Mayıs sabahı olağan üstü durum ve şehre çevrilmiş toplar görülünce Belediye Başkanı, Müftü ve eşraftan bazı kimseler Halit Bey ile görüşmeye gitti ve Hükümete bağlı olduklarını bildirdiler. Halit Bey de Ramazan yakın olduğundan iftar ve imsak atışları için topların çıkarıldığını ancak Kolordunun her türlü isyanı bastırmaya gücü yeteceğini, namuslu insanlar için korkmaya gerek olmadığını söyledi. Gelenlere halka nasihatte bulunmalarını tavsiye etti.⁶⁸

Kürt Kulübü'nü takip edenlerden biri de Mustafa Kemal Paşa idi. 9. Ordu Müfettişi göreviyle 15 Mayıs 1919'da İstanbul'dan ayrılmış, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a varmıştı. 23 Mayıs 1919'da ise 13. Kolordu Kumandan Vekili Ahmet Cevdet Bey'e telgraf gönderdi. Bölgede neler olup bittiği hakkında malumat istedi. Ahmet Cevdet Bey de 27 Mayıs 1919'da gönderdiği cevap telgrafında bölgede olup bitenler ve bazı faaliyetler hakkında bilgi aktardı. Telgrafta, Diyarbakır Kürt Kulübü'nün de adı geçiyordu. Ahmet Cevdet Bey, Kürt Kulübü'nün muhtariyet için çalıştığını, Hükümet aleyhinde halk arasında propaganda yapmakta olduğunu rapor ediyordu. Ayrıca kulübün faaliyetleri yakından takip ediliyor, gerekli adımlar atılırken konu hakkında ilgili bakanlığa da bilgi veriliyordu.⁶⁹ Raporu alan Mustafa Kemal Paşa ertesi günü vakit kaybetmeden harekete geçti. Bölgede sözü geçenlerden Mebus Kamil Beyefendi'ye bir telgraf gönderdi.⁷⁰ Ona, Diyarbakır'daki Kürt Kulübü ile Türkler

⁶⁷Ziya Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit BeğAkmansü*, I, s. 66.

⁶⁸Ziya Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit BeğAkmansü*, I, s. 66.

⁶⁹*Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler IV*, s. 1-8.

⁷⁰ Mustafa Kemal Paşa bu icraatından Genelkurmay Başkanlığı'nı (Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti) haberdar etti. Burada I. Dünya Savaşı sırasında bölgede muhabbetlerini kazandığı etkili ve nüfuz sahibi

arasında çeşitli konulardaki muhalefetin her iki kardeş taraf için de olumsuz sonuçlar doğuracağından bahsetti. Mustafa Kemal Paşa'ya göre “*Usul-i irade ve ırkların muhafaza-i hukuku*” gibi meseleler “*arada*” halledilecek “*aile*” meseleleriydi. Burada Mustafa Kemal Paşa sebebin, zamansız ortaya atıldığını vurgulayan cümleler kurmuş “*harici düşmanın hukuk-ı millîye ve istiklalimizi ayaklar altına almaya başladığı bu günlerde*” bu isteklerin “*en büyük hıyanet*” olacağını belirtmişti. Anlaşmazlığın sebeplerinin zamansız ve zor günlerde ortaya atıldığına vurgu yapmıştı. Kürt Kulübü'nün hareketi bu yüzden “*hıyanet*” ölçüsündeydi. Mustafa Kemal Paşa'nın birleştirici bir dil kullandığı bu telgrafın son cümlesi ise telgrafın yazılış amacıydı. Mebus Kamil Beyefendi'den memleketin selameti adına, Kürt Kulübü'ne gerekli öğütlerde bulunmasını rica etti.⁷¹ Mustafa Kemal Paşa bu telgrafla aslında Kürt Kulübü'nün “*Kürt İttihatı*” fikrine karşı “*Millî İttihat*” fikrini ileri sürmüştü.

Daha Anadolu'ya geçeli on gün olmadan bölgedeki tehlikenin farkına varan Mustafa Kemal Paşa, burada izleyeceği yolu çizmek adına Harbiye Nezâreti'ne 29 Mayıs 1919'da gönderdiği şifre ile “*Kürdistan muntıkasıyla da meşgul ve alakadar olmak*” gerektiğini bildirdi. Bu nedenle Harbiye Nezâreti'nden bağımsız Kürdistan emelinde olan Diyarbakır Kürt Kulübü ile aynı amaçta olan İngilizlerin arasındaki ilişkiyi anlamak adına bölgede İngilizlerin ilgi gösterdikleri yerleri sordu.⁷² Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın 29 Mayıs 1919'da gönderdiği telgrafına 3 Haziran 1919'da cevap yazdı. Bu telgrafa göre İngilizlerin Irak, Ermenistan ve Türkiye arasında bir Kürt hükümeti yapmak istedikleri tahmin olunuyordu. Fakat Cevat Paşa detaylı bilgi edinemediğini de ekledi. Bugüne kadar görülene göre Süleymaniye, Kerkük ve Musul hariç olmak üzere merkez sancağa bağlı kazalar ve Van, Hakkâri sancağı ile Bitlis'in Siirt livası ve Diyarbakır'ın Cizre nahiyesi

kimselere Kürt Kulübü hakkında yapmaları gerekeni söylediğini belirtti. Muhtemelen Mebus Kamil Beyefendi ile de I. Dünya Savaşı sırasında tanışmıştı. Ahmet Cevdet Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafını mebus Kamil Bey'e ilettili (çünkü Mustafa Kemal Paşa 28 Mayıs 1919'da gönderdiği telgrafın 13. Kolordu vasıtası ile Kamil Bey'e verilmesini istemişti). Kamil Bey 16 Haziran 1919'da Kolorduya giderek Ahmet Cevdet Bey'e telgrafi ilgilere ve icap edenlere gösterdiğini, aradaki kötülüğü çözmek ve Osmanlı'nın selameti için işbirliği yapmak istediklerini bildirdi. Fakat Ahmet Cevdet Bey'e göre Kamil Bey “*hilekâr*” görünüyordu. Çünkü konuşmada Ekrem'i himaye eder görünmüştü. Ayrıca İstanbul'dan gelirken Mardin'den itibaren Diyarbakır vilayetinin Gölcek'e kadar İngilizler tarafından alınacağına dair alenen beyanatta bulunmuştu. Ahmet Cevdet Bey'in aldığı istihbarata göre de bir mecliste “*Burasını İngilizler alacak. İngilizler gelmeden evvel burada bir Kürdistan teşekkül etmeli, İngilizler gelince burada Kürt hükümeti görmeli*” demişti. (Mustafa Kemal Paşa'nın Genelkurmay Başkanlığı'na yazdığı telgraf için: **Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler IV**, s. 12-15; Ahmet Cevdet Bey'in Diyarbakır'daki 3. Ordu Müfettişliğine gönderdiği telgraf için: **Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler IV**, s. 48-51.)

⁷¹Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler IV, s. 18-19.

⁷²Harp Tarihi Vesikalari Dergisi (HTVD), S.5, (Eylül 1953), Vesika No: 90.; Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler IV, s. 18-19.

hariç bölge tamamen Kürdistan sınırları içinde bulunuyordu.⁷³ Mustafa Kemal Paşa'nın 29 Mayıs 1919 tarihli telgrafı ve buna 3 Haziran 1919'da Genelkurmay Başkanı tarafından cevap verilmesi, Diyarbakır Kürt Kulübü'nün adı ve faaliyetlerinin devletin üst mecralarınca da duyulması demektir. Ancak konunun Padişah'tan önceki son mercie taşınmaması için de bir sebep yoktu.

Yukarıda Belediye İçtiması'ndan sonra Valiliğin, halkı galeyana getirmekten dolayı Kürt Kulübü'ne yeni bir takibat başlatıldığını belirtmiştik. Muhtemelen bu takibat kısa bir sürenin ardından, Mayıs'ın sonuna doğru bitirilmişti ki 30 Mayıs 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği bir telgraf ile Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir'in adli mercilerin kararından yakındığını görmekteyiz. O, Dâhiliye Nezâreti'ne, haklarında şimdiye değin cezai işlem yapılmadığından dolayı kulübün yavaş yavaş asayişini ihlal edeceğini bildirdi. Bu yüzden kulübün kapatılmasını talep etti.⁷⁴ Bu ikinci kapatma talebiydi. Ayrıca Mustafa Nadir Bey, Dâhiliye Nezâreti'nden Kürt Kulübü'nün "*Osmanlılık aleyhindeki beyannamelerine*" rağmen bundan sorumlu tutulmamasına hükmeden adli heyetin azledilmesi ve yerlerinin değiştirilmesi, aynı zamanda da bu tutumlarından dolayı cezaya tabi tutulmaları için Adliye Nezâreti'ne tebligat yazılmasını da istedi.⁷⁵

Kürt Kulübü'nün 3. Kolordu Kumandanı Vekili Cevdet Bey tarafından da takip edildiğini yukarıda ifade etmiştik. Ahmet Cevdet Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği rapordan başka girişimlerde de bulundu. Direkt Harbiye Nezâreti'ne konuyu intikal ettirdi. 30 Mayıs 1919'da Diyarbakır'dan buraya ve bir nüshası da malumat olarak 9. Ordu Müfettişliği'ne verilen bir rapor yazdı. Raporunda, Kürt Kulübü'nün yaptığı toplantılardan birinde "*Huristiyanları kâmilten keselim*" ve "*Kolordunun buradan gönderdiği silahlar nereye gidiyor? Bunların sevkine mani olalım*" denildiği belirtiliyordu. Yine bu toplantıda hazır bulunanlardan başka birinin de "*Türklerin içimizde ne işi var? Gitsinler!*" dediğini yazıyordu. Cevdet Bey'in raporuna göre bu toplantının incelenmesi için Kolordu, Valiliğe başvurdu. Fakat Valilik durumu "*iyi niyetle yorumladı*" ve maddi bir cürüm olmadığı için de Kürt Kulübü üyelerine bir şey yapılamayacağını açıkça bildirdi. Cevdet Bey, Kolordunun sonuçsuz kalan bu başvurusundan başka yukarıda yer verdiğimiz Vali Vekilinin Dâhiliye Nezâreti ile yazışmalarına da atıf yapmaktaydı. Dâhiliye Nezâreti'nden Diyarbakır Valiliği'ne bahsi

⁷³Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler IV, s. 20-22.

⁷⁴BOA, DH. ŞFR., 632.93.

⁷⁵BOA, DH. ŞFR., 633.5.

geçen şahısların tedibi için emir verildiğini fakat Valiliğin yine bir şey yapamadığını belirtmekteydi. Kürt Kulübü'nün takip ettiği hareket ve siyasetin Hükümetinki ile çeliştiği, kulüp üyelerinin Ordu ve Hükümet mensupları hakkında atıp tutmalarının halkın düşüncelerini zehirleyeceği, memleket dâhilinde heyecana sebep olacak haberlerin yayılmasına izin verilemeyeceği gerekçeleriyle bu işlere yeltenenler hakkında kanuni yollara başvurulması için Valiliğe gerekli olan emirlerin verilmesini Harbiye Nezâreti'nden istedi. Böylece Dâhiliye ve Adliye Nezâretleri'ne ek, konu bir de Harbiye Nezâreti'ne taşındı. Ayrıca Ahmet Cevdet Bey, Diyarbakır'da gerek İngilizlerin faaliyetleri gerek Kürt Kulübü'nün yapmış olduğu propagandalar ile bir "*Kürt galeyanı*" tahmininde bulunuyordu ve bunun önlenmesi için çeşitli yerlerde bulunan askerleri önemli noktalarda birleştireceğini Harbiye Nezâreti'ne bildiriyordu.⁷⁶

Harbiye Nezâreti ise Ahmet Cevdet Bey'in bu girişimini o anki siyasetleri çerçevesinde bir raporla Sadaret makamına ilettili. Böylece konu, padişahlık makamından önceki en üst unsurun masasına geldi. Mondros Mütarekesi'nin beşinci maddesine⁷⁷ göre yapılan düzenlemeyle 13. Kolordu, 6. Ordu'nun lağvedilmesi ile oluşturulmuştu.⁷⁸ Fakat Harbiye Nezâreti'nin Sadarete yaptığı bu tekliften 13. Kolordu'nun dahi lağvedilmesinin düşünüldüğü ortaya çıkmaktaydı. Sadarete teklifi yazan Erkân-ı Harbiye memurları, 13. Kolordu'nun lağvedilmesini önlemek için Diyarbakır'daki "*Kürtçülük*" faaliyetlerini sebep olarak gösterdi. Cevdet Bey'in raporlarına gönderme yaparak "*İstihbarat ve istidlalat-ı vakıa ne kadar mübalağalı olsa*" da 13. Kolordu bölgesinde Kürtçülük faaliyetinin ne kadar kuvvetli olduğunun anlaşıldığı belirtilmiş, eğer Kolordu lağvedilirse o an propaganda halinde olan fikirlerin icraata döküleceği ve bu icraatın önünde hiç bir engelin kalmayacağı ifade edildi. Böylece "*Kürdistan istiklâlinin muhakkak*" olacağı öne sürüldü. Hatta 13. Kolordu'nun kaldırılmasından ziyade bu ordu mevcutken bile böyle bir bağımsızlık hareketi ihtimalinin düşünülmesi "*faydalı bir ihtiyatkârlık*" olarak görülüyordu.⁷⁹

Cevdet Bey'in vazifesini ifa etmeyenler hakkında şikâyetlerine rağmen, kulübün kapatılması için ilk izni Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey istemişti. Kulübün neşrettiği Osmanlılık aleyhindeki iki beyannameden dolayı da konu hukuki mecraya

⁷⁶HTVD, S.6. (Aralık 1953), Vesika No: 130.

⁷⁷ Mondros Mütarekesi'nin beşinci maddesi şöyledir: "*Hudutların muhafazası ve asayiş-i dâhilinin idamesi için lüzum görülecek kuvâ-yı askeriyeden maadasının derhal terhisi...*" (Mondros Mütarekesi'nin metni için Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, s. 519-524.)

⁷⁸Selçuk Ural, "*6. Ordunun 13.Kolordu'ya Dönüştürülmesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar*", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XX, S.59, (Temmuz-2004), s. 523-567.

⁷⁹HTVD, S.6 (Aralık 1953), Vesika No: 131.

taşınmıştı. Daha sonra bu hukuki mecra (İstînâf Müddeiumumîliği) kulübü sorumlu tutmamıştı. Ardından Kürt Kulübü'nden kimselerin Belediye İçtimâsı'nda halkı galeyana getirecek sözler sarf etmesi üzerine yeni bir soruşturma başlatılmıştı. Cevdet Bey'in raporunu 30 Mayıs 1919'da yazdığı ve 13 Haziran 1919'da muhatabına vardığı düşünüldüğünde, Vali Vekili'nin bu tarihlerden çok önce kulüp hakkında harekete geçtiği ortaya çıkıyordu. Cevdet Bey, belki de Vali Vekili'nin Diyarbakırlı olmasından ötürü Kürt Kulübü'nü kayırdığı düşüncesindeydi. Ancak kapatılma emrini vermek için Dâhiliye Nezâreti delil sormuş olsa gerek ki Vali Vekili Mustafa Nadir Bey, kulübün diğer icraatlarını da bildirmiş olmasına rağmen, Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği bir telgrafta "*Hükümet aleyhine propagandadan başka delâil*" olmadığından bahsetmekteydi.⁸⁰

Alınan önlemlere rağmen Kürt Kulübü faaliyetine devam etti. 3 Haziran 1919'da Kürt Kulübü'nde Binbaşı Noel'inde hazır bulunduğu bir toplantı yapıldı. Burada "*İngiliz himayesinde müstakil bir Kürdistan kurulması*" teklif edildi. Hatta bu toplantıda yapılan bir konuşmada "*Diyarbakır burası. (Bu) Bir Kürt Cemiyeti'dir. Hilafet ve daha bir şeyler burada yoktur. Ancak biz istiklalimizi Süleymaniye sancağı gibi ilan edeceğiz*" denildiği iddia edilmektedir⁸¹. Halit Bey bu konuşmanın Ekrem Bey tarafından yapıldığını aktarmaktadır. Bu konuşmadan sonra orada bulunanların Ekrem Bey'e karşı çıktıklarını ve onu kürsüden indirdiklerini, daha sonrasında konunun bazı makamlarca haber alınmasının ardından Ekrem Bey'in firar ettiğini anlatmaktadır.⁸²

Dolayısıyla bu konuşmalar ve İngiliz himayesinde bağımsız Kürdistan teklifi, 16 Ağustos 1909'da çıkarılan Cemiyetler Kanunu'nun ilgili maddesine muhalifti.⁸³ Kulüp, Vali Vekili Mustafa Nadir Bey tarafından bu kanuna muhalefetten 4 Haziran 1919'da kapatıldı ve soruşturma başlatıldı.⁸⁴ Böylece kulübün kapatılmasının sebebi, yine kulübün kurulmasındaki resmiyet ve hukuk oldu. Bir diğer iddiaya göre gece kulübe baskın yapıldı ve eşyaları da müsadere edildi.⁸⁵ Ekrem Bey hakkında 11 Haziran 1919'da "*ihzâr müzekkeresi*" yani mahkeme celbi çıkarıldı.⁸⁶

⁸⁰BOA, DH. ŞFR., 633.40.

⁸¹BOA, DH. ŞFR., 633.53.; Ziya Göğem, **Kurmay Albay Dadaylı Halit BeğAkmansü**, I, s. 68.

⁸²Ziya Göğem, **Kurmay Albay Dadaylı Halit BeğAkmansü**, I, s. 68.

⁸³ Bu maddede: "*Ahkâmı kavanine ve adabı umumiyeye mugayir bir esası gayri meşrua veya asayişî memleket ve tamamıyeti mülkiye-i devleti ihlal ve şekli hazır-ı hükümeti tağyir ve anasır-ı muhtelifi-i Osmaniyeyi siyasetten tefrik maksadına müstenit olmak üzere cemiyetler teşkili caiz değildir*" hükmü vardır. (Kanun için: **Düstur**, Tertib-i Sani, I, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1913-1914, s. 604; **Takvim-i Vekayi**, 10 Ağustos 1325/23 Ağustos 1909, s. 11.)

⁸⁴BOA, DH. ŞFR., 633.53.

⁸⁵Z. Silopi, **Doza Kürdistan**, s. 61

⁸⁶BOA, DH. ŞFR., 107.35.

Konu ile alakalı bazı kişiler hakkında da işlem yapılmasına rağmen⁸⁷ haklarında tutuklama kararı verilmedi. Hatta Diyarbakır'a gelmeden önce daha Viranşehir'de iken Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey'in yaptıklarıyla hakkında “*kamuoyunda acziyetimizifena bir şekilde belli ediyor*” dediği⁸⁸ Binbaşı Noel'e de dokunulamadı. Kanun takibatının esas hedefi Ekrem Bey'di.⁸⁹ Kürt Kulübü'nün başkanı olan Kasım Bey, Doktor Fuat, Ganizade Reşat, Doktor Cevdet, Cercisağazade Ragıp, Çerhizade Fikri gibi isimler hakkında soruşturma yapılmasına rağmen tutuklama kararı alınmadı. Hatta Kasım Bey ve bazı Kürt Kulübü üyeleri Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin kurulmasına giden toplantılarda Belediye İctimâsı'ndan sonraki süreçte faal bir şekilde bulunmuş, kurucu heyete dahi seçilmişlerdi.⁹⁰ Ekrem Cemilpaşa'ya göre Kürt Kulübü yönetici ve üyelerinin bağlı buldukları kurumun aksi yönünde hareket etmelerine sebep olan şey kulübün kapatılmadan önceki son toplantısıydı. İddiaya göre bu toplantıda idare heyeti “*maslahane*” bir yol seçme kararı vermişti.⁹¹ Fakat bu da iddiadan öteye geçememektedir. Zira Ekrem Cemilpaşa anılarında her şeyi yönlendirip yönettiği ve kulübün halk desteğiyle güçlü olduğunu aksettirmeye çalışmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa da Anadolu'ya çıktığından beri bölgedeki siyasi, askeri ve mülki isimlere bu yolda tavsiyelerde bulunmuştu.⁹² Çünkü Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir'e Kürt Kulübü ile alakalı gönderdiği telgrafta “*Kürtleri ve hatta bir öz kardeş olarak tekmil milleti bir nokta etrafında birleştirmek*” amacıyla olduğunu yazıyordu. Bunu da dünyaya “*Müdafaa-i Hukuk-u Millîye cemiyetleri vasıtasıyla*” göstermek istiyordu.⁹³

Mustafa Kemal Paşa kulübün kapatılmasından sonra bu kararını Ekrem Cemilpaşa'nın babası Kasım Bey'e yazdığı bir telgrafla da destekledi: “*Kürtlerin, devletten ayrılarak İngilizlerin himayesinde müstakil Kürdistan teşkil eylemeleri nazariyesini tasvip etmem. Çünkü bu nazariye muhakkak Ermenistan lehine İngilizler tarafından mürettep bir plandır*” dedi. Ona göre Kürtlerle Türkler birbirinden ayrılık kabul etmez öz kardeşiler. Türkler, Kürtler ve bütün İslam medeniyeti “*yek-vücut ve*

⁸⁷BOA, DH. ŞFR., 658.131.

⁸⁸BOA, DH. ŞFR., 633.4.

⁸⁹BOA, DH. ŞFR.,635.18.

⁹⁰ Mustafa Akif Tütenk, “*Diyarbakır'ın son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları I*”, s. 328-329.

⁹¹E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 41.

⁹² Mustafa Kemal Paşa, askeri olarak Cevdet Bey'e, siyasi olarak da Mebus Kamil Bey'e bu tavsiyelerde bulunduğu gibi şimdi de mülki bir amir olan Mustafa Nadir'e aynı telkinlerde bulunmuştu. (M. K. Atatürk, **Nutuk**,s. 904.)

⁹³ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960, s. 50; **Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler IV**, s. 40-44.

yek-dil olarak” bağımsızlıklarını savunmalıydılar, vatanın parçalanmasına engel olmalıydılar. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti’nin dağılmasına sebebiyet vermeyecek her türlü isteğe de taraftar olduğunu belirtti. Diyarbakır Müdafa-i Hukuk ve Reddi İlhâk Cemiyeti’ni takviye etmesini, Kürt Kulübü üyelerinden Fuat, Cevdet, Kerim, Fikri, Necdet ve Edip Beylere ve oğluna “*selam*” söylemesini, fikirlerini onlara da bildirmesini kapatılan kulübün başkanı Kasım Bey’den istedi.⁹⁴

Ancak bu telgraf ilgili yere varmadan Haziran 1919 ortalarından sonra Diyarbakır Valiliği’ne bir başvuru yapıldı. Bu başvuruya göre Ekrem Bey hakkında kanuni takibatın devam ettirilmesi ve kulüpten resmen ihraç edilmesi şartıyla Kürt Kulübü’nün yeniden kurulması için izin isteniyordu. Eğer kulübün tekrar kurulmasına izin verilmezse, merkezi İstanbul’da bulunan Kürdistan Teali Cemiyeti’nin bir şubesi olarak yeniden teşkilatlanması talep ediliyordu.⁹⁵ Bitmek bilmeyen bu ısrarın sebebi belki nasihat ile yapılanların geçiştirilmesi, belki de kapatılmasından üç hafta kadar sonra bile çektiği telgraflarda Kürt Kulübü üyelerinin icraatlarından bahsetme gereği duyan Ahmet Cevdet Bey’in bir tespitiydi. Aktardığına göre kapatılmış olan Kürt Kulübü’nün üyelerine, gereken kimseler vasıtasıyla ve Vilayetçe nasihatler edilmişti ve onlar görünürde Hükümet taraftarıydılar. Fakat Ekrem, Doktor Fuat ve Cevdet Beyler açıktan açığa provokasyonlarına devam ediyor “*Türkler o zamana kadar (İngilizlerin gelişine kadar) paramızı yiyecek, İngilizler ne zaman gelecek*” gibi sözler ediyorlardı. Devletin dağılacağını anlayıp amaçlarını takip etme konusunda eskisinden daha çok gayrete gelen bu kimseler, “*tehcir ve taktilde*” alakadar olduklarından idarenin değişmesini istiyorlardı.⁹⁶

Kulübün kapatılmasına rağmen yeni bir kulüp açılması için faaliyetlere de devam ediliyordu. Yukarıda “*Serbesti*” gazetesinin Diyarbakır ve civarındaki Kürt kulüplerinin, Kürdistan Teali Cemiyeti’ne başvuru yaptıkları haberinden bahsetmiştik. Molla Hamza isimli bir şahıs, Bitlis, Mardin, Siirt Kürt cemiyetlerine, İstanbul’dan Kürdistan Teali Cemiyeti’ne ait damga getirmiş, bu damgalardan biri de kapatılan Diyarbakır Kürt Kulübü Başkanı Cemilpaşazade Kasım Bey’e teslim etmişti⁹⁷. Ancak

⁹⁴Atatürk Özel Arşivi’nden Seçmeler IV,s. 31-35.

⁹⁵BOA, DH. ŞFR., 635.18.; Kulübün tekrar açılması talebinde bulunulsa da, bu talebin bilinen çevrelerce yapıldığı ortadadır. Ancak bunların karşısında Silvan eşrafından Sadık Bey ile Ali Ağa, Kolorduya ortak bir telgraf göndermiş, “*...Teali Kulübü maskesi altında devlete sadakatle kâbil-i telif olmayacak roller oynamak üzere ihdas edilmiş seddiden dolayı*” teşekkür etmişler, kulübün kapatılmasından duyulan memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. (HTVD, S.5, (Eylül 1953), Vesika No: 106; Atatürk Özel Arşivi’nden Seçmeler IV,s. 29-30)

⁹⁶Atatürk Özel Arşivi’nden Seçmeler IV, s. 36-39.

⁹⁷BOA, DH. ŞFR.,637.60.; Ziya Göğem, Kurmay Albay Dadaylı Halit BeğAkmansü, I, s. 65.

Hamza isimli şahıs Mardin’de verdiği Kürt istiklalini işleyen konferanstan dolayı Diyarbakır’da tutuklandı ve adli mercilere sevk edildi.⁹⁸ Damga teslimi, açıkça bu cemiyetlerin Kürdistan Teali Cemiyeti’ne bağlanması anlamına geliyordu. Ancak Diyarbakır Kürt Kulübü’nün kapatıldıktan sonra yeniden kuruluşu için izin istenilmesi, eğer bu mümkün olmazsa Kürdistan Teali Cemiyeti’nin bir şubesi olarak açılması için başvuru yapılması durumu değiştirmektedir. Eğer kapatılıncaya kadar Kürt Teali Cemiyeti’nin bir şubesi idiye kapatıldıktan sonra tekrar açılmak için yine Kürt Teali Cemiyeti gibi başvuru yapması gerekirdi. Ancak kulüp, eğer Kürt Kulübü olarak kurulmasına tekrar izin verilmezse Kürdistan Teali Cemiyeti’nin bir şubesi gibi yeniden teşkilatlanmak istemiştir. O halde her ne kadar Kürt Teali Cemiyeti ile fikir ve amaç birliği içinde ise de cemiyete bağlanmak hususunda resmi başvuruyu kapatıldıktan sonra yapması, kapatıldıktan sonra da yeni bir kulübün ya da cemiyetin kurulamamış olması, Kürt Kulübü’nün hiçbir surette Kürdistan Teali Cemiyeti’nin bir şubesi konumunda olmadığını gösterir.

Daha sonraki süreçte bölgede cemiyet/kulüp kurma ısrarı devam etse de Vekâletle yürütülen Diyarbakır’a atanan Vali Ali Faik (Ozansoy) Bey,18 Aralık 1919’da Dâhiliye Nezâreti’ne çektiği telgrafta “*Camia-i Osmaniye*” fikri dışındakilere izin verilmeyeceğini bildirdi. Vali, Dâhiliye Nezâreti’nden, Diyarbakır’da cemiyet kurulması için yapılacak başvuruların bu yolda değerlendirilmesini de arz etti.⁹⁹ Bu arzın sebebi muhtemelen Dâhiliye Nezâreti’nden merkezi İstanbul’da olan Kürdistan Teali Cemiyeti’nin Diyarbakır’da bir şube açmak için ricada bulunması ya da Kürt Kulübü’nün bu cemiyetteki tanıdıkları vasıtasıyla kendileri hakkında bir şeyler yapılmasının istenilmesinden kaynaklanıyordu. Çünkü bu isteğin yapıldığı tarihlerde Ekrem Cemilpaşa İstanbul’da idi.

Ekrem Cemilpaşakanun takibatından kaçmış ve Diyarbakır’dan Halep’e geçmişti. Buradan Belçika’ya dönmek arzusundaydı. Ancak karşısına son bir şans, belki bir yeni büyük fırsat çıkıverdi. O da İngiliz Binbaşısı Noel idi. Fakat bu yeni fırsat da zamansız sebepti. Çünkü İngiltere’nin “*Kürdistan*” politikası tam anlamıyla şekillenmiş değildi. Ayrıca Anadolu Harekâtı, Bolşeviklerle yakınlaşmaya dair politika devresine girmişti.

Noel ise Ekrem Cemilpaşa’nın Diyarbakır’dan kaçmasından çok daha önce bölgedeydi. 7 Nisan 1919’da Musul’dan hareket etmiş ve 12 Nisan 1919’da Nusaybin’e

⁹⁸Ziya Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit BeğAkmansü*, I, s. 65.

⁹⁹BOA, DH. ŞFR., 648.95.

varmıştı.¹⁰⁰ Güneydoğu Bölgesi'ne iddiasına göre “*Türklerin panislamist propagandalarına ve Kürtlerin üzerinde İngiliz silahlarıyla desteklenmiş Ermeni hâkimiyeti kurulacağına dair asılsız söylentilerle korkutarak bize düşman etme çabalarına karşı faaliyette bulunmak*” diye tanımladığı “*özel görev*” üzere gelmişti.¹⁰¹ 2 Haziran 1919'da ise Diyarbakır'a geçmiş¹⁰² 13 Haziran 1919'a kadar burada kalmıştı.¹⁰³ Ekrem Cemilpaşa ile de bu “*özel görevde*” bulunurken karşılaşmıştı. Kürt Kulübü'nde Noel'in de içinde bulunduğu ve kapatılmasına sebep olan 3 Haziran 1919 tarihli toplantıdan başka Ekrem Bey, Noel adına ziyafet dahi vermişti.¹⁰⁴ Hatta ona, Kürtlerin Büyük Britanya'dan manda istediklerini dahi söylemişti. 19 Ağustos 1919'da ise Halep'te firardayken Noel ile tekrar karşılaştı.¹⁰⁵ Noel'in yanında Celadet ve Kamuran Ali kardeşler de vardı. Bunlara katılarak Noel ile tekrar Güneydoğu Bölgesi'ne propaganda yapmak üzere gittiler. Bu seyahatte literatüre Ali Galip Olayı adıyla geçen olaylar da yaşandı. Bu olayların ardından Noel ve Ekrem Cemilpaşa 1919'un Eylül ayının sonlarına doğru İstanbul'a hareket ettiler.¹⁰⁶

Ali Galip Olayı'nın ardından Ekrem Cemilpaşa'nın durumu Kürt Kulübü başkan ya da üyeliğinden daha farklı bir boyut kazandı ve kanuni takibatın dayanak noktası İngiliz-Kürt ittifakı oldu. Durum, “*Kürt İttihadi*” iddiasında bulunan bir kulübün artık “*işgalcilerle ittifakı*” idi. 29 Ocak 1920'de Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Diyarbakır Valiliği'ne bir telgraf çekerek Ekrem Bey hakkında takibat yapılıp yapılmadığını ve yapıldı ise sonucunun ne olduğunu sordu.¹⁰⁷ Bu telgrafa 1 Şubat 1920'de cevap verildi fakat verilen bu cevap Müdüriyeti tatmin etmedi. Şimdi de Ekrem Cemilpaşa hakkında 11 Haziran 1919'da mahkeme celbi çıkarıldıysa o tarihten itibaren gıyabında yapılan tâkibât ve tâhkikât-ı adliyenin sonucu soruluyor ve meselenin açıkça bildirilmesi

¹⁰⁰ Mim Kemal Öke, **İngiliz Ajanı Binbaşı E. W. C. Noel'in Kürdistan Misyonu (1919)**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, s.29.

¹⁰¹E. W. C. Noel, **Kürdistan 1919 (Binbaşı Noel'in Günlüğü)**, s. 7; Dikkat edilirse filizlenmeye başlayan Millî Mücadele, Kürt Kulübü ve İngilizlerin, bölgede Ermeni devleti kurulacağı söylentisini kendi politikalarına uyarlamakta güçlük çekmedikleri görülecektir. Millî Mücadele önderleri bu söylentiyle birlik olunması ve vatani böldürmemek yönünde politika benimserken, Kürt Kulübü, Ermeni devleti kurulacağı söylentisini Türklerden kopmak için kullanmaya başladı. İngilizler ise daha yeni şekillenmeye başlayan Kürt politikalarının üzerinde kötü tesir yapan durumları çürütmek için politika benimsedi. Aslında bölgede Kürtler üzerinde durulmasını en çok arzulayan ve telkin eden Binbaşı Noel'di.

¹⁰²BOA, DH. ŞFR., 633.24.

¹⁰³BOA, DH. ŞFR., 634.37.

¹⁰⁴E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 41-49.

¹⁰⁵E. W. C. Noel, **Kürdistan 1919 (Binbaşı Noel'in Günlüğü)**, s. 9.

¹⁰⁶E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 49; M. Kemal Öke, **İngiliz Ajanı Binbaşı E. W. C. Noel'in Kürdistan Misyonu (1919)**, s. 104.

¹⁰⁷BOA, DH. ŞFR., 106.140.

isteniyordu¹⁰⁸. Böylece devletin hiçbir şeyi unutmadığı ve gerektiğinde hatırladığı meydana çıktı. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin meselenin üstüne yoğunlaşması Diyarbakır Valiliği'nde vekâlette bulunan Mektupçu Faik Bey döneminde meselenin sonuçlanmasına yol açtı. İstînâf Müddeiumumîliği'ne bağlı İstintâk Dairesi konu hakkındaki araştırmasını bitirmiş ve 12 Şubat 1920'de Ekrem Cemilpaşa'nın "*kısmen lehine kısmen aleyhine*" olacak bir durum ortaya koymuştu.¹⁰⁹ Böylece hem Kürt Kulübü, hem de Ali Galip Olayı'nın sonucu tatlıya bağlandı. Bu kararın verilmesinde Diyarbakır'ın köklü ailelerinden olan Cemilpaşa ailesinin küstürülmek istenmemesi sebep olsa gerekti. Ayrıca bu karar, Osmanlı'nın son dönemde sorun çözme yaklaşımlarından biri olan "*idare-i maslahat*" politikası gereği de olabilirdi.

Ancak Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 19 Şubat 1920'de Diyarbakır Valiliği'ne bir telgraf daha çekti ve Ekrem Bey ile arkadaşlarından kimsenin tutuklu bulunup bulunmadığını ve adli takibatın devamında bir sakınca olup olmadığının açıkça bildirilmesini istedi.¹¹⁰ Bu telgrafa verilen cevapta adli takibatın devamının Kürtçülerin takibattan kurtulmaları için firarına ve il dâhilinde fenalıklar peşinde koşmalarına sebep olabileceği belirtildi. Diğer taraftan konunun ertelenmesi, "*Kürtlük*" cereyanının genişlemesine ve yayılmasına da sebep olabilirdi. Bu yüzden Diyarbakır Vali Vekili Faik Bey, kapıyı kapatıp yanılmaktansa açıp yanılmayı denedi ve "*şimdilik cihet-i adliyece iktisâb eylediği şekli hâzır*" muhafaza etmeye devam edilmesinin mantıklı olduğunu bildirdi. Bu mütalaadan sonra icabının yapılması için son söz Dâhiliye Nezâreti'ne bırakıldı.¹¹¹ Konu böylece ertelendi.

Kürt Kulübü'ne ait incelemenin son bulduğu 12 Şubat 1920'den iki haftayı aşkın bir süre sonra 28 Şubat 1920 tarihi itibarıyla dahi sadece yukarıda bahsi geçen ve Kürdistan Teali Cemiyeti'ne ait damgayı Kasım Bey'e veren Hamza isimli şahıs Kürtçülük faaliyetinden tutuklu bulunuyordu.¹¹² Örneğin Kulübün idare heyetinden olan Hacı Akdi Silvan'da, tıpkı Molla Hamza gibi Kürt istiklaline dair konferans vermiş, ardından tutuklanmıştı.¹¹³ Ancak Molla Hamza'dan başka tutuklunun bulunmaması Hacı Akdi'nin salıverildiğini göstermekteydi. Bu da Diyarbakır'da Kürt Kulübü ile bağlantılı olanlara dokunulmadığı anlamına gelmekteydi. Ancak dışarıdan gelenlere karşı farklı bir tutumun mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁸BOA, DH. ŞFR., 107.35.

¹⁰⁹BOA, DH. ŞFR., 658/131.

¹¹⁰BOA, DH. ŞFR., 107.107.

¹¹¹BOA, DH. ŞFR., 659.130.

¹¹²BOA, DH. ŞFR., 659.130.

¹¹³Ziya Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü*, I, s. 65.

Bu yazışmalar yapılırken Ekrem Cemilpaşa Ağustos 1920'ye kadar İstanbul'da idi. Daha sonra Diyarbakır'a geçmek istedi fakat bu denemesi başarısız oldu ve Antalya'dan tekrar İstanbul'a döndü. 1921 Şubat'ı ortasında tekrar Diyarbakır'a dönmek için harekete geçti ve bunda başarılı oldu. Bölgede yine siyasi görüşleri doğrultusunda bir süre faaliyet gösterdi. Ancak bir süre sonra yakalandı ve Ankara İstiklal Mahkemesi'ne gönderildi. 1922'nin ilkbaharında serbest bırakıldı. 1922-1925 arasını babasının işleriyle meşgul olmakla geçirdi. 1925'de Şeyh Sait isyanı çıkınca bu isyanla alakalı görüldü ve tutuklandı. Yargılanıp on yıl ceza aldı. Fakat üç buçuk yıl cezası infaz edildi. 1929 ilkbaharında Diyarbakır'a geldi. Sonra siyasi düşünceleri doğrultusunda tekrar harekete geçti. Suriye'ye gitti ve amcazadesi Kadri Cemilpaşa ile birlikte Hoybun Cemiyeti'nde aktif rol oynadı.¹¹⁴ 1933'de Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığından çıkarıldı. 1974'de Şam'da öldü.

¹¹⁴E. Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, s. 50-71.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin zor zamanlarında Kürt ittifadı fikrini ortaya atarak bölgesel kurtuluş çareleri peşine düşen Kürt Kulübü, bölgesel kurtuluş amacı güden diğer yerel cemiyetlerle bu noktada birleşirken çok önemli bir noktada onlardan ayrılmıştır. Kurtuluş amacıyla olan ve millî menfaatlerle bir yerde örtüşen vatani ve millî cemiyetler başka herhangi bir devletin himayesine girmekten kaçınmışlarken Kürt Kulübü yabancı bir devletin yardımıyla Osmanlı'dan kopmak için mesai harcamıştır. Bu faaliyet, İngilizlerin bölgedeki siyasetlerinde kanaat uyandırması açısından önemli olmuştur.

Taban arayışında da kulübün faaliyetleri dikkat çekmiştir. Aileye önem verilen bir toplumda seçkinlerden destek arayışına gidilmiştir. Ayrıca faaliyetler gençler ve yaşlılara yönelik yapılmış, her bir zümre bir kişi tarafından temsil edilmiştir. Basın-yayın yoluyla da hedef kitlenin tahriki düşünülmüştür. Kulüp eline geçen her fırsatı değerlendirmiş, başlarda yaptıkları propaganda Osmanlı'nın yıkıldığı ve herkesin başının çaresine bakması üzerine kurulmuşken daha sonra Kürtlerin yaşamakta oldukları bölgelerin Ermenilere bırakılacağı söylemi üzerine inşa edilmiştir. Doğal olarak bu söylem, bölgenin geçmişi düşünüldüğünde pirim yapacak bir söylemdir ve hedef kitle bu söylemle hem etkili hem de kısa sürede sonuç alınabilecek biçimde mobilize edilebilmiştir. Bu mobilizasyon Kürtlerin Osmanlı'dan koparılması üzerine kanalize edilmiş hatta bu yolda silahlı ayaklanma dahi düşünülmüştür. Demek ki Kürt Kulübü sağlam bir ideolojiden yoksun olarak günlük politik olayların odak görüşe yorumlanmasına temellenmiştir.

Faaliyetleriyle Osmanlı bürokrasisinin çeşitli kademelerinde gündeme gelen kulübün yararına olan bölgedeki otorite boşluğu, onlara rahat hareket imkânı sağlamıştır. En büyük etkenlerden biri de I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin durumudur. Yenen devletler çeşitli bahanelerle her gün çeşitli vatan toprağını işgal etmeye başlamış, kurtuluş adına gerek içte gerek dışta devlet adamlarından cemiyetlere varıncaya kadar her mecra kendi ismiyle karakterize edilebilen fikirler ortaya atmıştır. Bu durumda kulüp bunlardan işine yarayanı çekip kullanmıştır. Öyle ki faaliyetleri konusunda mülki amirlerin sakıncalı bulunduğu durumlar adli makamlarca kötü niyete yorumlanmamış, askeri merciler ise memleketçilik yapılarak kulübün kayırıldığı yorumunda bulunmuşlardır. Bu durum ise yıkılmaya yüz tutmuş bir sistem içinde birliği sağlamanın ne kadar zor olduğunu ispatlamıştır.

Son toplantılarının yapıldığı güne kadar faaliyetinden vazgeçmeyen Kürt Kulübü, yaptıklarının tepkiyle karşılandığını görünce orta yolu seçme tercihinde bulunmuş, bu tercih kulübün başkanının dahi Millî İttihada katılmasının önünü açmıştır. Kulüp başkanı, Diyarbakır'da kurulması düşünülen Müdafa-i Vatan Cemiyeti için yapılan toplantılarda hazır bulunmuş ve üyeliğe dahi seçilmiştir. Kürt İttihadı yerine Millî İttihat beraber kurtuluş için çözüm olmuştur.

KAYNAKÇA

1- Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

2- Süreli Yayınlar

Alemdar

Düstur

Hadisat

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Memleket

Serbesti

Takvim-i Vekayi

Tasvir-i Efkâr

Vakit

3- Kitaplar

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, C. III, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.

CEMİLPAŞA, Ekrem, **Muhtasar Hayatım**, Beybun Yayınları, Ankara, 1992.

ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953.

KANSU, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960.

NOEL, Edward William Charles, **Kürdistan 1919 (Binbaşı Noel'in Günlüğü)**, Çev.: Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014.

ÖKE, Mim Kemal, **İngiliz Ajanı Binbaşı E. W. C. Noel'in Kürdistan Misyonu (1919)**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989.

SİLOPİ, Zinnar, **Doza Kürdistan**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014.

-----, **Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler IV**, ATESE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

-----, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Haz. Nimet Arsan, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1964.

-----, **Şark İstiklal Mahkemeleri, Kararlar ve Mahkeme Zabıtları**, C. I-VI, TBMM Basımevi, Ankara, 2016.

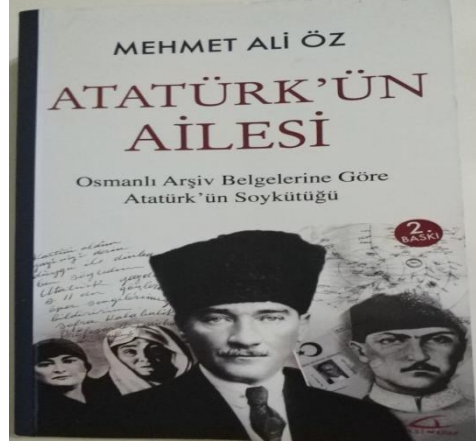
4- Makaleler

TÜTENK, Mustafa Akif, “*Diyarbakır’ın son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları I*”, **Kara Amid**, Yıl 2, S. 4, İstanbul, 1960, s. 311-347.

URAL, Selçuk, “6. Ordunun 13. Kolordu’ya Dönüştürülmesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XX, S. 59, Ankara, 2004, s. 523-567.

Geliş Tarihi: 20.05.2021
Kabul Tarihi: 30.06.2021
Türü: Kitap Tanıtımı

KİTAP TANITIMI

MEHMET ALİ ÖZ, ATATÜRK'ÜN AİLESİ OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE ATATÜRK'ÜN SOYKÜTÜĞÜ, ASİ KİTAP, İSTANBUL, 2017², S. 500+XL, ISBN: 978-605-9331-43-2.

MEHMET ALİ OZ, ATATÜRK'S FAMILY ATATÜRK'S GENEALOGY ACCORDING TO OTTOMAN ARCHIVE DOCUMENTS, REBEL BOOK, İSTANBUL, 2017², P. 500 + XL, ISBN: 978-605-9331-43-2.

Hatice AMARATLI*

ÖZ

Eser Türkiye Cumhuriyeti alanında akademik çalışma yapan araştırmacılara kaynak niteliğinde olup, Atatürk'ü tanımak ve ailesi ile ilgili bilgileri öğrenmek isteyen herkese hitap eder niteliktedir. Atatürk'ün ailesi ile ilgili yapılan çalışmalara göz attığımızda bir nesil ileriye gidilebildiği görülmüştür. Kaynakların neden yetersiz olduğu,

*Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı Doktora Öğrencisi: haticeamaratl.1113@gmail.com, ORCID:0000-0001-9269-3382: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Hatice Amaratlı, “*Mehmet Ali Öz, Atatürk'ün Ailesi Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk'ün Soykütüğü*”, Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, X, S.1, (Temmuz-2021), s. 133-139. (<https://dergipark.org.tr/pub/atauniad>)

konuyla alakalı belgelere niçin ulaşamadığının sebepleri açıklanmıştır. Bu alandaki yapılan çalışmaların eksik ve yanlış bilgiler ihtiva ettiğine dikkat çekilmiştir. Bu durum yazar tarafından fark edilmiş minnet ve vefa duygusu ile bu çalışmayı yapmayı kendine bir vazife olarak görmüştür. Eserin bir başka önemi Atatürk'ün ailesi ile ilgili yedi nesil ilerisini tanıma fırsatını bizlere sunmasıdır. Eser aydınlanmamış noktaların gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Ailesi, Soykütüğü, Belgeler.

ABSTRACT

Work in the area of the Republic of Turkey is in the nature of academic study researcher research resources, recognize Atatürk and his family are qualities it will appeal to anyone who wants information related to. When we look at the studies on Atatürk's family, it is seen that one generation can be advanced. The reasons why the sources were insufficient and the reasons why they could not be reached with the news on the subject were explained. The articles about this false information were pointed out. With a sense of gratitude and loyalty realized by this situation, he saw this work as a duty to the author. Another importance of the work is that it presents us with the future of seven generations about Atatürk's family. The work has enabled unenlightened points to come to light.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, His Family, Genealogy, Documents.

A- ÖNSÖZ VE GİRİŞ'TEKİ SUNUM ÜZERİNE YAPILAN DEĞERLENDİRME

Mehmet Ali Öz¹ tarafından 2017'de kaleme alınan Atatürk'ün Ailesi Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk'ün Soykütüğü isimli kitap İkinci Baskı olmakla birlikte toplam beş yüz (+XL) sayfadır. Sırasıyla Önsöz, dört ana bölüm, Kaynakça, İnceleme ve Kaynaklar, Dipnotlar bölümlerinden meydana gelmektedir. Ana başlıklar içindekiler kısmında ayrıca belirtilmemiş, Önsöz kısmında açıklanmıştır. Birçok başlığa yer

¹Sivas Doğumlu Mehmet Ali Öz, 1978'de Sivas İmam Hatip Lisesi'nden mezun olmuştur. Sivas'a bağlı ilçe ve köylerde imam olarak görev almış, Sağlık Bakanlığı'nda memur olarak çalışmıştır. Yerel Gazetelerde araştırmalar ve söyleşiler yapmış, makaleler yazmıştır. 2003-2004 Sivas Tarih ve Kültür Araştırma Merkezi'nin koordinesini sağlamıştır. Din, Tarih, halk edebiyatı ve halk kültürü konusunda araştırmalarda bulunmuştur. Sivas yöresine ait folklorik-kültürel ve tarihsel nitelikli kaynakları araştırıp belgelendirmiştir. Ayrıca Osmanlıca uzmanı olan araştırmacı yazar Arapça ve İngilizce bilmektedir. (Mehmet Ali Öz, **Atatürk'ün Ailesi Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk'ün Soykütüğü**, Asi Kitap, İstanbul 2017, s. 1.)

verilmiştir. Eserin kapağında beyaz zemin üzerinde Mustafa Kemal ve ailesinin fotoğraflarına yer verilmiştir. Mustafa Kemal'in nüfus cüzdanının resmi, el yazısı ve arşiv belgesi yer almaktadır.

Arka kapağında yine beyaz zemin üzerinde Mustafa Kemal'in fotoğrafına yer verilirken eserin neden yazıldığı, hangi sorulara cevap aradığı kısaca okuyucuya bildirilmiştir. Eserin kapağı anlatılmak istenen içerikle anlamlı ve uyumlu bir şekilde okuyucuya sunulmuştur. İlk sayfasında yazarla ilgili bilgi verilmiştir. Eserdeki önsöz ve Kaynakça gibi kısımları çıkartılınca toplam sayfa sayısı 487'dir. Yazar başta Mustafa Kemal olmak üzere onun silah arkadaşlarına, gazi ve şehitlere eserini ithaf etmiştir.

Eserde Atatürk'ün asıl doğum tarihi nedir? Atatürk'ü ailesinin kökeni nereye dayanır? Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi'nin mesleği nedir? Ali Rıza Bey ve Zübeyde Hanım'ın evlilik tarihleri nedir? Zübeyde Hanım'ın Soyu hangi ailelere mensuptur? Zübeyde Hanım kaç evlilik yapmıştır? Atatürk'ün kaç kardeşi vardır? Atatürk'ün kardeşlerinin isimleri ve doğum tarihleri nedir? Atatürk'e ve ailesine atılan iftiralar nelerdir? Gibi soruların cevaplarına yer verilmiştir.

Önsöz kısmında Mustafa Kemal'in liderlik vasıflarından söz edilmiş, eserin asıl amacının Atatürk'e annesine ve babasına atılan iftiralara cevap vermek olduğunu belirtmiştir. Bu cevaplamaı yaparken Türkiye ve Yunanistan'daki Osmanlı arşivlerinde araştırma yapılmıştır. Birçok defteri, evrak ve belgeyi tespit etmek için yoğun bir çalışma yapılmıştır. Öyleki on yıl gibi uzun bir süreyi arşiv araştırması yapmaya adanayan yazar yirmi yıl süren bir çalışma sonucunda eseri bizlere takdim etmiştir. Daha önceden Atatürk'ün ailesi ile ilgili yapılan çalışmalara göz attığımızda bir nesil ileriye gidilebildiği görülmüştür. Kaynakların neden yetersiz olduğu, konuyla alakalı belgelere niçin ulaşamadığının sebepleri açıklanmıştır. Bu alandaki yapılan çalışmaların eksik ve yanlış bilgiler ihtiva ettiğine dikkat çekilmiştir.

Bu durum yazar tarafından fark edilmiş minnet ve vefa duygusu ile bu çalışmayı yapmayı kendine bir vazife olarak görmüştür. Eserin bir başka önemi Atatürk'ün ailesi ile ilgili yedi nesil ilerisini tanıma fırsatını bizlere sunmasıdır. Aydınlanmamış noktaların gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Şimdiye kadar olan kaynaklarda Atatürk'ün anne ve babası tarafında aynı ismi taşıyan kişilerin olduğu bilgisi aktarılmıştır. Bu kişilerin yaşları farklı olsa dahi isimleri aynı olması hasebiyle karıştırıldığı kanısına varılmıştır. Belgelerin ışığında bu kişiler hakkındaki karışıklık netlik kazanmıştır.

Atatürk'ün ismini ve Atatürkçülük kavramını bazı kesimler kendi planlarını harekete geçirmek için kötü niyetli tutumlarda ve iftiralarda bulunmuşlardır. Bu

zihniyette olanların ne yapmak istediklerini, niçin bu şekilde hareket ettiklerini yazar açıklamıştır. Zübeyde Hanım'a yapılan çirkin iftiralara yanıt belgelerle verilmiştir. İslami çerçevede iftira atmanın zararlarına dair değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmeleri yazar dindar bir aileden gelmesi ve dini bir eğitim almasından dolayı zaman zaman yapacağını söylemiştir.

B- ESERİN BÖLÜMLERİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME

Eser dört bölümden meydana gelmiştir. İlk bölümde; önsöz, Türklerin Balkanlara ve Rumeli'ye yerleşmeleri ve Selanik hakkında bilgiler mevcuttur. İkinci bölümde Zübeyde Hanım, ailesiyle ve soyu ilgili bilgiler vardır. Zübeyde Hanım'a atılan iftiralara cevap verilmiştir. Üçüncü bölümde Ali Rıza Efendi, ailesi ve soyu ile ilgili bilgiler arşiv belgeleri ile açıklanmıştır. Dördüncü bölümde Ali Rıza Efendi'nin çalıştığı yıllar ve emekliliği gibi konular bulunmaktadır.

Birinci bölümde Türklerin Balkanlara yerleşme tarihi MÖ 4000'li yıllara kadar uzandığı yazılmış sonraki süreç hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir. Karamanoğulları'nın Balkanlardaki durumu anlatılmış, Atatürk'ün ailesinin mensubu olduğu aşiretin Karamanoğulları'na dayandığı ifade edilmiştir. Bu sebeple Karamanoğulları'nın kuruluşu, gelişmesi mevzularına değinilmiştir. Atatürk'ün ailesi Sofu-Sofuzadeler olarak anılmaktadır. Makbule Hanım'ın anılarında Yörük oldukları ifadesi geçmekte yazar bu bilgiyi birçok yönden destekleyen kaynaklarla etkileyici bir açıklama yapmıştır. Yörük kavramını açıklarken yerli ve yabancı önemli şahsiyetlerin fikirlerine başvurmuştur. Bu isimlerden bazıları Evliya Çelebi, Aşık Paşazade'dir.

Balkanların Türkleşmesi konusundan sonra Rumeli'ye geçiş aşaması ve iskân politikasının nasıl uygulandığı süreci vardır. Bu süreçte etkili olan padişahlarla ilgili kısa bilgiler verilmiştir. Selanik'in Osmanlı idaresindeki durumuna, yapısına, nüfusuna değinilmiştir. Bu verilen bilgilerin ispatını yapmak için yazar Başbakanlık Osmanlı Arşivi, tahrir, maliyeden müdevver, ruznamçe, hatt-ı hümayun, nüfus defterlerine, dönemin önemli kişilerinin eser ve görüşlerine başvurmuştur.

Selanik'in Türklerin hâkimiyetinden önceki ve sonraki vaziyetine değinilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Selanik'e geçmesiyle birlikte padişahların burada nasıl bir iskân politikası uyguladığı, şehrin demografik, etnik, dini, mimari yapıları ve sosyal durumu ile ilgili bilgiler aktarılmıştır. Balkan Savaşı sonrası işgal altında kalan Selanik'te halka katliamlar ve sürgünler yapılmış, halkta göç etmek zorunda kalmıştır. Ali Rıza Bey ve Zübeyde Hanım'ın soyu Anadolu ve Balkanların Türkleşmesinde rol oynayan Kızıl-Oğuz

Türkmenleri'ndendir.

İkinci bölümde Zübeyde Hanım'ın Soyunun Sofuzadeler-Nakibzadeler ve Kapucuzadelere uzandığı belirtilmiş bu doğrultuda akrabalık ilişkileri, soylar arası bağın nasıl oluştuğu konusuna açıklık getirilmiştir. Zübeyde Hanım'ın sülalesi Selanik'te Sofuzadeler olarak biliniyor. Zübeyde Hanım'ın ailesi Mevlevi tarikatına mensup olup kendisi de dindar bir kişidir. Mustafa Kemal'i de bu doğrultuda yetiştirmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Eserde Zübeyde Hanım'ın kimliği ile ilgili bilgi verilmiş, Ali Rıza Bey ile tanışıp evlenmeleri konusuna açıklık getirilmiştir.

Ali Rıza Bey'in vefatı sonrasında meydana gelen durumlar Makbule Hanım'ın hatıraları ile bizlere aktarılmıştır. Zübeyde Hanım'ın babası Feyzullah Efendi'nin ailesi Sofu-Sofuzadeler olarak tanınmakta bu ismi sadece sofu olduğu için almadığı aynı zamanda Sofu ailesinin mensubu olduğu için de verildiği yazılmıştır. Sofuların bu ismi nereden aldığı, Sofular Cemaatinin ikamet yerlerinin nereler olduğu belirtilmiştir. Nakibzadeler ve Köprülüzadelerin akrabalık bağının nereden geldiği detaylandırılmıştır.

Atatürk'ün annesinin ve babasının kökeni Hacı Hasan Efendi'de birleştiği kaynaklar ışığında görülmüştür. Şeyh Hasan Efendi'nin oğlu ve onun çocukları alt başlıklar vermek suretiyle kısaca belirtilmiştir. Nakibzadelerin şeceresi ile ilgili kısım şematik olarak okuyucuya sunulmuş, bu ailenin mensupları doğum ve ölüm yılları ile isimleri belirtilmiştir. Zübeyde Hanım gibi babası Feyzullah Efendi de kendisinden önce gelen büyüklerinin isimlerini almıştır. Zübeyde Hanım'ın babasının babası Yorgani ailesine mensup İbrahim Efendi, annesinin annesi de Emetullah Hanım'dır. Son kısımda arşiv kaynaklarında iki tane Feyzullah isminin bulunduğu bu isimlerden hangisinin Zübeyde Hanım'ın babası olabileceğinin analizi yapılmıştır. Yazar kitabının bazı bölümlerinde arşiv belgelerinin, kitabelerin ve mekânların fotoğraflarına yer vermiş eserini zenginleştirmiştir.

Feyzullah Efendi ve çocuklarına ait bilgiler alt başlıklar halinde açıklanmıştır. Yorgani ailesinin şeceresi liste olarak paylaşılmıştır. Zübeyde Hanım ve Ali Rıza Bey'in evlilikleri ve çocukları hakkında bilgi verilirken konuya açıklık getirebilmek için Ali Rıza Bey'in memurluk yaptığı dönemdeki kayıtları, emekli olduğuna dair belgelerin tarihi açık bir şekilde okuyucuya aktarılmıştır. Yaş hesaplamaları yapılırken delillerle yazar merak edilen birçok konuya cevap vermiştir. Yine o dönemdeki eserlerle elindeki bilgileri karşılaştırıp analizler yapmıştır. Makbule Hanım'ın mezarında yazan doğum tarihinin yanlış olduğunu ve düzeltilmesi gerektiğini savunmuştur. Naciye Hanım'ında doğum tarihinin hatalı olduğunu belirtmiştir. Şevket Süreyya Aydemir'de Atatürk'le ilgili verilen

ilgilerin yanlış veya eksik olduğunu ifade etmiştir.

Yazarın kitabın birçok yerinde aynı konuları tekrar ettiğini görmekteyiz. Bu durum okuyucu açısından eleştiriye sebep olmaktadır. Yazar Atatürk'ün doğum tarihi ile ilgili açıklama yaparken İlber Ortaylı, Heat Lowy gibi isimlerin düşüncelerine yer vermiştir. Zübeyde Hanım'a atılan çirkin iftiraların cevabını belgelerle kanıtlamış, iftiranın ne kadar büyük bir günah olduğuna dair detaylı aktarımlar yapmıştır. Bu konuya açıklık getirirken Hz. Muhammet ve Hz. Ayşe arasında geçen bir olayı da örnek vererek durumun önemini vurgulamıştır. Mustafa Kemal'in ve ailesinin dine bakış açısı, din adamlarının milli mücadeledeki önemi gibi konulara geniş bir şekilde yer vererek bu konudaki fikirlerini yazar okuyucuya sunmuştur. Son kısımda Zübeyde Hanım'ın soyundaki isimler tablo şeklinde verilmiştir. İçeriğinde kişilerin doğum ve ölüm tarihleri ve yaşları bulunmaktadır.

Üçüncü bölümde Atatürk'ün baba tarafı soyu belgelerle açıklanmıştır. Ali Rıza Efendi'nin soyu Molla Hasan'ın oğlu Hacı Ahmet Efendi'ye dayanmaktadır. Nüfus kayıtlarına göre Ali Rıza Efendi'nin soyundaki kişiler ve bu kişilerin çocuklarının isimleri başlıklarla açıklanmıştır. Ayrıca yaşları, meslekleri, kimlerle evli oldukları gibi bilgilere ulaşılmaktadır. Ali Rıza Bey'in soyu yedi nesil Selanik'lidir. Yazar bu bilgiye Nüfus ve Temettuat Defterleri'nden aktarmıştır. Atatürk'ün anne ve babasının hangi tarikatlara mensuptur? Atatürk'ün Mevlevilere duyduğu ilginin sebebi nedir? Gibi soruların cevaplarına bu kısımda ulaşmak mümkündür. Atatürk ve din konusu ile ilgili merak edilen konulara açıklık getirilmiştir. Mevlevilik kavramının oluşumu, gelişim safhası ve Atatürk'ün bu konu ile ilgili görüşleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Tarikatların Balkanların ve Anadolu'nun Türkleşmesine olan katkıları, Selanik ve Balkanlarda bulunan tekke, zaviye ve Mevlevihanelerle ilgili bilgiler verilmiştir. Mevlevihanelerin özellikleri, yapıları neden tahrip edilerek sonunda yok edildiklerini eserde ayrıntılı olarak yazar bizlere anlatmıştır. Selanik'te bulunan Mevlevihane Atatürk'ün dedeleri tarafından kurulmuştur. Bu yönüyle dikkat çekicidir. Sonrasında tekrar Ali Rıza Bey'in soyundaki kişiler hakkında bilgiler verilmeye devam edilmiştir. Bu kısımda önemli bir yanlış düzeltilmiştir. Ali Rıza Efendi'nin babası Hafız Efendi ile Hafız Mehmet Efendi'nin kardeş olduğu bilgisi doğru değildir. Onların amcazadeler olduğu belgelerle kanıtlanmıştır. Şevket Süreyya Aydemir ve Enver Behran Şapolya'dan günümüze kadar olan kitaplarda bu bilgi yanlış verilmiştir.

Dördüncü bölümde Ali Rıza Bey'in vakıflarda kâtiplik, Teğmenlik, Gümrük Rüsumat Memurluğu ve ticaret yaptığı konusu üzerinde durulmuştur. Mustafa Kemal

hayattayken küçük yaşta kaybettiği babası ile ilgili araştırma yapılmasını istemiştir. Ali Rıza Bey'in doğum ve vefat tarihi, ilk görev yeri ve görev yerlerinde ne kadar süre çalıştığı gibi bilgiler belgelere dayandırılarak fikir ayrılıklarına ehemmiyet vermeden neticelendirilmiştir. Ali Rıza Bey'in vefatından sonra Mustafa Kemal, kardeşleri ve annesinin maaş tahsis edilmesi için dilekçe vermişler, bu konu ile ilgi arşiv belgelerinin fotoğraflarını da yazar belirtmiştir. Atatürk'ün çocukluğuna ait anılara yer verilmiştir. Eserin son kısmında yazar Atamızı Tanımak ve Bilmek Mecburiyetindeyiz başlığı altında bu eserin hazırlanmasındaki gayeyi, Atatürk'ü ve ailesini bilmenin önemini, Atatürk sevgisini geniş bir çerçevede anlatmıştır.

Eserde başlıklandırmalar yapılırken belirgin bir sınıflandırma yapılmadığını görmekteyiz. Ana başlıklar ve alt başlıklar verilirken de yeterli bir şekilde belirtilmemiş. Bu durum okuyucuyu anlama noktasında zorlamıştır. Tarihler karışık olarak verilmiş kronolojik yönden problemler vardır. Bilgiler verilirken kavramlar genel olarak açıklanmış, bazı kısımlarda konulara göre çok genel bilgi verilmiştir. Bilgi içeriği fazla ancak bilgilerin tasnif aşamasında eksiklikler mevcuttur. Bazı kısımlarda yazar bazen cümle olarak bazen de paragraf olarak tekrara düşmüş bu durum okuyucuyu olumsuz yönde etkileyen bir durum olarak karşımıza çıkmıştır. 191. Sayfada Nakipzadeler ve 208. Sayfada Yorgani Ailelerinin Şeceresi verilirken şemadaki isimlerde eksiklikler görülmüştür.

Emsalleri ile karşılaştırıldığında eseri tarihe kattığı fayda tartışılmazdır. Günümüze kadar böyle detaylı bir çalışma yapılmamış, yapılan çalışmalarda sadece Atatürk'ün bir nesil öncesine kadar olmuştur. Bu eser ise Atatürk'ün yedi nesil öncesi soykütüğünü belgelerle araştırdığı için çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca eser şimdiye kadar bilinen birçok yanlış ispat ederek son noktayı koymuştur. Yazar birçok belgeyi taramış, bu araştırma sonucunda nüfus defterleri, temettuat Defterler, tapu tahrir defterleri, maliyeden müdevver defterler, sicili ahval defterlerinden, gazeteler ve kaynak kitaplardan geniş ölçüde faydalanmıştır. Konuyla alakalı olarak kitabın genelinde hem belgelerin hem de yapıların fotoğraflarını paylaşmış görsel anlamda etkili olmuştur. Şecerelerle alakalı tablolar verilerek okuyucuya kolaylıklar sağlamıştır.